

K. MA'MBETOV , G. JAQSI'MOVA, R. NIETOVA

A'DEBIYAT

7-KLASS USHI'N SABAQLI'Q

*Qaraqalpaqstan Respublikasi' Xali'q bilimlendiriw
ministrliqi tasti'yi'qlag'an*

*Qayta islengen ha'm toli'qti'ri'lg'an
u'shinshi basi'li'm*

NO'KIS
«BILIM»
2013

BBK 83.3 Qar
M-22
UOK 821.512.121
(075)

K. Ma'mbetov, G. Jaqsi'mova, R. Nietova A'debiyat.

Worta mekteptin' 7-klass ushi'n sabaqli'q. No'kis,
«Bilim», 2013. 256 bet.

**BBK 83.3 Qar
M-22
UOK 821.512.121
(075)**

Pikir bildiriwshiler:

- Qutli'muratov B.** — filologiya ilimlerinin' kandidati',
docent.
- Allaniyazova T.** — No'kis qalasi' 18-mekteptin' qaraqalpaq
tili ha'm a'debyati' mug'allimi
- Utemuratova A.** — 40-sanli' mekteptin' qaraqalpaq tili
ha'm a'debyati' mug'allimi.
- Qa'dirimbetova S.** — No'kis rayoni' 22-sanli' mekteptin'
I kategoriyali' qaraqalpaq tili ha'm
a'debyati' mug'allimi.

**«Respublika maqsetli kitap qori' qarji'lari' yesabi'nan
ijara ushi'n basi'p shi'g'ari'ldi'».**

A'DEBIYAT TARIYXI' HA'M FOLKLORI' HAQQI'NDA TU'SINIK

A'debiyat ko'p ji'llar dawami'nda u'yrenilgen a'debiy miyraslardi'n' jiyi'nti'gi'. Soni'n' ushi'n da, woni'n' da'wirleri arnawli' pa'n si'pati'nda u'yreniledi. Biz wo'tken sabaqlarda, yag'ni'y, V—VI klaslarda ha'rbir jazi'wshi' ha'm shayi'r haqqi'nda mag'lummatlar berip bari'p, wolardi'n' do'retpelerinen u'zindiler woqi'p, sol shi'g'armalardi'n' mazmuni' menen qisqasha tani'sqan yedik. Lekin, wol temalarda shayi'r ha'm jazi'wshi'lardi'n' wo'mirbayanlari', wolardi'n' wo'z zamani'na bolg'an ko'zqaraslari', ko'rkem shi'g'armalar arqali' aytqan woylari' teren' u'yrenilmegen yedi. Sebebi, bul a'debiyat sabaqlari'ndagi' da'slepki basqi'shlar boli'p, wolarda ha'tte ko'rkem shi'g'armani'n' wo'zi de toli'q berilmeydi. Ma'selen: gu'rrin', povest, roman, poema ha'm da'stanlardan ayi'ri'm u'zindiler g'ana qabi'l yetilip, wolardi'n' qaharmanlari'ni'n' tek ha'reketleri haqqi'ndagi' tu'sinikler talap yetiletug'i'n yedi.

Al, VII klastagi' materiallar pu'tkilley basqasha. Bul klastan baslap a'debiyat ha'rbir da'wirge bo'linip, sol da'wirlerde jasag'an shayi'r ha'm jazi'wshi'lardi'n' wo'mirine, jasag'an zamani'na, sonday-aq, wol jazi'p qaldi'rg'an yaki bolmasa awi'zsha jetip kelgen shi'g'armalarg'a toli'q ilimiy si'patlama beriledi. Yag'ni'y, ha'rqanday woqi'wshi' a'debiyat tariyxi'nda worni' bar ko'rkem so'z iyeleri ha'm wolardi'n' shi'g'armalari' menen toli'q tani's boli'wi' lazi'm. Buni'n' ushi'n yen' da'slep a'debiyat tariyxi' haqqi'ndagi' tu'siniklerge iye boli'wi'mi'z kerek. Al, a'debiyat tariyxi' degenimiz ne? A'debiyat tariyxi' degenimiz — a'sirden a'sirlerge xali'q arasi'nda saqlani'p kiyati'rg'an ma'deniy miyraslari'mi'zdi'n' tariyxi'. A'debiyat xali'qti'n' ruwxiy bayli'gi', woni'n' ma'deniy rawajlani'wi'ni'n' ko'rinisleri. Wonda ko'rkem so'z sheberinin' wo'zi jasag'an zamanlarga bolg'an ko'zqaraslari' ja'mlenedi. Sonli'qtan, a'debiyatta wo'mir go'zzalli'gi', wo'mirden ta'sirleniw, ruwxlani'w so'z boladi'.

Demek, a'debiyat birden payda bola qoymag'an. Woni'n' ha'r a'sirdegi jo'nelisi ha'r qi'yli'. Sebebi, yen' da'slep yertek, son'i'nan gu'rrin', tolg'aw, qosi'q, povest ha'm romanlardi'n'

ha'r da'wirlerde payda bolg'ani' si'yaqli', wolardi'n' bayanlaw usi'llari' da ha'r qi'yli' bolg'an. Soni'n' ushi'n da, sabaqli'qta ha'r da'wirdegi a'debiy da'stu'r ha'm woni' tarqati'wshi'lardi'n' miyraslari' da toli'q u'yreniledi. Bul joldi' toli'q ha'm ani'q u'yrenen jag'dayda g'ana biz usi' pa'ndi toli'q wo'zlestirgen bolami'z. Usi'nday sebepler menen biz de qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' payda boli'w joli'n woni'n' sag'alari'nan baslap u'yreniwge tiyislimiz.

Basqa xali'qlardag'i' si'yaqli' a'debiyat yeki tu'rli bag'darda: 1) awi'zeki a'debiyat yaki bolmasa folklor, 2) jazba a'debiyat bag'dari'nda rawajlang'an. Awi'zeki a'debiyat — xali'q ma'deniy tariyxi'nda awi'zeki tarqalg'an shi'g'armalardi' wo'z ishine aladi'. Wolardi'n' payda bolg'an da'wiri ha'm avtorlari' haqqi'nda pikir ju'rgiziw qi'yi'n. Sebebi, wolardi'n' payda boli'w da'wirleri haqqi'nda tek shamalap g'ana pikir ju'rgiziw mu'mkin. Wol xali'q awzi'nda qalg'an so'zler bolg'ani' ushi'n payda boli'w da'wiri uzaq. Ha'tte, jazba a'debiyat rawajlanbastan buri'n payda bolg'an miyraslar da ko'p. Ja'ne xali'q tilinen jazi'p ali'ng'ani' ushi'n da wondag'i' materiallar a'dewir jen'il. Usi'nday sebeplerge ko're folklor jazba a'debiyattan buri'n u'yreniledi ha'm a'debiyatti'n' bir salasi' si'pati'nda xi'zmet atqaradi'.

Al jazba a'debiyatti'n' worni' wo'z aldi'na bir to'be. Bunda ha'rqanday a'debiyatti'n' basi'p wo'tken joli', jeke avtorlar do'retiwshiligi xali'q tariyxi'ni'n' soqpaqlari' menen baylani'sli' jag'dayda u'yreniledi. Ha'rbir da'wirdin' wo'zine ta'n bolg'an avtorlari' ha'm wolardi'n' jazba tu'rde qalg'an miyraslari' so'z boladi'. Sol tiykarda qaraqalpaq a'debiyati' tariyxi'nda to'rt basqi'sh payda bolg'an:

1) Tu'rkiy tilles xali'qlardi'n' jazba miyraslari' ha'm woni'n' qaraqalpaq a'debiyati'na qatnasi'. Bul da'wir VII a'sirdegi «Orxon-Yenisey» jazba yesteliklerinen baslap, XIV a'sirdegi tu'rkiy xali'qlardi'n' wo'zara bo'liniwine shekemgi da'wirdi wo'z ishine aladi'. Bul ju'da' yerte da'wirlerdegi a'debiy miyras bolg'anli'g'i' ushi'n tili bir qansha awi'r. Biraq wolar ha'zirgi qaraqalpaq tiline awdari'lg'an. Soni'n' ushi'n da, buni' jatsi'n-bay, yerte da'wirlerdegi ata-babalari'mi'zdi'n' miyraslari' si'pati'nda u'yreniwimiz kerek. Sebebi, tu'rkiy tilindegi da'slepki dani'shpanli'qlar «Orxon-Yenisey jazi'wlari'», «Qorqi't ata kitabi'», «Og'uznama» ha'm «Baxi'tqa baslawshi' bilim»

kitaplari' arqali' u'yrenilgen. Bul bo'lim derlik barli'q tu'rkiy tilles xali'qlardi'n' mektep sabaqli'qlari'nda bar.

2) Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' sag'alari' (XIV—XVIII a'sirler). Bul qaraqalpaq a'debiyati' tariyxi'ndag'i' yari'm jazba a'debiyat. Wolay dep ayti'wi'mi'zdi'n' ma'nisi, bul jag'day qazaq, qir'gi'z ha'm nog'ay a'debiyati'ni'n' tariyxi'nda da bar. Bul da'wirde jasag'an shayi'rlardi'n' atlari', jasag'an zamani', qaldi'rg'an miyraslari' tariyxta ma'lim bolg'ani' menen jazba nusqalari' saqlanbag'an. Bular wo'z shi'g'armalari'n qobi'z ja'rdeminde atqarg'an. Soni'n' ushi'n da wolar ji'raw-shayi'rlar dep ataladi'. Wolardi'n' XIV—XV a'sirlerdegi wa'killeri (Soppasli' Si'pi'ra ji'raw, Asan qayg'i', Jiyrenshe sheshen, Dospanbetji'raw) qaraqalpaq, qazaq ha'm nog'ay xali'qlari' arasi'na da ten'dey taralg'an. Sol sebepli wol yellerde de yari'm jazba a'debiyat si'pati'nda u'yreniledi.

3) XIX a'sirdegi qaraqalpaq a'debiyati'. Bul qaraqalpaq a'debiyati'nda jazba a'debiyatti'n' toli'q qa'liplesip Ku'nxoja, A'jiniyaz ha'm Berdaq poeziyasi'n payda yetken da'wir.

4) Ha'zirgi da'wir qaraqalpaq a'debiyati'. Bul 1920-ji'ldan baslani'p, tap ha'zirgi ku'nge shekemgi a'debiyatti' wo'z ishine aladi'.

Sol tiykarda a'debiyati'mi'z qaraqalpaq folklori' ha'm jazba a'debiyat tariyxi' boli'p, yeki salag'a bo'linedi.

VII klasta bul tarawdi'n' folklor ha'm jazba a'debiyatti'n' yerte da'wirlerdegi tu'rkiy tilles qa'wimler menen wortaq bolg'an bo'legi, sonday-aq, «Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' sag'alari'» (XIV—XVIII a'sirler) a'debiyatlari' wo'tiledi. Sol sebepli na'wbettegi sabaq «Qaraqalpaq folklori'» pa'ninen baslanadi'.

Xali'q awi'zeki do'retpeleri haqqi'nda tu'sinik

Folklor — anglishan so'zinen ali'ng'an boli'p, xali'q dana-li'g'i', xali'q do'retpesi degen ma'nisti an'latadi'. Sol ushi'n da, xali'q awi'zeki do'retpelerin folklor dep ataw pu'tkil du'nya a'debiyati'ni'n' ko'pshilik bo'leginde ushi'raydi'. Jazba a'debiyat az rawajlang'an yellerde folklor a'debiyatti'n' yen' basli' bo'legi boli'p yesaplanadi'. Bunnan ti'sqari', folklor xali'q arasi'na a'bden sin'isip ketken a'debiyat bolg'ani' ushi'n da, wol jazba a'debiyatqa qarag'anda da anag'urli'm jiyi qollani'ladi'. Sebebi, bunda adamni'n' sawatli' ha'm sawatsi'zli'g'i' menen birlikte, so'zge sheberlik, taqi'wali'q, waqi'yani' qi'ziqli' yetip bayanlay-tug'i'n qati'qulaqli'li'q yen' basli' wori'ng'a ko'teriledi. Xali'q-ti'n' yadi'nda qalg'an yen' jaqsi' qa'sterli so'zleri tan'lap ali'nadi'. Sol sebepli wol jazba a'debiyatqa qarag'anda da anag'urli'm ken' rawajlang'an.

Qaraqalpaq xalqi'ni'n' wo'tmish tariyxi'ndag'i' uzaq dawam yetken jawgershilik wolardi'n' bir jerde tez woraylasi'wi'na mu'mkinshilik bermegen. Ba'lki, sonnan boli'wi' itimal, qaraqalpaq a'debiyati' tariyxi'nda da folklor yen' basli' wori'nlar-di'n' birin iyeleydi. Xali'q awzi'nan jazi'p ali'ng'an 20 tomnan aslam yertekler, naqi'l-maqallar, jumbaqlar, ayti'slar, xali'q qosi'qlari', ku'ldirgi so'zler, salt-da'stu'r ji'rlari', jumbaqlar xali'qti'n' ma'deniy g'a'ziynesi yesaplanadi'. Yele bulardi'n' ji'ynalmag'anlari' da ko'p. Xali'q awzi'nan jazi'p ali'ng'an jigirmadan aslam da'stan ha'm sol da'stanlardi'n' ha'rbirinin' 7-8 den aslam variantlari' bar. Demek, bulardi'n' ba'ri de xali'q awi'zeki mu'lkinin' alti'n g'a'ziynelerinen yesaplanadi'. Qaraqalpaq xali'q da'stanlari'ni'n' ha'rbirin awi'zeki roman dep ataw mu'mkin. Demek, xali'q arasi'nda sonshama ko'p a'debiy miyras yaki xali'q romanlari'ni'n' payda boli'wi' yeldin' ruwxiy bayli'g'i'ni'n' a'dewir teren' bolg'anli'g'i'n bildiredi. Sol ushi'n da «Yedige», «Qi'rq qi'z», «Sha'ryar», «Alpami's», «Qoblan», «Ma'spatsha» da'stanlari' xali'qti'n' ma'deniy bayli'g'i' boli'p tabi'ladi'.

Folklorli'q shi'g'armalar awi'zsha taraladi' ha'm birewden birew yadlap ali'w arqali' wo'mir su'redi. Wolar son'g'i'

a'sirlerde baspa so'z arqali' ma'lim bolmaqta. Biraq, usi'ni'n wo'zinde de qa'dimgi do'retiw ha'm tarali'w wo'zgeshelikleri menen baspa so'zge deyingi qa'ddin saqlap qaladi'. Folklorli'q shi'g'armalarda ha'rbir xali'qti'n' wo'mir tirishiligi, ku'nko'risi, arzi'w-a'rmani', tilek-maqsetleri sa'wlelenedi. Folklorda xali'qti'n' tariyxi'na tiyisli materiallar, woni'n' u'rp-a'deti, salt-da'stu'ri, ja'miyetlik rawajlani'wi', ta'biyat ha'diyseleleri boyi'nsha tu'siniklari, wo'mir qubi'li'slari'na qari'm-qatnasi', xali'qti'n' filosofiyasi' ko'rkem sa'wlelenedi. Solay yetip, awi'zsha do'relip ha'm tarali'p, xali'q arasi'nda ayti'li'p kiyati'rg'an, wo'zinin' tarali'w usi'li'na qaray ja'ma'a'tlik do'retpege aylani'p ketken ha'm xali'qti'n' turmi'si' menen tilegin, arzi'w-a'rmani' menen u'mitin, ko'pshilikтин ko'z-qarasi'n ha'm ideyasi'n su'wretleytug'i'n a'debiy shi'g'armalar xali'q awi'zeki do'retpeşi yamasa folklor dep ataladi'.

Folklorli'q shi'g'armalardi'n' atqari'wshi'lari'. Folklorli'q shi'g'armalar xali'qti'n' alti'n g'a'ziynesi, woni' uzaq da'wirlerden beri saqlawshi'lar da, atqari'wshi'lar da xali'qti'n' wo'zi. Xali'qti'n' arasi'nan shi'qqan talant iyeleri woni' a'wladtan-a'wladqa jetkerip kelgen. Waqi'tti'n' wo'tiwi menen bul shi'g'armalar wo'zinin' da'slepki avtorlari'n joytadi' da, son' woni' tarati'wshi'lar, atqari'wshi'lar woni'n' da'slepki avtorlari' menen qi'zi'qsi'nbaydi', wog'an wo'zlerinin' ko'zqaraslari', talabi' ha'm tilegi yesabi'nan qatnas jasadı', wo'zgerisler yengizedi, ali'p qosadi', qullasi', wolar wo'zleri atqarg'an shi'g'armalardi'n' belgili da'rejedegi sherik avtorlari' da boladi'. Folklorli'q shi'g'armalardi'n' avtorlari' degende usi' jag'daylardi' yesapqa ali'wi'mi'z kerek. Bul a'sirese iri folklorli'q shi'g'armalarda (yertek, qosi'q, da'stan) ushi'rasadi'. Folklordi'n' mayda tu'rlerin ha'mme aytatug'i'n ha'm atqaratug'i'n bolg'an. Mi'sali', jumbaq, naqi'l-maqal, jan'i'ltpashti', yertekler menen qosi'qlardi' qa'legen adam wo'zinshe atqara beredi. Degen menen, bulardi'n' da arnawli' atqari'wshi'lari' bolg'anli'g'i'n ayti'w kerek. Basqalardan go're ko'birek biletug'i'n yertekshi, jumbaqshi', naqi'lshi' ha'm juwabi'y adamlar bolg'an. Wolar wo'zlerinin' qati'qulaqli'g'i', so'zdi jupkerlestirip ayti'wi', atqari'w sheberligi menen basqalardan pari'q yetedi. Sonday-aq, naqi'l-maqaldi', ra'wiyat, an'i'zlar menen hikmetli so'zlerdi ko'p bilip, wolardi' wo'z worni'nda wori'nli' paydalana biletug'i'n adamlar da bolg'an. Wolar so'zge sheshen atani'p, ko'pshilikke

ken' tani'lg'an. «Toy baslar», «Bet ashar»lardi'n' da sheber atqari'wshi'lari' da ataqli' so'z sheberleri bolg'an. Solay yetip, folklordi'n' tu'rlerin barli'q adam atqara beredi degende woni' wo'zinin' arnawli' atqari'wshi'lari' bolg'anli'g'i'n tu'sinemiz. Al folklordi'n' da'stanlar si'yaqli' iri-ko'lemli tu'rlerin tek g'ana a'debiyatshi'lar yemes, saz-sa'wbet boyi'nsha sawatli' ha'm uqi'bi' bar, talantli' adamlar da atqarg'an. Wolar ji'raw-baqsi'lar.

Ji'rawlar tiykari'nan qaharmanli'q mazmuni'ndag'i' da'stanlardi' atqarg'an. Woni'n' saz a'spabi' — qobi'z. Qaraqalpaq xalqi'ni'n' arasi'nda ken' tarqalg'an «Alpami's», «Qoblan», «Qi'rq qi'z», «Yedige» da'stanlari' ji'rawlardi'n' atqari'wi'nda taralg'an ha'm saqlang'an. Ji'rawlardi'n' repertuarlari'nda tol'g'aw, terme, aqi'l-na'siyat tu'rindagi shi'g'armalar da ken' wori'n alg'an. Xali'q arasi'nda ken' taralg'an da'stanlardi'n' bir tu'ri liro-eposlar yamasa ashi'qli'q ji'rlari'. Wolardi'n' atqari'wshi'lari' — baqsi'lar. «G'a'rip ashi'q», «Yusup-Axmet», «Ashi'q-Ha'mra» da'stanlari' baqsi'lardi'n' atqari'wi'nda taralg'an ha'm saqlang'an.

Baqsi'lardi'n' saz a'spabi' — duwtar. Baqsi'lardi'n' qasi'nda girjekshi, balamanshi'lar bolg'an. Baqsi'shi'li'qqa qarag'anda ji'rawshi'li'q a'dewir yerte payda bolg'an ha'm xali'q arasi'nda wo'zinin' uzaq ayti'wshi'li'q da'stu'rlerine iye. Sonli'qtan bolsa kerek, geyde ji'rawlardi'n' repertuari'nan liroepikali'q shi'g'armalardi' da tabi'wg'a boladi'. Ma'selen, xali'q da'stani' «Maspatshani'» si'pati' ashi'qli'q mazmundag'i' shi'g'armag'a jatqarsaq, woni' bizde Abdimurat, To're, Qi'yas ji'rawlar atqarg'an. Da'l sonday-aq, ayi'ri'm qaharmanli'q mazmuni'ndag'i' da'stanlardi' baqsi'lar atqarg'an. Ma'selen: «G'orug'li'» du'rkinindagi shi'g'armalardi' baqsi'lardi'n' repertuari'nan tabi'wg'a boladi'. Bul ko'birek son'g'i' a'sirlerde qon'si'las shi'g'i's xali'qlari' ta'repinen kirip kelgen shi'g'armalarg'a ta'n. Ji'rawshi'li'qqa qarag'anda baqsi'shi'li'q keyin payda bolg'an ha'm tiykari'nan woti'ri'qshi'li'q turmi's penen ti'g'i'z baylani'sli'. Qaraqalpaq da'stanlari'n atqari'wshi'lardi'n' arasi'nda xali'qqa ken' tani'lg'an belgili ji'rawlardi'n' biri Wo'giz ji'raw Niyaz uli' (shi'n ati' Xojambergen, 1884 — 1954) boli'p yesaplanadi'. «Alpami's» da'stani' usi' Wo'giz ji'rawdani jazi'p ali'ndi' ha'm 1937-ji'li' Moskvada basi'li'p shi'qti'. Da'stan ha'zir to'rtinshi ret qayta basi'ldi'. Wo'giz ji'rawdini tuwi'lg'an ku'ni respublikami'zda ken' tu'rde belgilendi.

Qurbanbay ji'raw (1876 — 1958). Wonnan jazi'p ali'ng'an «Qi'rq qi'z» da'stani'ni'n' wori's, wo'zbek, qazaq, qi'rg'i'z, tu'rkmén ha'm basqa da ko'plegen tillerde shi'g'i'wi' arqali' Qurbanbay ji'raw Ta'jibay uli' pu'tkil awqamg'a ma'lim boldi'. Wol 60 ji'l dawami'nda qaraqalpaq xali'q da'stanlari'n tarati'wshi' ha'm atqari'wshi' boldi'. Woni'n' repertuari'nda «Qi'rq qi'z», «Yer Ziywar», «Qanshayi'm», «Bozug'lan», «Yer Qosay» usag'an xali'q da'stanlari' wori'n aldi'. Wol ataqli' Jiyemurat ji'raw menen Nurabulla ji'rawdi'n' sha'kirti. Xali'q danali'g'i'n saqlaw ha'm atqari'wdag'i' a'jayi'p xi'zmeti ushi'n wog'an «Wo'zbekstan xali'q ji'rshi'si» hu'rmetli atag'i' berildi.

Yesemurat ji'raw (1885 — 1979). Qaraqalpaq xalqi'ni'n' ataqli' ji'rawlari'ni'n' biri. Wol ji'rawshi'li'qti' wo'z a'kesi Nurabulla ji'rawdan (1862 — 1922) u'yrenge. Wol «Alpami's», «Qoblan», «Sha'ryar», «Yedige», «Shora bati'r» da'stanlari'n ji'rlag'an. Woni'n' wo'zinde shayi'rli'q talant ta bolg'an.

Qi'yas ji'raw (1903 — 1974). Qi'yas Qayratdinov ataqli' xali'q ji'rawi'. Wol wo'z wo'neri menen ma'deniy turmi'sqa belsene aralasti'. 1942-ji'li' wog'an «Qaraqalpaqstan xali'q ji'rawi'» hu'rmetli atag'i' berildi. Woni'n' ustazlari' A'bdireyim, Qabi'l, A'bdimurat ji'rawlar bolg'an. Wol ataqli' Bekmurat ji'rawdan «Alpami's» da'stani'n, Qabi'l ji'rawdan «Ma'spatsha» da'stani'n u'yrenge. Qi'yas ji'rawdi'n' wo'zi shi'g'arg'an terme ha'm tolg'awlari' wo'z aldi'na kitap boli'p basi'li'p shi'qti'. Ji'rawdan jazi'p ali'ng'an da'stanlar da kitap boli'p basi'ldi'. Woni'n' yen' ko'p ji'rlag'an ha'm woni'n' ati'n shi'g'arg'an «Ma'spatsha» da'stani' boldi'. Woni'n' balasi' An'satbay Qayratdinov «Qaraqalpaqstan xali'q artisti», belgili melodist-kompozitor boli'p jetisip, xali'qqa minsiz xi'zmet yetti.

Muwsa baqsi' (1863 — 1907). Qaraqalpaqti'n' yen' ataqli' baqsi'lari'ni'n' birinen yesaplanadi'. Wol Aqi'mbet baqsi'ni'n' sha'kirti, ko'p ji'llar dawami'nda woni'n' izine yerip, wonnan saz shertiwdi u'yrenge. Woni'n' «Muwsa sen yari» namasi' xali'q arasi'nda ken'nen belgili. Woni'n' talanti'n Berdaq Qarg'abay uli' joqari' bahalag'an. Bug'an Berdaq shayi'rdi'n':

Ta'rip yetsen' soni' doslar,
Adamzatti'n' kewlin xoshlar,
Qayri'ladi' ushqan quslar,
Sazi'n yesitse Muwsani'n'.

Tan'landi'rg'an patsha, xandi',
Sazi'-so'zi yeriter jandi'.
Tamam baqsi'ni'n' sultani'.
Sheberlik jag'i' Muwsani'n'—

degen qatarlar woni'n' ani'q mi'sali' bola aladi'. Muwsa baqsi'ni'n' miyraslari' saz-sa'wbet izertlewshileri ta'repinen ha'r ta'repleme izertlenbekte.

Yesjan baqsi' (1904 — 1952). Yesjan Qospolatov xalqi'mi'z-di'n' su'yikli baqsi'lari'ni'n' biri. Wol ataqli' Qi'di'rniraz baqsi'ni'n' sha'kirti. Yesjan baqsi' uzaq ji'llar dawami'nda radiokomitette isledi, xali'q namalari'n sheber atqari'wshi'lardi'n' biri boldi'. Wol a'sirese, Shernazar baqsi', Muwsa baqsi'lardi'n' namalari'n sheberlik penen atqari'wshi' bolg'an. Wog'an «Wo'zbekstan xali'q artisti» hu'rmetli atag'i' berildi. Yesjan baqsi'ni'n' namalari' ha'zirgi jas baqsi'lar ta'repinen sheber atqari'lmaqta. No'kiste woni'n' ati'na ko'she qoyi'li'p, wo'lmes namalari' xali'qqa xi'zmet yetiwin dawam yetpekte.

Japaq baqsi' (1893 — 1973). Japaq Shamuratov qaraqalpaq xalqi'ni'n' yen' ataqli' baqsi'lari'ni'n' biri. 1923-ji'ldan baslap woni'n' ati' Qaraqalpaqstang'a ken'nen belgili boldi'. Japaq baqsi' talantli' kompozitor boli'p, ko'p g'ana namalar do'retti, pyesalarg'a namalar jazdi'. Wol qaraqalpaq ko'rkem wo'nerin rawajlandi'ri'wg'a wog'ada u'lken u'les qosti'. Ha'zir woni'n' ati'nda No'kis qalali'q muzi'ka mektebi bar. Wo'zinin' izinde qaldi'rg'an wo'lmes miyraslari' menen xali'qti'n' ju'reginde jasap ati'r.

Shaniyaz baqsi' (1907 — 1990). Shaniyaz Yerniyazov ta qaraqalpaq xalqi'ni'n' yen' su'yikli baqsi'lari'ni'n' biri. Wol 1927-ji'ldan baslap baqsi'shi'li'q wo'neri menen tani'la basladi', ataqli' Tilewmurat baqsi'ni'n' sha'kirti. Shaniyaz baqsi' qaraqalpaqti'n' 62 namasi'n atqari'p bilgen. A'sirese, «G'a'rip-ashi'q» da'stani'ni'n' Qazi' Ma'wlik varianti'n sheber atqarg'an. 1937-ji'li' To'rtku'lde wo'tkerilgen baqsi'lardi'n' jari'si'nda Shaniyaz Yerniyazov birinshi wori'ndi' iyelegen. Woni'n' atqarg'an namalari' ha'zir de jas baqsi'lar ta'repinen sheberlik penen atqari'lmaqta. 1992-ji'li' 13-avgust ku'ni Qarao'zek rayoni'nda Shaniyaz baqsi' Yerniyaz uli'ni'n' ati'na Respublikali'q baqsi'lar ko'rik tan'lawi' wo'tkerilip, jari's juwmag'i'nda No'kisli baqsi' Turg'anbay Qurbanov birinshi wori'ndi' jen'ip

ali'p, Qaraqalpaqti'n' ala moynaq duwtari' menen si'yli'qlandi'. Turg'anbay Qurbanovqa «Qaraqalpaqstang'a xi'zmet ko'rsetken baqsi» hu'rmetli atag'i' berildi. Qarao'zek rayoni'nda Shaniyaz baqsi'ni'n' ati'na ko'she qoyi'ldi', woni'n' wo'lmes namalari' xali'qqa xi'zmet yetiwin dawam yetpekte.

QARAQALPAQ FOLKLORI'NI'N' TU'RRLERI HA'M IZERTLENIWI

A'debiyattag'i' u'sh tu'r (lirika, epika ha'm drama) jazba a'debiyatta yen' basli' wori'ndi' iyelew menen birge, folklorda da bul tu'rlerge jatatug'i'n do'retpeler ko'p. Sebebi, janrli'q wo'zgesheliklerge jol ashi'p beretug'i'n bul u'sh tu'rli bo'lek ha'rqanday ko'rkem shi'g'armani'n' ayri'qsha belgilerin sezdirip turadi'. Soni'n' ushi'n da folklordi' u'yrengen adam bug'an kewil bo'lmewge ilaji' joq. Lekin, jazba a'debiyat janrlari' klassifikaciyalaw bag'dari'nda N. Da'wqaraev, Q. Ayi'mbetov, I. Sag'i'tov, Q. Maqsetov ha'm basqa da ali'mlardin' du'zgen kesteleri bug'an ani'q da'lil bola aladi'. Sebebi, ha'rqanday janrdin' da wo'zinin' payda boli'w da'wirleri, tariyxii' shi'g'i'si' bar. Sol ushi'n da ilim wolardi' izbe-iz u'yreniwdi talap yetedi. Ma'selen, a'debiyatta yen' birinshi lirika rawajlang'an ba? Epika yaki drama rawajlang'an ba? — dep ayti'lg'an tarti'sli' pikirler de bar. A'yyemgi Greciya a'debiyati'nda bul u'sh janr qatar rawajlang'an. Al folkloristler bolsa «Yertek birinshi payda bolg'an ba, ya qosi'q birinshi payda boldi' ma?» — dep talasi'p kelgenligi ma'lim.

Yertek qara so'z benen a'piwayi' tu'rde bayanlanatug'i'n bolg'ani' ushi'n wol birinshi payda bolg'an boli'wi' mu'mkin. Sebebi, qosi'q yertekke qarag'anda a'dewir quramali'. Solay bolsa da qosi'q, yag'ni'y, so'zdi uyqasti'ri'p ayti'w ko'p yellerdin' a'debiyati'nda ku'shli rawajlang'an. Buni'n' tiykarg'i' sebebi woni'n' ti'n'lawshi'g'a degen ta'sir ku'shinin' joqari'li'g'i'nda boli'wi' kerek. Sol sebepli a'debiyatti'n' lirikadan ha'm woni'n' tu'rlerinen baslani'wi' wori'nli'. Al, epika tek yerteklerden g'ana ibarat yemes. Wolardi'n' tu'rleri (da'stan, povest ha'm roman) a'dewir keyinirek payda bolg'an. Dramadag'i' jag'daylar da tap sonday.

Usi'nday sebeplerge ko're folkloristler de folklorli'q janrlardi' u'shke (lirika, epika, drama), bo'lip qaraydi'.

Folklordag'i' lirikali'q janrlar haqqi'nda so'z bolg'anda yen' da'slep 1) sa'lt-da'stu'r qosi'qlari'. 2) balalar folklori'. 3) xali'q qosi'qlari' ha'm ayti'slar dep bo'lip u'yrenenimiz maqul.

Bul haqqi'nda Na'jim Da'wqaraevti'n' «Qaraqalpaq xalqi'ni'n' awi'zeki a'debiyati'», Q. Ayi'mbetovti'n' «Xali'q danali'g'i'», «Qaraqalpaq folklori'», I.Sag'i'tovti'n' «Qaraqalpaq qaharmanli'q eposi'», Q. Maqsetovti'n' «Qaraqalpaq xali'q da'stani' Qi'rq qi'z», «Qaraqalpaq qaharmanli'q da'stanlari'ni'n' poetikasi'», «Da'stanlar, ji'rawlar, baqsi'lar» atamasi'ndag'i' shi'g'armalari'nda ken' mag'luwmat berilgen.

AYTI'SLAR

Ayti'slar qaraqalpaq folklori'ni'n' jetekshi janrlari'ni'n' biri boli'p, XIX a'sirden baslap u'lken janrlardi'n' birine aylang'an. Usi'nday sebeplerge ko're, «Shayi'rlar ayti'si'» VIII klasta wo'z aldi'na so'z yetiledi.

Biraq, ayti's janri' birden payda bolmag'an. Woni'n' ayi'ri'm tu'rleri a'yyemgi grek, rim ha'm basqa da bati's, shi'g'i's yellerinin' a'debiyatlari'nda ushi'raydi'.

Ayti's — «ayti'si'w» so'zinen ali'ng'anli'g'i' ushi'n da «so'z arqali' bellesiw» mag'anasi'n bildiredi. Soni'n' ushi'n da, ko'r-kem so'z wo'nerinin' bul ayri'qsha tu'ri qaraqalpaq a'debiyati'nda yerte da'wirlerden baslap ushi'raydi'. «So'z jari'si'», «Dilwarlar jari'si'» si'pati'nda qabi'l yetiledi.

Qaraqalpaq a'debiyati' tariyxi'nda buni'n' u'sh tu'ri bar: 1) juwap ayti'si', 2) sheshenlik ayti'si', 3) shayi'rlar ayti'si'.

Shayi'rlar ayti'si' bul janrdi'n' yen' jetiliskan tu'ri boli'p, son'g'i' da'wirlerdegi a'debiyatta ayri'qsha wori'ndi' iyeleydi.

Al juwap ayti'si', sheshenler ayti'si' bolsa, woni'n' kelip shi'g'i'w tariyxi'n quraydi'. Soni'n' ushi'n da biz yen' da'slep bul janrdi'n' qaraqalpaq a'debiyati'nda kelip shi'g'i'w tariyxi'n u'yreniwge tiyislimiz.

—«Juwap ayti'si'» qaraqalpaq salt-da'stu'r qosi'qlari'ni'n' bir tu'ri bolg'ani' menen de, ayti's janri'ni'n' negizin quraydi'. Bundag'i' yen' basli' tema qi'z ha'm jigitlerdin' aqi'l-parasatli'li'g'i'n si'naw.

Juwap ayti'slar qosi'q arqali' bayanlanatug'i'n bolg'ani' ushi'n da, bul da xali'q poeziyasi'ni'n' bir tu'rin payda yetken. Ma'selen, jigit qi'zg'a bir kese shay usi'ng'anda:

Ju'zin'izde qali'n'i'z,
Tilin'izde pali'n'i'z,
Bir kese shay usi'ndi'q,
Biyma'lel kelip ali'n'i'z.

— dep aytqan.

Al, qi'z shaydi' iship bolg'annan keyin:

Yet yesesin alar,
Bali'q bahasi'n alar,
Shay bergen adam shalqaymay,
Qayti'p kesesin alar.

— dep juwap qaytaratug'i'n bolg'an.

Sunday-aq, juwap ayti'slarda tek kese-sha'ynekler g'ana so'z bolmaydi'. Geyde qi'zlar da, jigitler de birin-biri mineydi, so'z jari'si'na shaqi'radi'. Ma'selen, qi'z jen'gesi:

Bir kese shay berdik dep,
Awzi'na shi'bi'n u'yemelep,
Bundayda jigit bolarma,
Shetinen gil gu'n'elek.

— dese, jigit ag'asi':

So'z so'ylesek bi'ji'q boldi'q,
So'ylemesek ti'rji'q boldi'q,
Sha'rbaya qi'z ko'beygen son',
Yen' son'i'nda i'nji'q boldi'q.

— dep juwap qaytaradi'.

Juwap ayti'sti'n' negizi so'z benen jen'iw bolg'ani' ushi'n bunda qashi'ri'mli' so'zler bir qansha ko'p boladi'. Biraq ta juwapti'n' izinde ha'mme ma'milege keledi.

Ha'r yeldin' wo'z zan'i' boladi'.
Tegis joldi'n' da shan'i' boladi',

Barli'g'i'n yelestire bermen',
Qi'z-jigittin' de pa'mi boladi'.

— dep tarqasatug'i'n bolg'an.

Ayti'slar

Jigitler: So'z so'zden shi'g'ar,
So'ylemesen' neden shi'g'ar,
So'ylesen' zeynin' ashi'lar,
So'ylesip woti'rayi'q, qi'zlar.

Qi'zlar: Bildiriwshi bilimdar,
Jarati'wshi' jabbar,
Hasli'mi'z bizin' nashar,
So'zdi jigitler tapsi'n.

Jigit: Juwap degen hu'r boladi',
Woqi'w tu'bi bir boladi',
Won yeki qi'yli' boladi',
Bul juwapti' sheshken adam,
Bizden juwap aladi'.

Qi'z: Juwap degen hu'r bolsa,
Qi'yli'-qi'yli' boladi',
Ilim tu'bi bir bolsa,
Tu'rli-tu'rli boladi',
Won yeki qi'yli' bolsa,
Adamni'n' won yeki mu'shesi boladi',
Woti'z yeki tisi boladi',
Alpi's alti' gilti bolsa,
Alpi's alti' isti wori'nlag'an adamg'a,
Sol juwapti'n' ba'nti boladi'.

Jigit: Suw sag'asi' ne bolar?
So'z sag'asi' ne bolar?
Jol sag'asi' ne bolar?
Buni'n' ma'nisi sheshilse,
Qudashalar qalay bolar?

Qi'z: Suw sag'asi' bulaq bolar,
So'z sag'asi' qulaq bolar,
Jol sag'asi' tuyaq bolar,
Bul juwapti'n' ma'nisi.

Qi'z-jigitler ayti'si'

Jigit: Bizin' zaman kemtarshi'li'q zaman ba?
Jo'n bilmestey qudashalar jaman ba?
Bir-birine qi'ysayi'si'p qarag'an,
Kempir yan'li' g'arri' qi'zlar aman ba?

Qi'z: Arba jolda su'yretilip izin'iz,
Quda bala qalay-qalay so'zin'iz,
Shan'qay tu'ste jas qi'zlardi' kempir dep,
Qarawi'ti'ppedi yeki ko'zin'iz.

Jigit: Kempir degenime ari'n' kelmesin,
Sorpa alar degen bar yettin' yesesin
G'arri' demey men ne deyin qudasha,
Su'rinip alasan' jigit kesesin.

Qi'z: So'z yemes bizlerdin' an'li'g'ani'mi'z,
Aman bolsa bolar shi'bi'n jani'mi'z.
Bizge aqi'l bergenshe jo'nin'di du'ze,
Sag'an bati'ppedi ji'g'i'lg'ani'mi'z.

Jigit: Qarag'i'm batpaydi' ji'g'i'lg'ani'n'i'z,
Qa'wipli boldi'ma shi'bi'n jani'n'i'z,
U'shewin' u'sh jerden baqi'ri'p so'ylep,
Kempir degen so'zge keldime ari'n'i'z?

Qi'z: Ari'mi'z kelmeydi kempir degenge,
Kempir ha'm qa'dirli parqi'n bilgenge,
Irkilmesten tez joli'n'a tu'se ber,
So'z zaya yetpeymiz sendey jillige?

Jigit: Qarag'i'm qi'zlar-aw men jilli bolsam,
Jillilik ha'ser menen qasi'n'da tursam,

Irkilmesten jolg'a tu'sip keteyin,
Qol qag'i'si'p birin' menen dos bolsam.

Qi'z: U'stin'degi birewlerdin' go'nesi,
Bilinip tur bayli'g'i'n'ni'n' belgisi,
Maqtawli', si'mbatli', jetti qat jayi'n'
Birewdin' bolmasi'n "yeshek to'lesi".

Jigit: U'stime kiysemde bunday go'neni,
Qulaqqa almayman jarli' degendi,
Jetti qat jayi'mni'n' barli'g'i' ras,
Jay dep adam aytpas "yeshek to'leni".

Qi'z: Bayman degen kewlin'nin' tog'i'na,
Tuwri'dan so'yley ber so'zdin' hag'i'na,
Qayerde aytsan' da bizler kepilmiz,
Hadaldan – haramnan di'mi'n' jog'i'na.

Jigit: Qi'zlar juwap aytti'm aldi'n'di' worap,
Kewilim ketedi ha'r jaqqa tarap,
Mal jayi'p bayi'maq qi'yi'n yemes g'oy,
Baxi't qonsa yer jigittin' basi'na.

A'DEBIYAT TEORIYASI'NAN MAG'LUWMATLAR

Mifologiyali'q ha'm fantastikali'q su'wretlewler haqqi'nda tu'sinik. Mif (grek so'zi, an'i'z) — du'nyani'n' yamasa jer ju'zindegi tirishiliktin' payda boli'wi' tuwrali' an'i'z so'zler degendi an'latadi'.

Mifler a'yyemgi zamanlarda xali'qti'n' ja'ma'a'tlik do'retpe-sini'n' bir ko'rinisi si'pat'i'nda payda boli'p ta'biyat si'rlari' aldi'n-da a'zzilik yetken adamlardi'n' du'nya tuwrali' sada tu'siniklerin sa'wlelendirgen. Buri'ng'i' waqi'tlari' adamlar ta'biyatti'n' si'rlari' aldi'nda a'zzilik yetip, woni' qi'yali'y boljawlar arqali' tu'sindiriwge umti'lg'an.' Biraq, wo'zinin' usi' si'pati'na qaramastan, a'yyemgi da'wirlerde do'retilgen mifologiyali'q obrazlar xali'qti'n' sanasi'nan belgili da'rejede wori'n ali'p

kelgen. Grek a'debiyati'ndag'i' Prometey, Antey, Gerakl ha'm tag'i' basqalar ku'shliliktin', bati'rli'qti'n' ti'msali' si'pati'nda sa'wlelengen.

«**Fantaziya**» da grek so'zi boli'p, «qi'yal yetiw» degendi bildiredi. Turmi'sta sol waqi'tta joq na'rseni bolatug'i'n na'rse si'pati'nda qi'yal arqali' su'wretlew fantaziyali'q su'wretlew boli'p tabi'ladi'. Biraq fantaziya shi'nli'qqa tiykarlani'wi' tiyis. Bir waqi'tlari' adamzat ushar gilem haqqi'nda, seymuri'q qus haqqi'nda qi'yal yetti. Xali'q suwda bali'qtay ju'ziwdi, aspanda qustay ushi'wdi' a'rman yetti. Bulardi'n' ba'ri bizin' da'wirimizde shi'nli'qqa aynaldi'. Shi'g'arma do'retiwde — do'retiwshilik fantaziya (qi'yal yetiw) a'hmiyetli wori'n tutadi'.

Qaraqalpaq folklori'nda wo'mir shi'nli'g'i'n su'wretlewde mifologiyali'q, fantastikali'q, romantikali'q, realistlik elementler aralasi'p keledi. Bul, a'sirese, qaraqalpaq xali'q da'stani' «Sha'ryar»da ko'p ushi'rasadi'. Da'stanni'n' syujetindegi balalardi'n' kekillerinin' alti'nnan boli'wi', birewi ku'n, birewi ay boli'p ko'riniwi, ha'wizdegi suwg'a taslag'anda da wo'lmewi, suwdi'n', tasti'n', sho'ldin' so'ylewi, haywanlarg'a til pitiwi, wolardi' tawda ana kiyiklerdin' yemiziwi, ji'lanlardi'n' adam kelbetine keliwi, Sha'ryardi'n' bu'lbilgo'yadan jen'ilip tas boli'p qali'wi' ha'm Ja'ha'ngirdin' ja'rdemi menen azat boli'wi' Bu'lbilgo'yani'n' Sha'ryardi'n' bag'i'na ko'ship keliwi h.t.b. Bulardi'n' barli'g'i' mifologiyali'q su'wretlew elementleri boli'p yesaplanadi'. Miflik shi'g'arma yertekke de legendag'a da jaqi'n. Biraq, mif yertekten ha'm legendadan ba'rqulla wo'mirdin' bir qa'siyetin, bir belgisin tu'sindiriw arqali' ayri'li'p turadi'. Yertekte wo'mirdin' kishkene bir waqi'yasi' g'ana su'wretlenedi de, legendada tiykari'nan turmi'sta bolg'an tariyx'i'y waqi'ya yamasa adam tilge ali'nadi'. Bug'an qaraqalpaq awi'zeki a'debiyati'ni'n' u'lgilerinen ko'p g'ana mi'sallar keltiriw mu'mkin.

Mifologiyali'q ha'm fantastikali'q su'wretlewler «Alpami's», «Ma'spatsha», «Qi'rq qi'z», «Qoblan», «Yedige» h.t.b. qaraqalpaq xali'q da'stanlari'nda ken' qollani'lg'an.

DA'STANLAR HAQQI'NDA ULUWMA TU'SINIK

Da'stanlar a'debiyattani'w iliminde, a'debiyat tariyxi'nda «eposlar» dep te ju'rgiziledi. Geypara jag'daylarda «qi'ssa», «ji'r» dep te ataladi'. Mi'sali', «Alpami's» da'stani', «Qi'z Jipek» qi'ssasi', «Bati'rlar ji'ri'», — «qaharmanli'q epos» dep te ayti'ladi'.

Usi' da'stanlar yamasa eposlar ha'rbir xali'qti'n' yen' u'lken yesteligi boli'p yesaplanadi'. Ma'selen: «Igor polki haqqi'nda ji'r» — rus folklori'ni'n', «Manas» — qi'rg'i'z folklori'ni'n' wo'lmes yestelikleri.

Wolardi'n' ba'ri folklorli'q shi'g'armalari'ni'n' ishindegi yen' ko'lemli ha'm folklori'di'n' barli'q u'lgilerin wo'z ishine qanti'y-tug'i'n quramali' tu'ri boli'p yesaplanadi'. Biraz da'stanlar bir xali'qti'n' folklori'ni'n' ishinde tiykarg'i' qaharmanlari'ni'n' ati'n, wolarg'a beriletug'i'n unamli', unamsi'z minezlemelerdi saqlap, birneshe variantta ushi'rasadi'. Bir da'stanni'n' wo'zi birneshe xali'qlar arasi'nda taralg'anda da usi' qa'siyetin saqlap woti'radi'. Ma'selen, «Alpami's», «Ma'spatsha» da'stanlari'ni'n' u'sh-to'rt nusqasi' bar. Wolardi'n' ko'pshiligi 5-10 mi'n' qatar qosi'qtan ibarat. Pu'tkil yelimizge ken' belgili «Qi'rq qi'z» da'stani' 25 mi'n' qatar qosi'qtan turadi'. «Alpami's» da'stani'ni'n' Qurbanbay ji'rawdan jazi'p ali'ng'an varianti' 17 mi'n' qatardan aslam qosi'qtan ibarat. Bulardi'n' ba'ri da'stanlardi'n' u'lken xali'q yesteligi yekenligin toli'q da'lilleydi.

Wo'zinin' si'patlari'na qarap qaraqalpaq da'stanlari'n u'lken yeki tarawg'a bo'liwge boladi':

1. Qaharmanli'q da'stanlar (bular «Bati'rlar ji'ri'», «Qaharmanli'q epos» dep te ataladi').

2. Ashi'qli'q da'stanlari' (bular «liro-eposlar» dep te ataladi').

Qaraqalpaq da'stanlari'nda bati'rli'q, yel qorg'aw, si'rtqi' dushpang'a qarsi' gu'res, xali'q wo'mirine zi'yan tiygizetug'i'n basqa da ha'r tu'rli na'rselerge qarsi' atlani's tiykarg'i' tema si'pati'nda so'z yetilip, turmi'sti'n' basqa ha'diyseleri usi' tiykarg'i' temani' toli'qti'ri'w ushi'n so'z yetiledi. Wolarda ko'birek qaharmanlardi'n' bati'rli'g'i'n, ku'shin, uri'stag'i' yerligin, ha'r tu'rli atlani'slari'n, bul joldag'i' qi'yi'nshi'li'qlari'n, jen'iske yerisiwin, qullasi', bas qaharmani'n' bati'rli'g'i'n su'wretlewge ken' wori'n beriledi. Da'stan qaharmanla-

ri'ni'n' joli' da uzaq ha'm qi'yi'n, (alti' ayshi'li'q joli' bar, u'sh ayshi'li'q sho'li bar) gu'resetug'i'n jawi' da ko'p ha'm shennen ti's qa'wipli (qi'rq mi'n' la'shker, da'wler boli'p keledi). Bati'r usi' qi'yi'n jollardi' qi'yi'nshi'li'qlardi' jen'ip shi'g'i'wi' tiyis. Da'standa bati'rli'qti' ta'riyiplewge ken' wori'n beriledi, wolarg'a bul jen'iste pirlar, a'wliyeler si'yaqli' qi'yali'y ku'shler ja'rдемlesip baradi'. «Sha'ryar», «Qoblan» da'stanlari' da usi'nday. Uluwma, bul da'stanlarda qaharmanlardi'n' asqan ku'shin, bati'rli'g'i'n ha'm usi' qa'siyetleri ko'rinetug'i'n gu'restin' ko'rinisin su'wretlew birinshi wori'nda turadi'.

Ashi'qli'q da'stanlari'ni'n' tiyqarg'i' syujetin muhabbat ma'selesi tutadi'. Bir-birin su'ygen jaslardi'n' ju'rek sezimleri, ishki du'nyasi' birinshi wori'nda turadi'. Ashi'qlardi'n' si'n-si'mbati'n su'wretlewge ayri'qsha kewil bo'linedi. Bular da yerlik, jawg'a qarsi' gu'res ko'p ushi'rasadi', biraq, usi'ni'n' wo'zi shi'n ju'rekten su'yiwshi jaslardi'n' wo'z maqsetlerine jetiw joli'nda dus kelgen qi'yi'nshi'li'qlar menen gu'resi si'pati'nda so'z yetiledi. Mi'sali', «Ma'spatsha» da'stani' mine usi'nday da'stan. Woni'n' bas qaharmanlari' Ma'spatsha menen Ayparsha bati'rli'qta, uri's wo'nerin iyelewde, dushpan menen gu'reste, ma'rtlik ko'rsetiwde ayri'qsha ko'zge tu'sedi. Wolar japadan jalg'i'z qi'rq mi'n' la'shker menen ha'm Alan'g'asar Ali'p da'w menen uri'sadi'. Jaw qoli'na birneshe ma'rte tu'sken Ayparsha hesh qashan dushpan aldi'nda dize bu'kpeydi, wo'z yerkin qoldan bermeydi. Ma'spatshag'a degen maqsetinen hesh qaytpaydi'. Jetti jerinen jaradar bolg'an Ma'spatsha jetti ji'l boyi' Ayparsha ushi'n tawda jasadidi' h.t.b.

Xali'q wo'zinin' a'diwlegen ashi'qlari'ni'n' awi'ri'n jen'illestiriw tilegi menen ashi'qli'q da'stanlari'na da qi'yali'y elementler yengizgen.

Qaraqalpaq xali'q da'stanlari'ni'n' bazi' bir belgileri.

Haqi'yqat xali'qli'q qaraqalpaq da'stanlari'n si'patlap turatug'i'n birneshe belgileri bar.

Birinshiden, qaraqalpaq da'stanlari' qaharmanlardi'n', isha'reketi, minez-qulqi', da'standag'i' tariyxi'y, siyasiy-ekonomikali'q jag'daylar, salt-da'stu'r boyi'nsha xali'q basi'nan wo'tkergen tariyxi'y waqi'yalarg'a, ku'ndelikli turmi'sqa sa'ykes keledi. Ha'rbir da'standa qaraqalpaq xalqi'ni'n' wo'mirinde wori'n tutqan, xali'q yesinde saqlag'an tariyxi'y ha'diyselerdin', waqi'yalardi'n' izi bar.

Yekinshiden, haqi'yqat xali'qli'q da'stanlarga'ta'teren' patriotli'q ta'n. Yelge qa'wip tuwdi'rg'an si'rtqi' dushpan menen gu'resler de, atlani'slar yel qorg'aw tileginen kelip shi'g'adi'. Do'nip turg'an ha'r qanday qi'yi'nshi'li'qta qaharmanlarga'ta' bati'rli'q jol ko'rsetip turatug'i'n u'lken ku'sh xali'q patriotizmi boli'p ko'zge taslanadi'.

U'shinshiden, ha'r qanday jawi'z ku'shler, mi'sali', ma'stan kempir, da'wler ha'm t.b. dushpan ta'repinin' ja'rdemshi ku'shleri si'pati'nda su'wretlenedi.

To'rtinshiden, da'stanlar da xali'qti'n' demokratiyalig' tileklerin en wori'n aladi'. Bul — xali'qti' yel ushi'n gu'resken bati'r di', shi'n ashi'qti' teren' su'yi'wshilik sezimi menen suwg'ari'ladi'. Miynetkesh yel qollap-qorg'ag'an bati'r, a'lbeste, jen'iske yerisiwi so'zsiz. Sonli'qtan, wolar adamgershilikli, wo'z wa'delerine sadi'q, turaqli' yetip su'wretlenedi.

Besinshiden, qaraqalpaq da'stanlari'nda xali'qlar dosli'g'i' ma'selesin su'wretlewge ken' wori'n aji'rati'lg'an. Wol teren' xali'qli'q bag'i'ttan demokratiya menen so'z yetiledi.

Qaraqalpaq da'stanlari'ni'n' yen' si'patli' belgilerinen tag'i' biri wolarda hayal-qi'zlarg'a bolg'an ko'zqaras haqi'yqat xali'qli'q demokratiya menen so'z yetiledi. Barli'q da'stanlarda derlik hayal-qi'zlar qaharmanlardi'n' yen' jaqi'n aqi'lgo'yi, ja'rdemshisi si'pati'nda sheberlik penen su'wretlenedi. Al «Qi'rq qi'z» da'stani'nda bas qaharman — bati'r qi'z Gu'layi'm.

«YEDIGE» da'stani'.

Da'stan haqqi'nda tu'sinik ha'm woni'n' mazmuni'

«Yedige» da'stani' qaraqalpaq da'stanlari' arasi'nda so'z ko'r-kemligi joqari', syujetlik ha'm kompozitsiyali'q jag'i'nan turmi's-qa a'dewir jaqi'n, xali'qti'n' su'yip ti'n'lag'an da'stanlari'ni'n' biri.

Da'stan qaraqalpaqlardan ti'sqari' qazaq, nog'ay, bashqurt, wo'zbek, tatar ha'm basqa da tu'rkiy xali'qlar arasi'nda ken' tarqalg'an. Biraq, woni'n' toli'q nusqalari' qaraqalpaq ha'm nog'ay xalqlari' arasi'nda ushi'raydi'.

Yedige negizinde tariyxi'y adam. Wol Amir Temurdi'n' belgili a'skerbasshi'lari'ni'n' biri. Yedige Tu'rkiy xali'qlardi'n' Man'g'i't taypasi'nan shi'qqan boli'p, da'slep Aq Orda xani'

Wori's xang'a, son'i'nan Amir Temurge xi'zmet yetken. Wol da'slep Tu'rkstanda Aq Orda a'skerinin' shep qanati'n basqari'wshi', son'i'nan Xorezm hu'kimdari' si'pati'nda da ko'rinedi. Bul u'lkelerde 25 ji'lday wo'mir keshirip, son'i'nan Mamaydi'n' wo'liminen keyin Altı'n Ordada a'mirlik yetken. Sarayshi'q, Qi'ri'm ha'm Kavkaz dalalari'n aralag'an. Soni'n' ushi'n da woni'n' wo'miri a'dewir qospali' si'patqa iye. Usi'nday sebeplerge baylani'sli' wol haqqi'nda ha'r qi'yli' da'stan variantlari' toqi'lg'an.

«Yedige» da'stani'ni'n' yen' birinshi qaraqalpaqsha varianti' 1905-ji'li' Peterburg universitetinin' studenti I. A. Belyaev ta'repinen Shi'mbayli' Bekmurat ji'rawdan jazi'p ali'ng'an ha'm 1917-ji'li' Ashxabadta basti'ri'lg'an.

Son'i'nan, 1934-ji'li' folklorshi' Qalli' Ayi'mbetov ta'repinen Yerpolat ji'rawdan «Yedige» nin' ja'ne bir varianti' jazi'p ali'ni'p, 1937-ji'li' Moskvada basti'ri'p shi'g'ari'lg'an.

Folklorshi' ali'mlar ta'repinen «Yedige» nin' bir neshe variantlari' jazi'p ali'ndi'. Bulardi'n' arasi'nda Yerpolat ji'raw, Wo'teniyaz ji'raw, Qi'yas ji'raw, Jannazar ji'raw, Yesemurat ji'raw, Jumabay ji'raw variantlari' bar.

«Yedige» da'stani'n xali'qqa ken'nen tani'sti'ri'w ushi'n 1990-ji'li' Yerpolat ji'raw ha'm Qi'yas ji'raw variantlari' ha'rbiri bo'lek da'stan si'pati'nda bir kitapqa biriktirip basi'ldi'. Bul variantlarda da ha'rbir ji'rawdi'n' da'stang'a wo'zinshe do'retiwshilik qatnas jasag'anli'g'i' seziledi.

Da'stanni'n' qi'sqasha mazmuni' to'mendegilerden ibarat:

Buri'ng'i' wo'tken zamanda, Nog'ayli' yelinde, Qubi'r degen a'wliyede Baba Tu'kli A'ziz degen adam jasag'an boli'p, wol suwda shomi'li'p ati'rg'an u'sh perini ko'rip qaladi' ha'm wolardi'n' birewinin' kiyimlerin jasi'ri'p, wo'zine hayal boli'p qali'wi'n wo'tinish yetedi. Peri bul tilekti wori'nlaydi', biraq wog'an to'rt sha'rt qoyadi'.

Birinshi — Ju'rgende wo'kshesine qaramaw.

Yekinshi — Suwg'a tu'skende u'stime kirme.

U'shinshi — Qolti'g'i'ma qol salma

To'rtinshi — Ju'ma ku'ni basi'mdi' juwaman, sonda u'stime kirme — degen sha'rtler qoyadi'.

Baba Tu'kli A'ziz bul tileklerdi qabi'l qi'lg'ani' menen woni' wori'nlay almaydi'. Ayag'i'na qarap ko'rse, wo'kshesi joq

yeken. Qolti'g'i'na qol sali'p ko'rse, qanati' bar yeken. Suwg'a tuskende qarap ko'rse, qari'nlarini' aqtari'p juwi'p woti'r yeken. Juma ku'ni basi'n juwg'ani'na qarap ko'rse, gellesin qopari'p ali'p, shashi'n alti'n taraq penen tarap woti'r yeken.

— A'y, adamzat, menin' to'rt sha'rtimdi de wori'nlay almadi'n'. Yendi men senin' menen jasay almayman, menin' boyi'mda alti' ayli'q balan' qaldi'. Woni' alti' aydan keyin sarhawi'z boyi'nan tawi'p alasan', — dep ushi'p ketedi.

Alti' aydan keyin balani' Toxtami's xanni'n' wa'ziri Toman tawi'p aladi' da, shori'si'na yemdirip «G'ayi'ptan tabi'lg'an bala xandiki» — dep, Toxtami's xang'a inam yetedi.

Balag'a Yedige dep at qoyi'li'p, xanni'n' ji'lqi'mani' si'pati'nda u'lkeye beredi. Wol won to'rt jasi'na kelgende a'piwayi' jigitlerdin' qoli'nan kelmeytug'i'n u'lken qaharmanli'qlar isleydi.

Son'i'nan patsha Yedigenin' ha'reketinen qorqi'p, taxti'mdi' tarti'p alar — dep woylap jamanli'q islemekshi boladi. Ko'p g'ana qi'yi'n jumi'slarg'a jumsaydi'. Biraq, wol barli'g'i'nan da tiri qala beredi. Yen' izinde Yedige Toxtami's xanni'n' ha'reketlerine wo'kpelep, hayali' Xojani'n' qi'zi' Qaraqas penen xoshlasi'p, Sa'temir xanni'n' yeline qashi'p ketedi. Sa'temir xan woni' u'lken hu'rmet penen ku'tip aladi' ha'm qi'zi' Aqbilekti zorli'q penen ali'p ketken Alan'g'asar A'lip da'wdi jen'ip, qi'zi'n qaytari'p ali'p kelip beriwdi wo'tinish yetedi. Yedige Alan'g'asar A'lip da'wdi jen'ip, Aqbilek ayi'mdi' ali'p kelip beredi. Biraq, Alan'g'asar A'lip da'w wo'zinin' tuwi'sqan bo'lesi yekenligin son'i'nan bilip qaladi'. Sa'temirxan qi'zi' Aqbilekti Yedigege uzati'p, u'lken toy jasaydi'. Son'i'nan, yekewi de qa'yin atasi'ni'n' yelinde qali'p ketedi.

Yedigenin' Qaraqasta alti' ayli'q balasi' qalg'an yedi. Wol bala tuwi'li'p, Nuraddin degen at beriledi. Nuraddin de tap Yedigege uqsap wo'sedi. Wol won to'rt jasi'na kelgende patshani'n' siyasati'na qarsi' shi'g'i'p Ag'ay biy, Tag'ay biy degen wa'zirlerinin' xali'qqa jamanli'q islep ati'rg'anli'g'i'n a'shkaralaydi'. Patsha da'slep Nuraddindi quwatlaydi'. Shi'n'g'i's xannan - qalg'an alti'n la'gendi si'yli'qqa beredi. Son'i'nan wonnan qorqi'p u'sh ayshi'li'q ko'li, u'sh ayshi'li'q sho'li bar Ashtarxan ten'izinin' boyi'nda jasaytug'i'n qa'riya Soppasli' Si'pi'ra ji'rawdi' ali'p keliwge jumsaydi'. Nuraddin patshani'n' bul tilegin de wori'nlaydi'. Biraq, patsha wog'an za'ha'r berip wo'ltimekshi

boladi'. Buni' sezgen Nuraddinnin' atasi'ni'n' doslari' An'g'i'si'n menen Ti'n'g'i'si'n wog'an ja'rdem berip, a'kesinin' pana tapqan jeri Sa'temir xanni'n' yeline qashi'ri'p jiberedi. Bul jerde ata-bala qosi'li'p, qaytadan Toxtami'sqa qarsi' hu'jim baslaydi'.

Woni' jen'ip, Yedigeni patsha, An'g'i'si'n menen Ti'n'g'i'si'ndi' wa'zir yetip tayi'nlaydi'. Shaytan azg'i'ri'p, sa'l jerde ata-bala ma'llesip qaladi' da, Yedigenin' wo'z qamshi'si' wo'zine tiyip, bir ko'zi shi'g'i'p qaladi'. Wo'sekshi, g'i'ybatshi'lar bunnan paydalani'p, «Nuraddin a'kesinin' ko'zin shi'g'ardi», — degen so'zdi tarqati'p jiberedi. Nuraddin bug'an arlani'p, Pa'ren' patshasi'ni'n' yeline ketip qaladi'. Wol jaqta jawi'z aydarhani' wo'ltirip, Pa'ren' patshani'n' qi'zi'na u'ylenedi. Son'i'nan yeline qayti'p, a'kesi' Yedigenin' worni'na patsha boladi'. Yel, xali'q abat boli'p jasaydi'. Da'stan usi'ni'n' menen pitedi.

Yedige obrazi'

Yedige — qospali' obraz. Wol bir jag'i'nan ali'p qarag'anda, a'ke-sheshesi belgisi'z bolg'an jetim, patshani'n' ku'nlikshi shopani'.

Yekinshi jag'i'nan ali'p qarag'anda, woni'n' wo'zim «patshani'n' balasi'man», — dep ayti'wi'na da haqi'si' bar. Wo'ytkeni, Toxtami's woni' ali'p asi'rag'an.

Wol ten'i-tayi' joq bati'r ha'm aqi'lli' jigit. Wol basqa da'standag'i' qaharmanlarday jeti jasi'nda mingen ati' mertile bermegeni menen, bati'r jigit si'pati'nda su'wretlenedi. Bul jag'i'nan wol haqi'yqi'y qaharmanlarg'a a'dewir jaqi'n.

Wol a'dalatli' joldan bari'p, xali'qqa qali's xi'zmet yetkisi keledi. Biraq, Toxtami's woni' ko're almaydi'. Soni'n' ushi'n da jas wag'i'nan baslap-aq a'dewir jekkelenedi.

Wo'zinin' jalg'i'zli'g'i'n sezip, Toxtami'sti'n' ayi'ri'm ha'reketlerine qarsi' bara almaydi'. Wo'zinin' ku'shin ni'g'ayti'w ushi'n dos izleydi. Solay yetip, Toxtami'sqa wo'kpelep, Sa'temir xanni'n' jurti'na ketip qaladi'.

Yedigenin' jekkeligi da'standa Alan'g'asar A'lip da'w ta'repi-nen de ayti'lg'an. Mi'sali':

— Ha Yedige, Yedige,
 Yen'bekli jalg'i'z, yer yegiz,
 Yegiz yedik wozalda,
 Jalg'i'z qaldi'n' Yedige,
 Sen Nog'ayli', men bunda,
 Sa'temirdey gu'lli qi'ya,
 Qi'ysi'q sang'a barg'ansha,
 Wo'zime tuwri' kelgende,
 Toxtami'stay patshadan,
 Zorli'q ko'rip keldim desen'.
 A'dira qalg'i'r ji'lqi'mda,
 Neshe tulpar ati'm bar.
 Gu'z atlansaq,—
 Barar yedik ba'ha'rge.
 «Yeki ayaqli'da bo'le tati'w,
 To'rt ayaqli'da bota tati'w,
 Men apani'n' balasi',
 Sen sin'lini'n' balasi',
 Ana su'tin yemgende,
 Bolar yedin' miyirman,
 Shori'ni'n' su'tin sen yemip,
 Miyirmsiz boldi'n' Yedige.

Adamni'n' periden tuwi'li'wi', mifologiyali'q ug'i'm tiykari'nda simvol retinde beriliwi mu'mkin. Sebebi, xali'q arasi'nda «Perinin' su'tin yemgen pa'k boladi'»— degen u'git bar.

Wo'ytkeni, Yedige ju'da' pa'k adam da yemes, geyde kemshi-liklerge de jol qoyadi'. Bul ug'i'm da'standa woni'n' «shori'ni'n' su'tin yemgenliginde»— degen pikir arqali' berilgen.

Biraq, Yedige hesh qanday a'dalatsi'z joldan barmaydi'. Woni'n' Alan'g'asar A'lip da'wdi wo'ltiriwi da'wdin' Sa'temir xanni'n' qi'zi'n' basqi'nshi'li'q penen ali'p ketkeni ushi'n boladi'. Toxtami'sqa sawash ashi'wi'na bolsa — wo'zin ha'm balasi'n aldap wo'ltirmekshi bolg'ani', xali'qti' a'dalatsi'z basqarg'ani' sebepshi boladi'.

Da'standa ko'rsetilgenindey-aq, Yedigenin' bunnan basqa hesh qanday gu'nasi' joq. Bul yeki sawash ta a'dillik ushi'n ju'rgiziledi. Soni'n' ushi'n da xali'q woni'n' izinen yeredi. Xali'qti'n' ideal qaharmani' da'rejesine yerisedi.

A'l'bette, xali'q do'retken Yedige menen bir qatarda XIV a'sirde Altin Ordani'n' a'miri bolg'an Yedige ismli Amir de

bar. Woni'n' jasag'an zamani' 1340—1420-ji'llardi' wo'z ishine aladi'.

Biraq, bul Yedigenin' ha'reketi da'standag'i' Yedigege hesh qanday usamaydi'. Wol shi'g'i's Evropa, Kavkaz ha'm Balti'q boyi' yellerinde de sawash ali'p barg'an adam. Al, da'standag'i' waqi'yalar bolsa — XIV a'sirdegi waqi'yalarg'a bir qansha jaqi'n bolg'ani' menen, tek Altin' Ordani'n' ishki turmi'si'na baylani'sli' ayi'ri'm waqi'yalar g'ana so'z boladi'. Da'standag'i' bayan yetilgen ha'diyseler Sarayshi'q, Jan'akent, Go'ne U'rgenish ha'm Samarqand a'tirapi'nda g'ana boli'p wo'tedi. Bul jag'i'nan ali'p qarag'anda tariyxtag'i' Yedige menen da'stanni'n' qaharmani' Yedige arasi'nda a'dewir pari'q bar.

Nuraddin obrazi'

Da'standag'i' Nuraddinnin' obrazi' da tap sol atasi' Yedigege jaqi'n. Wol da tuwi'lmay ati'ri'p-aq atasi'nan ayri'ladi'. Yerjete kelip Toxtami'sti'n' zuli'mli'g'i'na ushi'raydi'. A'kesi si'yaqli' wol da qa'weterli ku'nlerdi basi'nan keshirgen. Toxtami'sti'n' ko'p g'ana a'jel duzaqlari'nan aman shi'g'adi'. Wortadag'i' Ag'ay biy menen Tag'ay biydin' jag'i'msi'z ha'reketlerin a'shka'ralaydi'.

Son'i'nan a'kesin izlep tawi'p aladi' da, yekewi birge bul a'dalatsi'zli'qlarg'a qarsi' gu'resedi ha'm yen' izinde jen'iske yerisedi.

Bul jag'i'nan qarag'anda Nuraddin obrazi' Yedige obrazi'na bir qansha jaqi'n turadi'.

Nuraddin minez qulqi' jag'i'nan da Yedigege a'dewir jaqi'n. Wol ju'da' isengish Saray a'meldarlari'ni'n' wo'zin wo'ltiriwge ha'reketlenip ati'rg'ani'n sezbey qali'p, aldag'ani'na inani'p sharap isheddi. Doslari' An'g'i'si'n menen Ti'n'g'i'si'ni'n' ja'rde-minde g'ana qashi'p quti'ladi'.

Ha'tteki, wol sonday reyimshil, Toxtami's patshali'g'i'ni'n' a'za'zu'li bolg'an Kenjembay woni'n' wo'ltiriwin sorani'p jali'n-g'anda, ayap wo'ltirmey ketedi. Biraq Kenjembay wo'z so'zinde turmay, Yedige patshali'g'i'na da a'dewir iritki salad'i'.

«Bati'r an'qaw, yer go'dek» — degendey, Nuraddinnin' bunnan ti'sqari' ha'dden zi'yat wo'kpeshilligi, sa'l jerde wo'kpelep yeldi taslap ketip qali'wlari' Yedigege a'dewir jaqi'n.

Biraq, soni'n' menen birge Nuraddin a'dewir aqi'lli' jigiti. Wol wo'z aqi'lli'li'g'i' ha'm parasati' menen wo'lim hu'kimine berilgen bir kempirdi wo'limnen aman saqlap qaladi'.

Bir kempirdin' u'sh balasi' ha'm bir yeshkisi boli'p, wolar-di'n' ha'r yeshkinin' bir si'yrag'i'n menshiklep ali'p, to'rtewi gezek penen bag'i'p su'tin iship ku'n ko'redi yeken.

Kempirdin' yeshkisi suw ali'p ketip, su't tawsi'lg'annan keyin Yedige patshali'q yetip ati'rg'an Nog'ayli' yeline kewsen sorap keledi. Sol jerde yeshki biydayg'a tu'sip ketip, balalar tayaq penen uri'p, yeshkinin' bir ayag'i' si'nadi'. Bul da ha'kisine kempirge tiyisli ayaq yeken. Kempir woni' shu'berek penen tan'i'p, qaytadan wo'riske jiberedi. Sa'l jerde birewdin' woshag'i'n basi'p ali'p shu'berek ali'si'p, yeshki jan ha'letinde qi'rmanni'n' u'stinen qashqan waqti'nda da'nge wot tiyedi.

Solay yetip, adamlar da'nin wo'ndirip ali'w ushi'n Yedige patshag'a ari'z yetedi. Yedige kempirge: «Yeshki de seniki, yeshkinin' wot tiygen ayag'i' da seniki yeken. Demek da'ndi to'leysen', bolmasa seni dar jazasi' ku'tedi» — dep hu'kim shi'g'aradi'.

Bunnan keyin xannan u'sh ku'n ma'wlet ali'p, wo'zin suwg'a taslap wo'lmekshi boli'p, bir da'ryani'n' boyi'na baradi'. Bul jerde an' awlap ju'rgen Nuraddin kempirdin' ha'reketlerin sezip, bug'an sebepshi bolg'an waqi'yalardi' soraydi'. Kempir sol jerde bolg'an waqi'yani'n' ha'mmesin ayti'p beredi.

Nuraddin uzaq woylani'p kempirge:

— Sen Yedige patshag'a bari'p:

«Si'ni'q ayaq — wo'li ayaq,
Su'yrep barg'an saw ayaq,
Yendigisin wo'zin' bil,
Jurt iyesi patshayi'm, —

— dep aytqaysan', — deydi. Kempir bul so'zdi Yedige patshag'a ayti'p wo'limnen quti'ladi'.

Da'standag'i' basqa da obrazlar

«Yedige» da'stanni'n' unamli' qaharmanlari' qatari'na Yedige, Nuraddin, An'g'i'si'n menen Ti'n'g'i'si'n, Xojani'n' qi'zi' Qaraqas ha'm Aqbilek obrazlari' jatadi'.

Bunda Yedige menen Nuraddin a'dillik joli'nda gu'resiwshi bati'rlar boli'w menen qatar, son'i'nan a'dillik penen basqari'wshi' patsha da'rejesine yerisedi. Al, An'g'i'si'n menen Ti'n'g'i'si'n a'piwayi' xali'q arasi'nan shi'qqan adamlar boli'wi'na qaramastan, qanshama qi'yi'nshi'li'qti' basi'nan keshirse de wo'z doslari'na sadi'q boli'p qaladi'. Solay yetip, da'standa unamli' qaharmanlar ha'rbir klassti'n' arasi'nda da bar yekengligi, wolardi'n' jaqsi' niyetlerdi ju'zege asi'ri'w ushi'n gu'resleri ayqi'n sa'wlelenedi.

An'g'i'si'n menen Ti'n'g'i'si'n negizinen jarli' adamlar. Wolar Yedige menen jasli'gi'nan-aq dos boli'p, woni'n' jaqsi' islerge bag'darlang'an gu'res joli'nda ba'rhama qol-qanat boli'p ju'redi. Dosti'ni'n' balasi' Nuraddinge de tap sonday dosli'q lebizin bildiredi.

Bul obrazlardi'n' basqa da'stanlardag'i' unamli' obrazlardan wo'zgesheligi sonda bular bati'r da, bay da, dana da yemes, qa'dimgi qarapayi'm adamlar, wolardi'n' wo'z doslari' ushi'n sarplag'anday qu'direti de, ku'shi de, bayli'g'i' da joq. Xali'q arasi'nda «Du'nyali'q dos bir ji'lli'q, haqi'yqi'y dos wo'mirlik» — degendey, Yedigenin' de du'nya -mal toplaw joli'nda bas qosqan jalg'an doslari' menen wo'zine shi'n berilgen haqi'yqi'y doslari' bolg'an. Bul pikir da'standa:

Yedigenin' Nog'ayli'da,
Qi'rq yeki dosti' bar yedi,
Qi'rq' mal dosti',
Yekewi qi'yametlik jan dosi',
Birinin' ati' Ti'n'g'i'si'n,
Birinin' ati' An'g'i'si'n
Dep kelip yedi Yedige —

degen qatarlarda ayqi'n seziledi. Yedigenin' bul doslari', Toxtami'sti'n' Saray a'meldarlari' Nuraddinnin' u'stine qara qi'lqa shapan jawi'p, sharapqa ma's yetip wo'l'tirmekshi bolg'anli'g'i'n sezip, woni'n' aldi'na ja'rdemge keledi. Biraq, patshag'a qarsi' shi'qqanday ku'shi joq, a'meldardi' niyetinen adasti'rg'anday puli' joq bolg'ani' ushi'n, birewi balag'a sharapti' ko'p i'shpew kerekligi haqqi'nda aqi'l berip, yekinshisi patsha no'kerlerinin' atlari'ni'n' ayi'llari'n kesip, Nuraddindi qashi'ri'p jiberiw ushi'n at tayarlap turadi'. An'g'i'si'n Nuraddinge aqi'l bere baslaydi':

Ashi'lg'an bag'da bir gu'lim,
Bag'da sha'men bu'lbu'lim,
Ton kiydim dep quwanba,
Atadan jekke quli'ni'm,
Toyg'a barsan' buri'n bar,
Buri'n barsan' wori'n bar,
To'reliktin' belgisi,
Sharap buzar shi'ri'sti',
Uri's bolar son'g'i'si',
Urli'q yetsen' jekke yet,
Ayg'aqshi' bolar birisi,
Keshiw kessen' buri'n kesh,
I'lay bolar izgisi.

Nuraddin bul sapari' da wo'z doslari' An'g'i'si'n menen Ti'n'g'i'si'n, anasi' ha'm atasi' Baba tu'kli A'zizdin' ja'rdemi menen saraydan qashadi'. Woni'n' saraydan shi'g'i'wi'na atasi' Tu'kli A'zizdin' ja'rdemi mifologiyali'q tu'rde bolg'ani' menen, doslari' A'n'g'i'si'n menen Ti'n'g'i'si'nni'n' ja'rdemi realistlik sipatqa iye. Sebebi, barli'q atlardi'n' ayi'llari' qi'rqi'lg'an boli'p, ha'mme yerdı qushaqlap ji'g'i'li'p ati'rg'an. Al An'g'i'si'n menen Ti'n'g'i'si'n bolsa — birewi Nuraddinnin' za'n'gisin basi'p, birewi atti'n' jibin sheship, wo'z dosti'n qashi'ri'p jiberedi. Biraq, wo'zleri qolg'a tu'sedi. Saray a'meldarlari' bulardi' Toxtami'sti'n' aldi'na ali'p barg'anda da aqi'lli'li'q penen is ko'redi.

— A'y patshayi'm, bizler si'rtta ju'rip «Nuraddin qashti'» — degen g'awasatti' yesittik. Son'i'nan qanjari'mi'zdi' ali'p ati'na mine almay ati'rg'an Nuraddinge qarsi' juwi'ri'p yedik. Bular bolsa tek bizlerdi tuti'p aldi'. Al, Nuraddin bolsa ati'na minip qashi'p ketti, — dedi.

Sonda patsha:

— Bular haq so'zdi aytti', — dep wolardi' bosati'p jiberdi.

Demek, An'g'i'si'n menen Ti'n'gi'si'n — wog'ada aqi'lli' adamlar. Bul pikir woni'n' Nuraddinge ha'm Toxtami's xang'a aytqan so'zlerinde wog'ada ayqi'n seziledi.

Soni'n' menen birlikte da'standa hayal-qi'zlar obrazi'na da wog'ada ken' wori'n berilgen. Bunda Xojani'n' qi'zi' Qaraqas, Aqbilek ayi'm ha'm Nuraddinnin' qali'n'li'g'i' Pa'ren patshasi'-ni'n' qi'zi' wo'z muhabbati'na sadi'q insan, haqi'yqi'y mehriban ana obrazlar qatari'na ko'terilgen. «Alp anadan tuwi'ladi'»,

— degendey, da’standa geypara analar peri, at, Xojani’n’ qi’zi’ Qaraqas sonshama ji’llar jalg’i’z jasawi’na qaramastan, wo’z perzenti Nuraddindi bati’r ha’m a’dalatli’ yetip ta’rbiyalaydi’. Aqbilek ayi’m wo’zi tuwmag’an bolsa da, Nuraddindi «wo’z perzentim» dep tani’ydi’.

Da’standa ana obrazi’ wog’ada ken’ jobada berildi. Ma’selen, Nuraddin Soppasli’ Si’pi’ra ji’rawd’in’ yeline ketkende, anasi’ Xojani’n’ qi’zi’ Qaraqasti’n’ wo’z balasi’n sag’i’ni’wi’ wog’ada ta’sirli su’wretlengen. Mi’sali’:

Yedildin’ qara suwlari’,
Tolqi’nlar ma yeken ti’mi’qta.
Keshegi ketken jalg’i’zi’m.
Woti’rsan’ ba, apa?—dep
Aylanar ma yeken juwi’qta.—

degen qatarlarda wog’ada ayqi’n su’wretlengen.

Da’standag’i’ unamsi’z qaharmanlar negizinen Toxtami’s xan a’tirapi’na ja’m lengen. Toxtami’s wo’zinen basqani’ ta’n almaytug’i’n menmen adam. Soni’n’ ushi’n da xali’qti’n’ basi’na tu’sken ayani’shli’ waqi’yalarg’a jani’ ashi’maydi’. Yeldin’ ji’lawi’n topas a’meldarlarg’a tapsi’radi’, izin tekserip ko’rmeydi. Tek taxttan ayi’ri’li’p qalmawdi’n’ g’ana joli’n woylaydi’.

Soni’n’ ushi’n da wol Ag’ay biy menen Tag’ay biyge qatti isenedi. Al, Ag’ay biy menen Tag’ay biy bolsa— xali’qtan yeki ma’rtebe sali’q wo’ndirip, bir bo’legin wo’zlerine ali’p qali’p bayi’y baslaydi’.

Buni’ sezip qalg’an Nuraddin yele jas bolsa da, wolardi’n’ siyasati’na qarsi’ gu’resedi. Bul haqqi’nda xang’a wo’z pikirin bayanlap:

Ag’ay menen Tag’ayg’a,
Patshali’qti’n’ i’qti’yari’ qalg’an son’,
Jesir qati’n, jetim ul,
Bulardi’n’ ku’ni ne kesher?

Jurtti’ buzdi’ Ag’ayi’n’.
Yeldi buzdi’ Tag’ayi’n’,
Bunnan xabari’n’ bar, ya joq.
Jurt iyesi patshayi’m.

— dep aytadi’ da, wolardi’n’ kemshiligin betine basi’p zindang’a taslatadi’.

Da’standa bulardi’n’ da basqa diywanbegi Qosnazar, shug’i’l Kenjembay, Kerim ha’m Wo’mir biylerdin’ de unamsi’z kelbetleri berilgen. Wolardi’n’ unamsi’z ha’reketleri ko’birek Soppasli’ Si’pi’ra ji’raw ta’repinen ashi’ladi’.

Bay balasi’ bayg’a usar,
Baylanbag’an tayg’a usar,
Biy balasi’ biyge usar,
Biyik-biyik tawg’a usar,
Qul balasi’ qulg’a usar,
Qulag’i’ kesik iytke usar,
Baydi’n’ uli’ Baynazar,
Xojani’n’ uli’ Qosnazar,
Xojaman dep qudag’a,
Gu’na’kar boli’p allag’a,
G’oddaslaysan’ yeneg’ar,
Atan’a na’let Kenjembay!
Atan’ qara kisi yedi.
Nan bergennin’ quli’ yedi.
Yenen’ jaman shori’ yedi,
As bergennin’ quli’ yedi,
So’z so’yleymen kestelep,
Sag’an mennen so’z kerek,
Asti’na qara pul sali’p,
U’stine qi’zi’l sebelep,
Aldayman—dep keldin’ be?
Atan’a na’let ba’direk.

Mine da’standa berilgen bul tolg’awdi’n’ wo’zinde de Qosnazar menen Kenjembaydi’n’ hasli’ pa’s adam yekenligi, woni’n’ ha’tte, belgili so’z ustasi’ bolg’an Soppasli’ Si’pi’ra ji’rawdi’ da aldamaqshi’ bolg’anli’g’i’ seziledi.

Da’standa a’dil tu’rde ko’rsetilgenindey-aq, Qosnazar g’arremlikten qorqpaytug’i’n, topas, adamlardi’ aldap ha’m qorqi’ti’p ku’n ko’retug’i’n yeki ju’zli adam. Wol patshani’n’ aldi’nda bo’dene boli’p jorg’alag’ani’ menen xali’q aldi’na barg’anda qasqi’rdi’n’ kebin kiyip alatug’i’n wog’ada jawi’z adam, a’sirese, juwas adamlardi’ ko’birek awladi’. Soni’n’ ushi’n da diywanbegi Qosnazar obrazi’ da’standa a’dewir qospali’ tu’rinde beriledi.

Al, Kenjembay obrazi' bunnan a'dewir wo'zgeshe. Wol wo'zi si'rtta turi'p, basqalardi' shug'i'lli'q penen ha'reketke keltiretug'i'n tu'lkidey hayyar adam. Soni'n' ushi'n wol xali'q arasi'na jaman so'z tarqati'p, Yedige menen balasi' Nuraddin-nin' arasi'na da wot taslaydi'. Soni'n' ushi'n da, Nuraddin woni' da'slep ayap wo'ltirmegen menen, son'i'nan gellesin aladi'.

YEDIGE

(da'stani'nan u'zindi)

Baba Tu'kli A'ziz-Qubi'r degen a'wliyede denesine tu'k shi'g'i'p ju'retug'i'n yedi. Sonda bir bulaq suwi' bar yedi. Sol bulaqqa u'sh kepter ji'l won yeki ayda bir keletug'i'n yedi. Wol kepter yemes yedi, peri yedi. Bir ku'ni sol periler kepter boli'p kelip, suwg'a shomi'li'p ati'rg'anda, Tu'kli A'ziz wolar-di'n' kiyimlerin urlap aldi'. Periler: — “Bizin' kiyimlerimizdi ber”,— dedi. — Yaqshi', bereyin. Yeger yekewin'izdin' kepter lipasi'n'i'zdi' bersem, birewin'izdi berip ketesiz be mag'an”, — dedi. Wolar —”Maqul”,— dedi. So'ytip birewin hayali'qqa aldi'.

Peri ayti'p yedi: — menin' sag'an qoyatug'i'n to'rt sha'rtim bar. Mine sol sha'rtlerdi wori'nlasan', men seniki. Yeger wol sha'rtlerdi wori'nlamasan', men sag'an joqpan.

Birinshi — ju'rgende wo'ksheme qarama.

Yekinshi — suwg'a tu'skende u'stime kirme.

U'shinshi — qolti'g'i'ma qol salma.

To'rtinshi — juma ku'ni basi'mdi' juwaman. Sonda u'stime kirme, — dep yedi.

Ayag'i'na qarap ko'rse, wo'kshesi joq yeken. Qolti'g'i'na qol sali'p ko'rse, qanati' bar yeken. Suwg'a tu'skende qarap ko'rse, qari'nlarin' aqtari'p juwi'p woti'r yeken. Juma ku'ni basi'n juwg'ani'na qarap ko'rse, gellesin qopari'p ali'p, shashi'n alti'n taraq penen tarap woti'r yeken.

Peri: — Sen mag'an joq, men sag'an joq. Ishimde alti' ayli'q balan' bar. Sol balan'di' pa'len ku'ni, pa'len degen daraqti'n' tu'binen tawi'p al,— dep ushi'p kete berdi.

Wol zamanda Tuman xoja degennin' shori'si' perinin' bala tuwi'p ati'rg'ani'n ko'rди. Peri shori'ni' ko'rip, daraqqa qondi'. Peri ko'zden g'ayi'p boldi'. Bala ko'rmegen shori' balani' ko'terip, qoli'na aldi'. Shori'ni'n' ko'kiregi iydi. Balani'n' awzi'na sali'p yedi, bala u'sh ma'rtebe sori'di', wo'zinin' tuwg'an anasi'n yeme almay qaldi'. Shori' balani' Tuman xojani'n' hayali'na a'kelip berdi. Tuman xoja— “Qartayg'anda tuwg'an balam”, — dep, jalg'annan ati'n qoydi'raman dep Toqtami's xanni'n' aldi'na bardı'. Tuman xojani'n' dushpanlari':-, “Bala biziki”,— dep jalg'annan daw saldi'. Yekewi de xang'a bari'p ari'z yetti. Patsha balag'a na'zer yetip qarap yedi, balani'n' u'stinde perinin' kiygizgen ko'ylegin ko'rди. Patsha balani' qoli'na aldi'. “Adami'yzatti'n' kiyimi iyne menen, perinin' kiyimi qi'yal menen tigiledi. Ha'r kim balani'n' ko'ylegindey ko'ylek tigip a'kelse, bala soni'ki, bolmasa, g'ayi'p bala xandiki”, — dep balani' Toqtami'sti'n' wo'zi aldi'. Balani'n' ati'n Yedige qoydi'. So'ytip, Yedigenin' atasi' Tu'kli A'ziz, yenesi peri yedi.

Yedige won to'rt jasi'na keldi. Yedige ji'lqi' bag'atug'i'n yedi. Ji'lqi'ni'n' piri a'wwel Ji'lqi'shi' ata, wonnan keyingisi Yedige yedi. Shanshi'wlatqan ji'lqi'ni' Yedigenin' mazari' qi'li'p, aynaldi'rmaq sonnan qali'p yedi.

Sol ji'lqi' bag'i'p ju'rgende ari'z qi'lg'an kisige duri's to'religin beriwshi yedi. Toqtami'sti'n' hayali'na: —Yedigeni wo'ltirip ber”, — dedi. Hayal wo'zi tuwmag'anli'g'i'n qi'li'p,- “Yaqshi”,— dedi. Bir tabaqqa bal, bir tabaqqa suwsi'z qati'q

uyi'ti'p qoyatug'i'n yedi. Yedige ji'lqi'dan kelgende beretug'i'n tamag'i' sol yedi.

Bir ku'ni bir tabaqqa u'sh mi'sqal za'ha'r saldi', so'ytip uyi'tti' qoydi'. Yedige tabaqta za'ha'rdin' bari'n bildi. Belinde almastan suw bergen ja'whar pi'shaq bar yedi, pi'shaqti' sali'p, baldi' tilip yedi, za'ha'r di tarti'p aldi', pi'shaq penen qari'p-qari'p jiberdi de ishti.

—”Yekinshi bunday yetpe:
Ashi'g'an yeken shelegin',
Qan'si'g'an yeken shapshag'i'n',

Pi'si'qlap, tazalap uyti'p qoy qati'g'i'n'di' qayti'p kelgenim-she”, — dep u'yden shi'g'i'p kete berdi. Wonnan son' hayal ji'lay berdi.

Patsha wog'an:— Nege ji'ladi'n'?— dedi.

— Bag'anag'i' Yedigenin' ayti'p ketkenin an'ladi'n' ba?

— Yedige ne dedi?

— Woni' bilmedin'be?. Tabaqti'n' ishine pi'shaqti' sali'p, to'rt kese qi'li'p bo'ldi. Bul alti' ayli'q jurti'n'di' qi'mi'zday pisemen degeni, Shapshaq dep u'lken qi'zi'n'di' aytti'. Kishkene qi'zi'n' Ti'ni'key yekewin de saqlay ber dedi. Buni'si' yekewin de hayali'qqa alaman degeni,— dedi.

— Ras pa? —dedi patsha.

Patsha bul so'zge inandi'. Alpi's yeki ha'meldari'na: — men Yedigeden keshtim, Yedigeni wo'ltirin'ler!—dedi.

Yedige alpi's yeki ha'meldardi'n' jamanli'q yetkenin bildi.

Nog'aydan qostar tappay shi'g'i'p ketti.

Yedil menen Jayi'qtan,
Sari'may, Yelek boyi'nan,
Nurani'n' qara qumi'nan,
Toqtami'stay patshani'n',
Paytax qurg'an jeri yedi,
Qostar tappay Nog'aydan,
Shi'g'i'p ketti Yedige.

—“Jaman ushi'n jaqsi'g'a qi'li'sh uri'p, Nog'aydi'n' haq qani'n moyni'ma ju'klemey-aq, basi'mdi' ali'p keteyin”,—dep jurttan shi'g'i'p ketedi.

Yedigenin' hayali' xojani'n' qi'zi' Qaraqas: —Ya wo'ltirip ket, ya meni ali'p ket! — dep ati'ni'n' ji'lawi'nan uslap jibermedi. Wonnan son' Yedige hayali'na qarap:

— Ha' alg'ani'm, qag'i'p to'sek salg'ani'm,
Alti' ayli'q ha'mile boyi'n'da qali'p barati'r,
Seni ne qi'li'p wo'ltirip keteyin, dilbari'm,
Ay jari'lqap ku'n tuwsa,
At basi'nday ul tuwsan',
Hesh kimgе woylaspa, ken'espe,
Perzentimnin' ati'n Nuraddin qoy,

— dep ju'rip ketti.

Barari'na jeri joq,
Batari'na ko'li joq,
Ta'n'irge ta'wekel yetip,
Jo'ney berdi Yedige.

Wo'tkennen, ketkennen, ka'rwannan yesitiwi bar yedi,
Satemirdin' jurti' bar,-dep. Sol Satemirdin' jurti'na kete berdi.

Aqto'be degen jerge kelip:
Toli' jurti'n qi'ya almay,
Shi'g'ari'nda shi'qsa da,
Jurti'nan shi'g'i'p kete almay,

— “Atani'n' balasi' bar, ag'ani'n' inisi bar, izimnen kisi jiberer”,— dep u'mit yetip, to'bede jata berdi. Ku'nlerde bir ku'n Kenjembay segiz atli', wo'zi menen tog'i'z boli'p, Yedigenin' jatqan jerine keldi. Kenjembay a'linde sazi' bolmasa da, tilinde so'zi ji'rlay berdi:

— At beredi xan atan',
Ton beredi xan atan',
Xanni'n' ati'n minsen'a!
Xanni'n' toni'n' kiysen'a',
Qayt, Yedige, Qaytsan'a!
Baytal bo'lip alsan'a!
Baytal baylap sawsan'a'!

Paytax bo'lip alsan'a!
Alti'n taxtqa minsen'a!
Patshali'q da'wran su'rsen'a!
Aq to'beden sen tu'sip,
Atan'a qulli'q yetsen'a!
Qayt, Yedige, qaytsan'a!
Wog'an kewlin' tolmasa,
Xanni'n' yeki qi'zi'ni'n',
Qa'legenin alsan'a!
Qayt, Yedige, qaytsan'a!

Wonnan son' Yedige turi'p ha'r tu'gi tebedey shanshi'li'p,
mi'na ga'pti aytqanda qap-qara boldi' ju'zi jer ko'rmedi ko'zi,
qatti' ashi'wi' keldi:

— “Kisinin' toni' kirshil di,
Kisinin' ati' tershil di».
Kirshil kiyim kiymeymen,
Tershil atti' minbeymen.
Sendeyin zali'm menen
Sha'ha'rge qayti'p barmayman.
Xanni'n' aytar so'zi yemes,
Yesiter menin' ga'pim yemes,
Kenjembay!
Qamshi' tiyer moyni'n'a,
Qan sorg'alar qoyni'n'a.
Men to'beden tu'sken son',
Shi'damassan' woyi'ni'ma,
Amanatqa qi'yanet.
Yete ko'rme, Kenjembay!
Ayti'p bar buni' xani'n'a,
Alti' ayli'q ha'mile qaldi'.
Menin' bari'-jog'i'mdi',
Bildirmesin jalg'i'zg'a,
Qanatli'g'a qaqtirmay,
Tumsi'qli'g'a shoqti'rmay,
Atam taza saqlasi'n,
Ayti'p bar buni' xani'n'a,
Wo'zim kelmey, wo'le qoysa jalg'i'zi'm,

Wo'ltiremen worni'na,
Ayti'p bar buni' xani'n'a.

Wonnan son' Kenjembay Yedigenin' ashi'wi'ni'n' qatti'
kelgenin bildi. Kenjembay qayti'p ketti. Yedige atqa qamshi'
basi'p, Nog'aydan shi'g'i'p ju're berdi.

Atti'n' jali' jatqanda,
Tuyaqlari' qatqanda,
Atqa salg'an tillali yer,
At qaptalg'a batqanda,
Shi'day almay g'ayratqa,
U'sh ay won ku'n jol ju'rip,
Jetip keldi Yedige,
Satemirdey dan'qli' patsha,
Sorap jatqan yelatqa.

Satemirdey patshani'n'
Biyikten salg'an qalasi',
Bul jarlani'p ko'rindi.

“Tani'mag'an jerde boy si'yli”,
Tawshanni'n' tuwg'an botasi',
I'si'q ko'riner ko'zine,
Ha'r kim yelinen ayi'ri'lsa,
Qanday ari'slan bolsada,
Jekkelik keler wo'zine.
Barari'na jeri,
Batari'na ko'li joq.
Ko'rmegen yel yedi.
Ju'rmegen joldi'n' ba'lentin-pa'sin,
Woyli'-shuqi'ri'n' bile almay,
Qaylardan qayda barari'n.
Yesabi'n ari'slan taba almay,
A'ne turi'p Yedige
At basi'nday som ju'rek,
Qanag'a si'ymay tuwladi':

— Bul ketkennen keteyin
Allatala jol berse,

A'wliyeler qol berse,
Sol qalag'a barayi'n,
Atali'q, nayi'p, qus begi, meter,
Bari'p bulardi' ko'reyin.
Bulardi'n' isi bolmasa,
Bunnan arman wo'teyin,
Satemirdey patshani'n'
Nazerine barayi'n,
Hali'mdi', jag'dayi'mdi',
Xang'a bayan yeteyin,—dedi.

A'ne, “Patsha:— “Xosh keldin', sapa keldin'”,-dep hu'rmet yetse, ati'n bag'i'p, woti'n jag'i'p xanni'n' xi'zmetinde bolayi'n, patsha maqul ko'rmese, yendi qaylardan qaylarg'a keteyin, arba aydap, ma'skepshi boli'p suw tasi'p, awqati'mdi' yeteyin”, — dep, Yedige qalag'a qaray su'rip ju're berdi.

Da'rwazag'a keledi,
Da'rwazani' bag'i'p turg'an,
Mu'riteyler menen so'ylesip,
Ruqsat ali'p qalag'a,
At woynati'p keledi.

Yedigeni ko'rgen adam,
Bolsan' go'rge atadan dep,
Ha'mme hayran qaladi'.
Atali'q woti'r bir jerde,
Nayi'p woti'r bir jerde,
Diywan woti'r bir jerde,
Ju'zi to'men talayi',
Ashaq ko'rindi talayi',
Wo'te berdi Yedige.

Xan yesigi datqa jay,
Tar qapi'li', ken' saray,
Jetip bardi' Yedige,
Satemirdey patshani'n',
Yesigindegi ma'hremi,
— “Yesikke miyman keldi”,—dep
Xang'a xabar beredi.

Mingen atti'n' kiygen tonni'n',
G'ayrasi'n ko'rip,
Satemirdey patshag'a,
Bari'p xabar beredi.

“Aqsha ati' bar asti'nda,
Qon'i'rawli' nayza da'stinde,
Qundi'zli' soppas basi'nda,
Joldasi' joq qasi'nda,
A'yne won to'rt jasi'nda,
Ru'stem kibi aybatli'
Seymuri'qtay si'mbatli',
Arbadan ken' ko'kiregi,
Ari'stan juwan bilegi.
Tepsingende yer qori'qqan,
Da'rya qati'p muz bolg'an,
Lalawlasqan qalmaqti'n',
Toqsang'a shi'qqan kempiri,
Qori'qqani'nan qi'z bolg'anday,
Aybatli' miyman kelip tur,
Asi'ng'ani' yerdiki
Ba'risi yerdin' jarag'i',
Gelle kesip, qan to'kkendey,
Ba'risi yerdin' jarag'i'”.

Yesikke sonday bir miyman keldi degendi yesitip, patshasi' jag'asi' alti'n, jen'i zer qa'siyetli tondi' jami'li'p, worni'nan turi'p, bul dabi'lg'a shi'damay, yesikke shi'g'i'p qaradi'.

Yedigeni ko'rip, Yedigenin' aybati', sawlati' bayag'i' ayti'p kelgennen jeti yese zi'yat ko'rindi Satemir xanni'n' ko'zine.

Yedige patshag'a sa'lem berdi. Patsha sa'lemin a'lik aldi'. Yedigenin' qasi'na patsha kelgenin bilmey-aq qaldi'. Wonnan son' patsha Yedigeden jol bolsi'n sorap, ne deydi yeken, qa'ne;

— Hawa jawsin, aydin ko'ller ho'l bolsin,
Ji'ldan-jig'a kem da'wletin' mol bolsin,
Asti'nda a'rebi at, u'stin'de toni'n'
Aqsha at mingen ug'li'm, sag'an jol bolsin.

Won to'rtin'nen shalqi'p tuwg'an ayi'n'di',
Ko'rip quwanaman senin' boyi'n'di',
Asti'nda a'rebi at qustan qanatli',
Ug'li'm, bayan yetkil shi'qqan yelin'di!

Aq ju'zin' zapi'randay sarg'ayi'p,
Mudam at u'stinde haqqa jol jayi'p,
Aldi'n'da basshi'n' joq, keynin'de qosshi'n',
Qaysi' jurttan shi'qti'n' bunsha mun'ayi'p?.

Ashi'lg'anda taza baqti'n' gu'lisen',
Xali'q yetkiwshi bir allani'n' quli'san',
Asti'nda a'rebi at, u'stinde toni'n',
Yelati'nda qanday shani'n' uli'san'?

Ayi'p ko'rme, so'ylep turg'an qi'zi'l til,
Ga'hi aytqi'l, ga'hi aytpa, wo'zin' bil,
Satemir xan so'zdi ada yetti,

Miyman wo'zin' bil! — dep patsha so'zdi ada qi'li'p, wonnan
son' Yedige yelin, xalqi'n Satemirge bayan yetip, bir-yeki awi'z
worsaqi' ayti'p turg'an qusaydi':

—Yedil menen Jayi'qtan
Bo'ktergili adi'rdan,
Bo'genekli shu'n'gilden,
Nurani'n' qara qumi'nan,
Nog'aydi'n' toli' jurti'nan,
Kelati'rman men shi'g'i'p.

Ayi'ri'lg'an ko'lden sonaman,
Ga'h tutasi'p, ga'h janaman,
Alti' ayli'q ag'i'r jurttan,
Qostar tappay kelemen.

Ati'n' bolsa, bag'aman,
Woti'n' bolsa, jag'aman,
Sizge xi'zmet yetpege
Men ku'nlikshi bolaman.

Sen si'ylasan' bir kisi,
Si'yلامasan', xan ata,
Qa'dirimdi menin' kim biledi,
Biz bir kelgen kelgindi,
Tentiregen ku'nlikshi.

Talawda qaldi' du'nya-mal,
Tasaddi'q bolsi'n shiyrin jan.
Ga'h jari'lqa, ga'h qarg'a,
Yendigisin wo'zin' bil,
Jurt iyesi atajan!

A'ne, wonnan son' Satemir Yedigege qarap so'yleydi:

— Ashi'lg'an bag'da gu'lin',
Bag'da sha'men bu'bu'lin',
At soraspaq su'nnet yeken,
Ati'n'di' aytsan' qa'ytedi,
Uzaqtan kelgen quli'ni'm?!

Wonnan son' Yedige turi'p:— “Ati'm Yedige”,— deydi.
Wonnan son' patsha aytadi':

— Yedigeni at qagi'p sharshap kelgen qusaydi', pinhami' jayda wo'n bes ku'n baq. Won alti'nshi' ku'ni menin' da'rga'hi'ma ali'p kel, ali'p bari'p, wa'zirlerime tapsi'r,— deydi.

A'ne, won bes ku'n jatti', at i'rg'an'lap, yer ti'rbani'lap, jol azabi' shi'g'i'p, yeli-xalqi', toli' jurti' yadi'na tu'sip yedi gu'n'irenip, Satemirden jasawi'l jetip keldi: —Xan shaqi'rtti', ju'resiz,— deydi.

Xan shaqi'radi' degende Yedige haqi'yqati' alla na'zeri ulli' patsha aybati'nan, sa'wlati'nan seskenip tura berdi jayi'nan. Satemirdey patshani'n' shaqi'rtqanli'g'i'ni'n' sebebi: “Yedigeni si'nayi'n, bati'r ma yeken, qorqaq pa yeken, aqi'lli' ma yeken, aqmaq pa yeken. Alti'n taxqa min dep ishara't yetip ko'reyin, ha'mirimdi ta'rk yetpey, alti'n taxqa minse, ha'r is keler qoli'nan”,— dep si'namaqqa shaqi'ri'p yedi sarayg'a.

Yedige jetip keldi patshag'a, sa'lem berip qol qawsi'ri'p, na'zerinde turdi', wonnan son' patsha turi'p:

— Yelge kelgen miymandi' si'ylamaqli'q wori'n, sebep penen kelgen yekensen'-di, Yedigejan alti'n taxqa min!— dep inam yetti Satemirdey ulli' xan.

Mineyin dese alti'n taxt miyasar yemes wo'zine, minbeyin dese, majazi'y ulli' patshani'n' ha'miri ta'rk bolatug'i'n boldi', xanni'n' ha'miri ta'rk bolmasi'n dep, Satemirdin' taxti'na minip woti'ra berdi si'mpi'yi'p.

Yedige taxqa mingen son' ko'n'li jay boldi'. Wonnan son' Yedige turi'p:

— Ata so'zimde joqti' qata, ha'mirin'di ta'rk yetpey taxti'n'a mindim. Yendi ha'mirin' pitti. Taxt wo'zin'e qutli' bolsi'n!— dep Yedige taxttan tu'sti.

Satemir taxtqa mindi. Taxqa mingennen son' patsha g'amgu'n boldi'.

— Yedigejan, ayi'p ko'rme, bir ka'liyma sag'an aytatug'i'n so'zim bar,— dedi.

— Siz patsha, biz puqara. Patsha puqarag'a ari'z yetpek qatti' a'besti. Siz to'menge tu'sin', biz taxtqa mineyik. Siz ari'zi'n'i'zdi' aytsan'i'z, biz da'lil tawi'p bereyik,— dedi Yedige. Maqul so'zge kim qarsi', Satemirxan taxttan tu'sti. Yedige taxtqa mindi. Wonnan son' Satemir ari'zi'n ayti'p tolg'ay berdi:

— Qaqpaqli' Xoja ko'linde,
Shi'lpi'qti'n' qara tawi'nda,
Atsa mi'lti'q wo'tpegen,
Shapsa qi'li'sh kespegen,
Allani'n' dadi' jetpese,
Bendenin' wog'i' wo'tpegen.
Bir dushpani'm bar yedi

Qara tiyin A'lip baba,
Shawi'p ketti qalamdi',
Ali'p ketti shi'rqi'rati'p,
Qi'z da bolsa, uldan zi'yat,
Ko'rer yedim-
Aqbilek atli' balamdi'.

Ali'sta bolsa, sorari'm,
Jaqi'nda bolsa barari'm,

Barsam-kelsem, bazari'm
Qara tiyin qoli'nda,
Shi'rqi'rap ketti nashari'm.

Buwg'an belge kama'rim,
Yar bolg'ay qa'dir qudayi'm,
Sol du'nyani'n' keyninen,
Bararmi'san', miymani'm?

Wonnan son' Yedige xang'a qarap bir-yeki awi'z ga'plep
turg'an qusaydi':

— Ha', ata!
“Ku'nlikshinin' ku'ni pitpey,
Ko'megin qoldan berermen”.
Bayari' xi'zmet buyi'rsa,
Barmayman dep aytpag'a,
Yerik wo'zimde bolar ma?

Iyirgende jataman,
Aydag'anda wo'remen,
Qaylardan qayda buyi'rsan',
Barmayman dep aytpag'a,
Kelispeydi jag'dayi'm,
Ta'wekelshi bolaman.

A'jelim jetse, wo'lermen,
Nesiybem bolsa kelermen,
Ta'n'irimnin' ne salg'ani'n,
Man'layi'mnan ko'remen.

Yedigenin' so'zi astarli' yedi, Satemir mi'na so'zdi yesitip,
bilse de, bilmegen uqsap:— “Yedigenin' ati'n ali'p kel”,— dedi.

A'kelip ati'n qoli'na berdi. Aqsha ati'n yertlep, jaw-jarag'i'n
bo'kterdi, “Bissimilla” dep aqsha atti'n' u'stine mindi.

* * *

Yendigi ga'pti bayag'i' alti' ayli'q ishte qalغان baladan
yesitin'.

A'ne Yedigenin' alg'ani',
Qag'i'p to'sek salg'an'i',
Tog'i'z ay, tog'i'z ku'n qursaq ko'terip,
Ay jari'lqap ku'n tuwdi'
At basi'nday ul tuwdi'

Balanin' ati'n Nuraddin qoyi'p, Toqtami's xandi' si'namaq ushi'n yeki adamdi' su'yinshi soran' patshadan dep buyi'rdi'. "A'ger patsha su'yinshi berse, usi'nda bola bereyik, a'ger su'yinshi bermese wordani' buzi'p, jar basi'na bari'p, jarti' i'lashi'qti' quri'p, sonda bola bereyik — dedi.

Yeki adam patshani'n' aldi'na bari'p :

— Taqsi'r! Aqli'q ko'rdik — dep xannan su'yinshi soradi'.

— Aqli'q dep turg'anin'i'z ne? Tu'sinbedim, qaytari'p ayti'n'i'z, — dedi.

Jilqi' semiz bolg'anda,
Asi'randi' uli'n'i'z,
Jilqi' ari'q bolg'anda,
Sati'p alg'an quli'n'i'z,

Keshegi yelin'nen shi'g'i'p ketken quli'n'nan alti' ayli'q ha'mile ishte qalغان yeken. Kelinin'iz ul tuwdi', aqli'q yemey nemene,— dep buni' xang'a' bildirdi.

Toqtami's patshani'n' jer ko'rmedi ko'zi, qap-qara boldi' ju'zi.

Qati'wlani'p:

— Ha' nog'ayli'm! Bir saparg'a ne qi'layi'n sizlerdi wolti-rip. Yekinshi Yedige dep tilin'e bassan', qi'rqaman tilin'di. Xabardar bol, nog'ayli'm!- dep pashshabi'n shaqi'ri'p ali'p:

— Bulardi'n' inamin ber! — dedi. Pashshaplar tu'sinip, su'yinshi tilep barg'anlardi' dalag'a ali'p shi'g'i'p:

— Bizden yemes, patshadan hu'kim boldi' sag'an, — dep qulaq-murni'n kesip wo'zlerine jegizdi. Qulaq-murni'n kesken son', bet-awzi' tap-taqi'r boli'p, gellesi wayran, boyaw tiygen kelsaptay boli'p, qi'zi'l-qang'a boyali'p su'yinshi tilep kelip qulaq-murni'nan ayri'li'p, Qarashashti'n' qasi'na keldi. Qarashash buni' ko'rip, patshani'n' maqul ko'rmegenin bilip, Yedigeden qalغان wotawdi' buzi'p, apari'p jardi'n' basi'na tikti. Balani' saqlap wot'ira berdi.

Bala bes jasqa keldi. Bes jasi'na shi'qqanda anani'-mi'nani' ko'rdi, tiygenge tiyip, tiy megenge kesek ati'p, won jasar, won bes jasar balalar ko'shege woynap shiqsa asi'g'in basi'p ali'p zorli'q yetedi. Nuraddindi ko'rgende nog'ayli'ni'n balalari' qi'rg'i'y ko'rgen shi'mshi'qtay har ta'repke qashadi. Sol waqi'tta balani'n ju'reginde so'zi bar, aytayi'n dese aybatli', a'dalatli' uli'g'i'nan qorqadi', aytpayi'n dese mi'na ga'p ju'regine si'y maydi'. Yenesine bildirmey, xanni'n' woti'rg'an jerine bala juwi'ri'p jo'ney berdi. Qarani' qara demedi, bag'i'n ko'zge ilmedi. Sol waqi'tta jети jasi'na kelip yedi. Wo'limin shi'bi'n shelli ko'rmedi. Go'ne tondi' jami'li'p heshkimnen aybi'nbay, xanni'n' woti'rg'an jayi'na bari'p, arti'n bosag'ag'a qoyi'p, ayag'i'n ishke kirgizip, bala xang'a qarap, g'amg'un boli'p ji'lay berdi.

Patsha: — Jetim bala! Mendey patshan' barda kimnen zorli'q ko'rdin'? Ne arzi'n' bar? — dedi.

Sol waqi'tta bala tolg'ay beredi:
Qi'ri'mnan la'shker atlansa,
Sultan deydi ag'asi'.
So'yleytug'i'n sheshennin'
Tilinde bolar shekeri,
Ju'retug'i'n ari'slanni'n'
Seksen jigit no'keri,
Qi'rq yeshek penen g'ashi'rg'a
Ju'k boli'pti' ku'ninde,
Bir hayaldi'n' makkari',
Qayi'n' menen tal boli'p
Wo'zekli suwdi'n' jag'asi'
Qar menen bulaqti'n'
Yesitiwim: Yedil—Jaiyiq sag'asi'.
Yedilge salg'an Nog'aydi'n',
Qayi'n'nan soqqan kemesi,
Keme degen nemesi
Bati'rlarg'a jasasar,
Aq girewke jebesi,
Patshalarg'a jarasar,
Biyikten salg'an qalasi',
Jesir qati'n, jetim ul,

Ari'z yetip kelse sarayg'a,
Yesiktegi kim yedi,
Qoli'nda ay baltasi',
Ga'pin tin'lar ag'asi'.
Bay balasi' bayg'a usar,
Baylawli' turg'an tayg'a usar,
Biy balasi' biyge usar,
Biyik-biyik tawg'a usar,
Xan balasi' xang'a usar,
Uyada sunqar palapan
Ti'msali' wog'an megzar.
Qul balasi' qulg'a usar,
Qulag'i' kesik iytker usar,
Ag'ay menen Tag'ayg'a
Patshali'qti'n' iqti'yari' qalg'an yeken,
Jesir qati'n, jetim ul,
Bulardi'n' ku'ni nege usar.
Jurtti' buzdi' Ag'ayi'n',
Yeldi buzdi' Tag'ayi'n',
Bunnan xabari'n' bar ya joq,
Jurt iyesi patshayi'm !
Kimlerdin' bolsa ag'asi',
Jaw jani'nin' qarasi',
Ulli' mayram ji'yi'nda
Teli menen tentekten
Pu'tin bolar jag'asi',
Kimlerdin' bolsa atasi',
Perzentli bolg'an ku'ninde,
Jetedi ko'kke to'besi.
Qu'direti jetse toy berip,
Jasi' u'lkenge perzentin
Ati'n woni'n' qoydi'ri'p
Atasi' joq, qostarsi'z,
Ati' xali'qqa belgisiz.
Musapi'rman, xan ata!

Sorama menin' da'rtimdi,
Keshegi ketken atamni'n',
Mingeni kisi ati yeken.
Sawg'asi' kisi biyesi,

Jekkeni kisi tu'yesi,
Alti' ayli'q ag'i'r jurti'nan
Qostar tappay atamni'n'
Kesilip ketti ju'yesi.
Balani'n' aytqan so'zine
Tamami' turg'an hu'kimdardi'n'
Ba'ri ko'zine jas aldi'.

Yedigeden qalg'an bala yekenin patsha sol waqi'tta bildi'.

— Ha', jalg'i'zi'm! Yedigeden qalg'an jetimim, sennen xabar almag'ani'm meniki ku'stani'shiliq bolg'an yeken g'oy. Babam Shin'g'i'stan qalg'an bir tu'men menen quyi'lg'an tilla la'gen sag'an sawg'at bolsi'n. Maqset sharapati' bola ketkey mag'an-dep tilla la'gendi balag'a inam yetti.

Bul kersenin' turarli'q sawdasi' babasi' Shin'g'i'sti'n' sorag'an jurti'ni'n' u'shten birisi yedi. Bala la'gendi su'yrey saraydan shi'g'i'p jo'ney berdi. Yenesi balasi'n izlep ju'rip, aldi'nan shi'g'i'p la'gendi su'yrep kiyatirg'ani'n ko'rди.

Balani' ko'rip quwandi', la'gendi ko'rip quwandi', bul menin' man'layi'ma si'yar mu'lk yemes g'oy, buni' urlap alg'an shi'g'ar, — dep yenesi qi'yal qi'ldi'.

— Jalg'i'zi'm! Qaydan aldi'n' buni'? — dedi.

— Patshadan sawg'atqa aldi'm, — dedi.

— Balam, so'zin'e inanbayman. Bunday zatti' babasi' Shin'g'i's, atasi' Toqtawi'l, solar bergen joq yedi — dedi.

— Joq, yene inana ber, Jetim ul, jesir qati'nni'n' ja'birin aytti'm, Ag'ay menen Tag'aydi'n' Nog'ayg'a yetken qi'si'wmetin bildirdim. Atamni'n' qashi'p ketip, wo'zinnin' jetim qalg'ani'm-di' aytti'm .

— Ha', jalg'i'zi'm! Mashqar, mag'an sharapati' bola ketkey“ dep wo'zi inam yetti, — dedi.

Wonnan son' ga'ptin' i'rasi'n bildi. — So'z ju'yessin tapsa, mal iyesin tabadi' — degen naqi'l bar dep balani'n'.

Dal moyni'nan qushaqlap,
Ko'zinin' jasi'n monshaqlap:
— Aylanayi'n andi'zi'm,
Aspanda ga'whar juldi'zim,
Jeti jasar wag'i'nda
Xan atan'nin' aldi'nda

Da'lil ayti'p patshag'a
La'gendi alg'an jalg'i'zi'm.

Shin'g'i'sti'n' du'nyasi'nin' kelgeninin' aldi' bolg'ay dep,
i'ri'm yetip jalawlap apari'p u'yinin' won' jag'i'na qoydi'.
Izinen yeki jasawi'l keldi.

Xan shaqi'rdi' degen son' Nuraddin jasawi'ldi'n' aldi'na
tu'sip ju're berdi. Patshani' qarg'ari'n, jari'l'qari'n bilmey
jetimek qami'stay qalti'rap, Toqtami'sti'n' aldi'na bardı'.
Patshag'a sa'lem berdi. Qorqi'p bari'p yedi, xanni'n' ren'i
du'ziw. Bala xang'a shag'i'ni'p: — Ata, meni nege shaqi'rdi'n'?
— dep tolg'adi'.

Jerdi, ko'kti xali'q a'ylegen ilayi'm,
Zar ji'lasam, to'gilmey me ko'z jasi'm,
Jasawi'lg'a meni bunsha quwdi'ri'p,
Ne jazi'g'i'm boldi' sizge patshayi'm?
Qazan uri'p, qi'zi'l gu'lim soldı' ma?
Quri'si'n jekkeligim, yesim aldi' ma?
Jasawi'lg'a meni bunsha quwdi'ri'p,
Men jalg'i'zg'a wo'lim lazi'm boldi' ma?

Wonnan son' patsha :

— Balam! Shaqi'rg'ani'mni'n' sebebi, — Ag'ay menen
Tag'aydi'n' qulli'g'i'n qaydan bilesen'? Men bunnan biyxabar
yedim, — dedi.

— Ag'aydi'n' qu'lli'g'i'n jawi'zli'g'i'n, woti'ri's-turi'si'nan
an'layman, — dedi Nuraddin.

— Qa'ne, balam, mag'an qulli'g'i'n ayti'p ber,— dedi
Toqtami'sxan.

Sonda Nuraddin xang'a tolg'ay berdi

— Miyman kelse sarayg'a,
Ag'ay menen Tag'ayg'a
Qoy semizin soyi'n' dep,
Bularg'a xizmet yetin' dep,
Ag'ay menen Tag'aydi'n'
Woylag'ani' pikirlik,
Ari'q mali'n soyadi'.
Babamnan qalg'an du'nya-maldi'

Wo'z mu'lkindey ko'redi.
Qi'zg'anadi'
Ag'ayi'n',
Baqi'lli'q yeter Tag'ayi'n'
Ag'ay menen Tag'aydi'n'
Hasli-zati'n bizge aytti'ri'p netesiz
Shaqi'rti'p ali'p ata-yenesin
Sorap ko'rin', patshayi'm!

Sol waqi'tta patsha Ag'ay menen Tag'aydi' shaqi'rti'p ali'p:
— Sizlerdin' atalarin'i'z kim? — dep soradi' jeti jasar
balani'n' so'zine yerip.

Bizdi xali'qqa bildirme, qaran'g'i' jayg'a apari'p, moyni'mi'z-
g'a jip sali'p wo'ltirin'iz. Biz sog'an razi'mi'z,— dedi wolar.

Patsha:

— Shi'n'g'i'sti'n' a'wladi' quldan wa'zir qoysa, jurti' qarap
boladi', degen tariyxta bar yedi. Senin' qul yekenin'nen men
biyxabar yedim, — dedi.

Xi'zmet yetip, xi'zmettin' arasi'nda a'rebi atqa mindirdin',
bunda a'rman qalg'an joq, hasi'l tonnan kiydirdin', qul
demedin' ari'w saylap su'yirdin' bunda a'rman qalg'an joq,
Qul ji'ysa xojasi'na degen taqsi'r. Mali'mi'z ha'm, jani'mi'z
ha'm siziki, —dedi wolar. Patsha:

— Bul zan'g'ar birden wo'lmesin, ku'nbe-ku'n wo'lsin.
Nog'ayg'a yetken qi'si'wmetine pushayman yetip, yadi'na
tu'sedi, yendigi wo'miri zindanni'n' tu'binde wo'tsin, —dep
Ag'ay, Tag'aydi' zindang'a saldi'rdi'. Aq su'yekten wa'zir qoydi'.
Bir qoy aydag'an jesir qati'n mi'n' qoy aydap, nog'ay
abadanshi'li'q boldi'.

Ag'ay to'rt ji'l zindanda jatti'. A'ne,“xan diywani Qosna-
zarg'a asti'rti'n xat jiberdi Menin' patshadan gu'lli-gu'nayi'mdi'
tilep, zindannan shi'g'i'wi'mni'n' ilaji'n ko'rsin“ — deпти.

Ag'ay, Tag'aydi'n' gu'nayi'n patshadan soradi'.

— Alti' ayli'q jurti'mni'n' diywani' yedin'. Senin' so'zin'
si'ng'ansha, dushpannin' moyni' si'nsi'n. Bu'ginnin' tan'lası',
tan'lanı'n' qi'yameti bar. Aqi'retten qorqqani'nan, jesir qati'n,
jetim ul, aqsaq-mayi'p, solardi'n' Ag'ay, Tag'aydan ko'rgen
qi'si'wmeti bar, maqsharda solardi'n' juwabi'n bersen', Ag'ay,
Tag'aydi'n' gu'nasi'nan wo'teyin, — dedi.

Diywan begi :

— A'jep, taqsi'r! — dep qulli'q yetti.

— Birin' yeki, yekisin u'sh qi'li'p alsin. Sol musi'lmanlar-din' ko'rgen ja'biri moyni'na bolsin. Al, gunayi'n keshtik, Ag'ay, Tag'aydin',— dedi.

— Zindannan shi'g'ari'p ali'p kelin',— dedi patsha. Ju'yrik atli', wo'tkir qi'li'shli' jigitle zindanni'n' basi'na bari'p, Ag'ay, Tag'aydan su'yinshi tilep, zindannan shi'g'ardi', kelip patshag'a ko'rinis berdi. Bayag'i' warni'nda turdi'. Yeneg'ar zindanda jati'p ga'pti duwri'lap ati'r yeken, buri'ng'i' yetken isi, abi'royli' yedi. Wonnan bes beter Nog'ayg'a qi'si'wmet yetti.

Sol waqi'tta Nuraddin won bes jasi'na shi'qti', narday ku'shi-ne toldi'. “Maqtag'an jetkerer, shaqqan wo'ltirer” degen, Bala-ni' Ag'ay, Tag'ay xang'a jamanlap, patshag'a qol qawsiri'p ari'z yetti.

— Taqsi'r tiri tu'lki bayladi'n'i'z, jilanni'n' ulli'isi' da shag'ad' kishisi de. Atasi' Yedige ne qi'li'p yedi, balasi' da soni' qi'ladi' qi'z-jawang'a meyil yetedi. Toqtami'sti' wo'ltirip warni'na patsha bolsam dep namazdin' keyninen allag'a salawat yetip perilerden tileydi. Bir ku'ni bolmasa, bir ku'ni duwasi' musharap boli'p, atasi' Yedige bir ta'repten kelse, Nog'aydi' asti'-u'stin yeter me degen qa'wpim bar, —dedi.

Patsha bul so'zge inandi'. — Nuraddindi wo'ltirin'-alpi's yeki ha'meldarg'a gu'lli i'qtiyari'n berdi. Woylasip, ken'esip Nuraddindi shaqi'ri'p ali'p bi'lay dedi.

— Yedige uli' Nuraddin,
Alla bersin muradi'n',
Uzaq jurtta xi'zmet bar,
Barasi'z ba shi'rag'i'm,
Jaz bolsa ha'wjirer tawda bulag'i'm,
Sen wo'lsen' kim bolar haldan sorari'm,
Uzaq jurtta xi'zmet boldi' sizlerge,
Bul xi'zmetke bararsi'z ba shi'rag'i'm,
Ashi'lg'ay da won gu'lin'nen bir gu'lin',
Sag'an kelgen du'shpang'a kelgey sum wo'lim,
Xan atan'ni'n' mi'na so'zin
Neshik ko'rdin' quli'ni'm?
Nuraddin xang'a ari'z yeti.

Aytar so'zin qarj yetti,
— Atam menen bizlerdin'
Sizlerge joq qatami'z,
Qul tiline inanbay
Wo'z tuwri'n'i'zdan xi'zmet buyi'rsan'i'z
Wonnan da ari' ketedi,
Qostarsi'z qalg'an botan'i'z,
Biytlar toyar qani'm joq,
Ayaytug'i'n jani'm joq,
Du'nyasi' quri'si'n neteyin,
Men ham sadag'an' keteyin,
Qul tiline inanbay
Bizge xi'zmet buyi'rsan'
Jang'an wotqa salsan' da,
Men ta'wekel yeteyin.
Mi'na so'zdi yesitip :
Ko'rmegen baqsi'm joq yedi,
Ko'rmegen ji'rshi'm joq yedi,
Soppasli' Sipi'ra jirawdi'
Tiri degen xabar bar,
Jalg'i'zi'm, sog'an barasan',
Ali'p kelsen' ji'rawdi'
Sonnan ken'es sorayman,
Buni' qalay ko'rsen'?'
Dep buyi'rdi' Toqtami's.
Sol waqlari' Nuraddin,
Jekkeligin an'lamay,
Jalg'i'zli'qti' qayg'i'rmay
Wo'lerin bala bayqamay,
Xang'a qaray tol'g'adi'.
— Ata! So'zinde joqti' qata!
Minerime ati'm joq,
Kiyerime toni'm joq,
At, toni'mdi' saz qi'lsan'
A'wekelshil bolaman,
A'jelim jetse wo'lemen,
Nesiybem bolsa kelermen,
Ne salg'ani'n i'g'balimnan ko'rermen.

Patsha balani'n' bul so'zine qorg'asi'n yan'li' balqi'p,
balani'n' ga'pi jetti ju'yresinen wo'tip, alpi's yeki ha'meldarg'a
qarap tolg'ay berdi:

Alti' ayli'q ag'i'r jurtti',
Bir qa'lemnem wo'tkeren,
Qosnazarday diywandi',
Zamanlasi'm, ten'lesim,
Baynazarday qusbegim,
Kenegestegi Kerim biy,
Woymawi'ttag'i' Wo'mir biy
Nuraddindey balani'n',
Kiyimlerin siz berin',
Jurt iyesi Ag'ay biy,
Yel ag'asi' Tag'ay biy,
Nuraddindey jalg'i'zi'mni'n'
Qashsa quti'li'p ketkendei,
Quwg'anda quwi'p jetkendei
Ji'lqi'dan a'rebi saylap siz berin',
Keshiktirmey aytqani'mdi' tez berin'

Xan diywani' Qosnazar,
Qi'nabi' joq bir qi'li'sh,
Shoqpar menen yekewin,
Ali'p keldi yeneg'ar,
Xan ma'hremi Baynazar,
Ashamay yer, kendir ayi'l,
Jip quyi'sqan ali'p keldi gelleg'ar
Kenegestegi Kerim biy,
Jag'asi' pu'tin neshe ji'lg'i'
Shirik toni'n a'keldi.
Jurt iyesi Tag'ayi',
Ko'p ji'lqi'g'a baradi'
Ji'lqi'lari'n u'rkitip,
Keynine nazar saladi',

Moyni' tayaqtay,
Qursag'i' suw qabaqtay,.
Jallari' bar bir qushaq,
Ayaqlari' topi'shaq,

Ji'lqi'larg'a yere almay,
Barati'rg'an yabi'g'a
Noqtani' uslap saladi',

Biri' aydap, biri' jetelep,
Patshani'n' na'zerine ali'p baradi'.
Nuraddin patshag'a qarap tolg'adi':
-Ayali' qoldan may bergen,
Tar qursaqtan jay bergen,
G'arip anam bar yedi,
Men anamdi' ko'reyin,
Jasli'qta yemgen su'timdi,
I'rzalasi'p keleyin dep,
Xannan juwap soradi'.
Patsha aytти':

— Bari'win'nan keliwin' ji'ldam bolsi'n,
— A'ger, keshiksen', keynin'nen jasawi'l bari'p azap berip
ju'rmesin, ko'rmesin, ko'zim, tez kele g'o'y, perzentim,- dedi.
Nuraddin u'yine bari'p anasi'n ko'rip, qushaqlasi'p bala
g'amgu'n boldi,

Yenesi turi'p:

Bala g'amgu'n bolma, jalg'i'zi'm. "Dawagerin' qazi' bolsa,
dadi'n'di' alla bersin" — degen.

Mazaziy patsha xi'zmetke buyi'rsa, joli'n' bolsi'n, jalg'i'-
zi'm', — dedi.

Anasi' menen xoshlasi'p, xanni'n' tilla sarayi'na qayti'p
keldi, Nuraddin. Bayag'i' ali'p kelgen jaw-jarag'in, shoqpari'n
alip, qi'li'shi'n qayti'p berdi. Ta'wirin kiyip, jamani'n taslap,
sari ala ati'n ha'm yertlep, bala u'stine minip aldi'.

Yeki ko'zi alan'lap do'geregine qaray berdi. Ag'ay, Tag'ay-
din' ishi ku'yip, si'rti' makkarli'q yetip, jalg'i'zg'a qarap tolg'ay
berdi:

— Ha', Nuraddin
Alla bersin muradi'n'!
Uzaq juratqa barati'rsan'
Ati'n' ari'q, wo'zin' jas,
Shi'g'ari'p jolg'a sali'wg',

Xoshlasi'p yendi qali'wg'a
 Joqti' sende qari'ndas,
 Uzaq jurtqa barasan'
 Partal bolsa qaytedi?
 Azi'q alsan' netedi?
 Nuraddin buni' yesitip '
 Qatti' ashi'w'i' keledi,
 Ag'ay menen Tag'ayg'a
 Jalg'i'z ko'zin alarti'p,
 Turi'p so'yley beredi.
 — At basi'nday som ju'rek,
 Bizden sizge so'z kerek
 Ishin' ku'lip, si'rti'n' ji'lap,
 Yetpe mag'an makkarli'q,
 Jiber, atti' tezirek,
 Aralarman qi'yadash,
 Waqti'n' tolsa ag'i'zarman,
 Ko'zin'nen yendi qanli' yash,
 Ku'yip turg'an jani'mdi',
 Sen de yendi ku'ydirme,
 Jiber, atti' qi'zi'lbash,
 Azi'g'i' bar ma bo'rinin',
 Partali' bar ma bo'rinin',
 Bo'ri azi'g'i' — yer azi'g'i'
 Jolda bolar, ba'direk,
 Ko'p ishinde qul dedim,
 Bunnan arti'q sendey qulg'a
 Wo'lim degen ne kerek?
 “Ag'ay menen Tag'aydi'n'
 Balani'n' aytqan so'zine
 Qatti' ashi'w'i' keledi.
 Qan tamg'ali' sari' alani'n'
 Sawri'si'na besti-wondi' uradi'

A'ne, Nuraddin shi'g'i'ni'p ju're berdi, atasi'ni'n' ustazi'
 yedi, Ha'tte Ha'ziret pir, Toqtami'stay patshadan tiler me
 yeken gu'namdi' dep meshitine baradi'. Jalg'i'zdi'n' gu'lli-
 gu'nayi'n soramadi' ustazi', Qala berdi mun'ayi'p, Nuraddin
 shi'g'i'p jo'ney berdi qaladan.

Jawi'ri'na qamshi' tiygen son',
Ali'p qashti' yabi'si',
U'sh ku'n wo'tti aradan,
To'rtlenshi ku'n bolg'anda,
Bala ati'n tani'di'.
Nuraddin mingen sari' ala at
Yedige mingen aqsha atti'n'
Bel balasi' der yedi.
Yedige mingen aqsha atti'n'
Hasli' zati'n sorasan',
Yenesi jelden do'regen,
Suw tulpardan bolg'an,
Jel biyeden tuwg'an,
Buwi'rshi'n yedi aqsha at.
Aqsha atti'n' bel balasi'
Qan tamg'ali' tulpar yedi Sari' ala at.

Balani'n' joli' boldi', tulpar yekenligin bildi, Sari' ala atti' qamshi'lap Soppasli' Si'pi'ra ji'rawdin' yelati'n qi'di'ri'p ju're berdi.

Bir taman jol ju'rdi., sho'lden boldi'rdi'. Wo'tkenlerge si'yi'ni'p ka'liyima qaytari'p jatti'.

Ag'zi'nda bar allasi,
Qoyni'n'da bar sa'llesi,
Iyninde bar mellesi,
Wo'zi haqti'n' bendesi,
Xabardar yedi hali'nan,
Tukli A'ziz g'arri' babasi'

— Qorqpa, balam, qorqpa dep,
Assi'z jerde as bolsi'n,
Suwsi'z jerde suw bolsi'n,
Bir mu'tire suw berdi,
Balam, ati'n' juwi'rsi'n,
Izlegenin' yelden tabi'lsi'n.
Joli'n' bolsi'n, jalg'i'zi'm, — dep,
Pa'tiya berdi babasi'.

Basi'na ku'nler tuwg'anda,
Dushpanlar izden quwg'anda,

Sho'ldegi ko'rgen baba dep,
Sen shaqi'rsan' men tayarman,
Kamali'n'nan qollarman, dep,
G'ayi'p boldi' babasi'.

A'ne wol zamanda so'z benen, bul zamanda saz benen
jetkereyik, bul so'zdi:

Az g'ana yemes bul gu'rrin',
U'sh ay won ku'n jol ju'rди,
Ko'k worayli' ko'k ten'izge ushi'radi'
Mi'na ko'ldi jag'alap,
Bu'ken'lep jorti'p baradi'.
G'arri' babag'a ushi'radi'.
Baba menen so'ylesip:
Til kimdiki, jurt kimdiki,
Xabari'n'di' ber- dedi,
Wonnan son' baba so'yledi:
Jasi' jetip qari'g'an,
U'sh ju'z alpi's jasag'an,

Sawsap qalg'an su'yegi,
Wol izzetlep saqlag'an,
Ha'zireti Qi'di'rди' jети ma'rtebe ko'rgen,
Duwasi' mustajap,
G'arri' baba bar yedi,

Qi'ymi'ldap atqan hali' bar,
Tek, shiqpag'an jani' bar,
Iren'in sonday korsen' de,
Tan'layi'nda bu'lbu'ldey,
Sayrap atqan tili bar,
Kormegen jurti' joq yedi,
Babani'n' jayi'n sorasan'.

Nuraddin buni' yesitip,
Jetip keldi, qursawli' turg'an wotawg'a,
Qirq wotawdi'n' won' jag'i'nda,
Alayini' wotawdi' ko'rди,
Soppasli' Si'pi'ra ji'rawdi'n'
U'yine kelgenin sol waqta bildi.

Nuraddin turi'p qi'yal qi'ldi': Ati'mdi' baylap barsam, qoli'nan alsam, xan shaqi'rti'p yedi, ju'resiz, desem, aytqan ga'pim qulag'i'na jaqsa, jaqpasa, balalari'n shaqi'rti'p ali'p, meni wo'ltirip, ko'mer, alti' ayli'q ag'i'r jurttan su'yegimdi izlep kim keler. Jasawi'ldi'n' qi'lwasi'n qi'li'p barayi'n, za'n'gige shirenip, qamshi'ni' tawlap, xan shaqi'rti'p ati'r — dep, at u'stinen xabarlasip ko'reyin', — dedi Nuraddin,

— Azg'an, allasi'na jazg'an,
Xan shaqi'rtti', ju'resen',
— Shaqi'rti'p, wotti, armag'an,
Heshbir xabar, bolmadi',

Qaytawi'ldan Nuraddin,
— Toqtami'stay xan atam,
Kelsin dedi, sizlerdi,
Xan shaqi'rtti' sizlerdi, — dep,
Jabi'qti' tu'rip qaradi'.
Jeti ko'rpe to'senip,
Jeti ko'rpe jami'li'p,
Jatir yedi qart baban',
Artqi' yetegi basi'li'p,
Dushpanni'n' baqti' kesilip
Wo'rre turdi' shubati'li'p,
Keregege asi'li'p,
— Sabi'r bar ma, balam? — dep,
Sabi'ri'n'di', ja'birin'di bilmeymen,
Toqtami's patsha Sizdi kelsin dep ati'r,— dedi.

Baba aytti' :

— Balalari'mdi' shaqi'rti'p alayi'n, ken'eseyin, sog'an deyin sabi'r yet, — dedi.

— A'jep boladi', ata, — dedi. Nuraddin,

— Baban' balalari'n shaqi'r'di', barli'q dawi'si' menen. Balalari' shorshi'p: — Bunsha nege qatti' shaqi'r'di'n'?" — dep, juwi'ri'p, qasi'na keldi.

— Ha' baba, u'sh ju'z alpi's jasi'n'da bunsha qatti' baqi'r'di'n', alladan ha'mir boldi' ma, maqulmawi't alpi's yeki tami'r'di'n' ba'ntine shen'gel sali'p, pani'ydan ko'sher boldi'n' ba, ne ushi'n qatti' baqi'r'di'n',

— Ha' balalari'm! «Tu'ye qartaysa ko'shegine yeredi»,—
degen. Sizlerdi woylasi'qqa shaqi'rdi'm.

— Baba, ne woylasi'q bar yedi?

— Toqtami's patsha bizdi woylasi'qqa shaqi'rti'pti'. Sog'an
aparg'anday hali'n'i'z, jag'dayi'n'i'z bar ma, balalari'm? — dedi.

— Balalari' aytti':

— Yesi ketken g'arri' yekensiz, alti ayli'q jolg'a jani'n'
tu'we su'yegin' bara ma? Bizlerdin' aytqani'mi'zdi qi'lsan' sari'
ala atti' uqsati'p g'ana soyami'z, kelgen balani' teren' qazi'p
ko'memiz. Yetin jegen g'arg'a Yedilge xabar bere me, baba? —
dedi.

— A'ne baba mi'na so'zge shorshi'n'p, balalari'na qarap,
tolg'ani'p turg'an qusaydi':

— Sari' ala ati' asti'nda,
Shoqqari' bar da'stinde,
Yerdin' sestis si'qi'lli',
Bi'lay shawi'p wo'tkende,
Ja'bireyil me yeken dep yedim,

Qayta shawi'p wo'tkende,
A'zireyil malaqul mawi't
Alpi's yeki tami'rdi'n' ba'ntine
Shen'gel sali'p...
Pani'ydanda til qatpag'a,
Ko'shtim be yeken dep yedim,

Jabi'qti' tu'rip qaradi',
Yeki ko'zdin' shug'lasii'
Wotli' gursi u'stinde,
Jandi' ma yeken dep yedim,

Yemes yeken, bala yeken,
Janbaytug'i'n shala yeken,
Tiyego'rme balama,
Shappay, su'rmey mayi'rar,
Jez qanatti' qayi'rar,
Aytqani'mdi' yetpesen'
Dushpanli'q yetsen',
Ha'mmen'di mennen ayi'rar.

Baban'i'n' balalari' qoli'na qanjarlari'n ali'p, Nuraddindi wo'ltirmekke qast yetip ju're berdi.

Nuraddin de ati'n tarti'p baylap, shoqpari'n qoli'na ali'p, babani'n' balalari'na pi'yadalap kele berdi. Anawsi'n anda urdi', mi'nawsi'n mi'nda urdi', woti'zi'n da wo'limshi qi'li'p qulatti', suwenlegen pishendey ba'rin bir jerge u'ydi. —Tani'ysi'z ba da'ken'di, Toqtami'stay xan atama aparasi'z ba atan'di'? — dep u'stinde bala tepsindi.

Babani'n' balalari': "Quri'si'n, jani'mi'z aman bolsa bolar, wonnan talaq yeteyik",—dep asti'nda jati'p shuwladi'. Nuraddin babani'n' balalari'n bosatti'. Balalari' atasi'ni'n' qasi'na qayti'p keldi.

— Baba! Sen xabardar yekensen', bizler biyxabar yekenbiz, ya atta, ya kebejede wo'ti'ra almaysi'z. Sizdi qalay aparar yekenbiz? — dedi.

Baba: — Da'rriw bir shana soqti'ri'n', — dedi. Shana soqti'ri'p, jети ko'rpe to'sendi, jети ko'rpe jami'li'p, qa'siyetli jay bultli' ten'izdin' jag'asi'na bari'p, ushi'ri'p yedi, ku'n suwi'ti'p, ag'i'p atqan qara suw muz boldi'. Jigirmasi' shana tarti'p, won balasi' worni'nda qaldi'. Baba Nuraddinge aytti'. — Alti' ay wa'de bolsi'n, alti' ay degen ku'ni Toqtami'sti'n' da'rgasi'nda ko'r. — dedi.

— A'jep, baba, a'ger alti' ayda barmasan', yetetug'i'n isim basqa, — dedi.

— A'ger alti' ayda barmasam, ha'rne qoli'n'nan kelgenin qi'l, — dedi.

So'ytip, Nuraddin jo'ney berdi. Babani'n' balalari'nan ko'p sawg'at aldi'. Kiyimin, at-jarag'i'n, at qurbi'shi'n sazlap ba'y-betshe yan'li' boldi'.

A'ne g'arri' suwdan ketti, Nuraddin qi'rdan yeline qayta berdi.

At jiberip ko'latqa,
Shi'damay bala gi'yratqa
U'sh ay, won ku'n jol ju'rди,
Yenesi g'a'rip ji'lap qalg'an yelatqa.
Aq u'yine keledi,
Nuraddinnin' anasi',
G'a'rip bolg'an kaabasi'.
Shashi'n jayi'p, betin ji'rti'p,

Nuraddindi' joqlap,
 Woti'r yedi yenesi.
 — Yedildin' qara suwlari'.
 Toli'qsi'r ma yeken ti'mi'qta,
 Keshegi ketken jalg'i'zi'm,
 Woti'rmi'san' ana dep,
 Aylanar ma yeken juwi'qta,
 Yedildin' qara suwlari',
 Ko'pir salmay say bolmas,
 Jalg'i'zi'm kelmey aldi'ma,
 Mi'na kewlim jay bolmas,
 Ji'lqi'shi' qusti'n' balasi',
 Ji'lg'ada bolar uyasi',
 Ji'lg'a tu'bin suw alsa,
 Ji'lap shi'g'ar yenesi,
 Bir a'rmani'm jalg'anshi'da,
 Barsa kelmes jurti'na
 Sazawar boldi'-aw balasi',
 Sa'ha'r waqta ji'lay berdi, anasi'.
 Mi'na so'zdi yesitip,
 At ustinde tolg'ay berdi, Nuraddin :
 — Bir kemlikte bir kamal,
 Bardi' ana ji'lama,
 — Bir zawalg'a bir kamal
 Bolar, ana, ji'lama!
 Kamali' bolg'ay kemli'kti'n'
 Jalg'i'zi'n' aman kelip tu'r,
 Mingen ati'm juwi'rdi',
 Jer tanabi'n quwi'rdi'.
 Abi'rayi'm jabi'li'p,
 Izlegen yerim tabi'ldi',
 Bala jolda wo'lsin dep,
 At jaramay qalsi'n dep,
 Yetip yedi jamanli'q,
 Tulpar yeken Sari' ala at,

Atti' anasi'na berip, barg'ani' haqqi'nda bildirmekke
 Nuraddin ko'sheni aralap kete berdi.

— “Atasi’n quwdi’q, balasi’n barsa kelmeske ”buyi’rdi’q”, dep alpi’s yeki ha’meldar sharap iship, ma’s boli’p woti’rg’ani’nin’ u’stine jetip bardı’ Nuraddin.

Xan diywani’ Qosnazar: — Ha’ bala! Bari’p keldin’ be, barmay keldin’ be? — dedi.

— Qa’ne, bari’p kelgen bolsan’, ali’p kelgen ji’rawi’n qa’ne? — dedi.

— Seksen ku’n degende ko’resen’,— dedi.

— Ma’selenkiden, wog’an kelmese, qa’yter yekensen’?— deydi,

— Wog’an kelmese, qanday qi’si’wmette wo’ltirse de i’rzaman,— dedi.

Wonnan son’ Toqtami’s tu’ri’p so’yledi:

Ba’s, haram, Nuraddin menen ba’slestin’iz, balani’n wa’deli ku’ni wol jetip kelse qa’yter yekensiz? — deydi. — Way, taqsi’r, bizlerde qanday ga’p bolsi’n. Sol ji’raw ne dese, biz de sog’an qayi’l,— dedi.

Gap sol jerde kesildi qaldi’.

A’ne aradan bir ay wo’tti, ku’n wo’tti, aytqan ku’ni de jaqi’nlap qaldi’. Yerten’ wo’ltiremez degen ku’ni Toqtami’s xan sa’ha’r waqi’tta si’rtqa shi’qsa, Yedildin’ yeki boyi’nda yesapsiz kiyatqandi’ ko’rdi. Baynazar ji’yi’nnan xabar ali’p, Soppasli’ Si’pi’ra jirawdin’ kiyati’rg’anli’g’i’n ko’rdi. Patshag’a xabar berdi.

Toqtami’s xan tu’ri’p aytadi’:

— Babami’zdi’ ko’rgen, atamdi’ ko’rgen g’arri’ yedi. Woti’ri’si’ma, turi’si’ma ta’nha yetip ku’lip ju’rmesin, jaydi’ si’pi’ri’p, hasi’l to’segin to’sep, babam Shi’n’g’i’si’n’ da’skesin tuti’p woti’ri’n’, — dedi.

— Ha’ baba, seni alti’ ayshi’li’q joldan shaqi’rti’p aldi’m, meniki ko’p ku’stani’shi’li’q bolg’an yeken.

Baba, yendi qoli’n’a sazi’n’di’ alsan’, bes-alti’ awi’z ga’plep bersen’, na’siyat-gu’rrin’lerden aytsan’,— dedi.

— Balam, belde ma’dat, tilde quwat joq. U’sh juz alpi’sqa shi’qti’m. Baban’da ne so’z, ne ga’p bolsi’n. Baban’ni’n’ so’yleytug’ni’n quwati’ joq,— dedi.

Wonnan son’ Toqtami’s:

— Ko’rmesem de bul babani’ dunyaparaz deytug’i’n yedi. Tillaxanadan tilla ali’p kelip qoyi’n’, qi’zildi’n’ ma’sligi menen so’yler, — dedi.

Kenjembay, g'a'ziynexanag'a bari'p, asti'na pul, u'stine qi'zi'l sebelep, babani'n' aldi'na qoydi'.

— A'ne baba qoli'na tilla sazi'n ali'p, tiline shiyri'n so'z ali'p, ko'rgenin ayti'p, xang'a qarap tolg'ay berdi.

Toqtami'stay xan bolsan',
Qays'i' birin aytayi'n,
Korgenimdi ti'n'lasan',
Sag'an bayan yeteyin.
Ha, atan'a na'let, Kenjembay!
Atan' qara kisi yedi,
Nan bergennin' quli' yedi,
Yenen' jaman shori' yedi,
As bergennin' quli' yedi,
Shi'n'g'i'stan qalg'an g'a'ziynege
Sen irkilmey barg'anday,
Ata-baban' kim yedi?

“Bay balasi' bayg'a usar,
Baylanbag'an tayg'a usar,
Biy balasi' biyge usar,
Biyik-biyik tawg'a usar,
Qul balasi' qulg'a usar
Woylag'ani' pikirlik,
Qulag'i' kesik iytke usar.

Toqtami'sti'n' da'wirinde,
Qulg'a biylik tiygen son',
Jesir qati'n, jetim ul,
Bulardi'n' ku'ni nege usar?

Jawi'n jabar sebelep,
Asti'na qara pul sali'p,
U'stine qi'zi'l sebelep,
Kimdi aldaysan' ba'direk?! ”
A'ne, Toqtami'stay xan, balam,
Ata-baban' Shi'n'g'i's xan,
Buni' ko'rgen baban'man,
Bular wo'lip ketken son',

Toqtawi'lday wa'liy xan,
Woni' ko'rgen baban'man,
Ko'rmesem de si'rti'n'nan,
Toqtawi'lday perzenti,
Toqtami'stay xan, balam,
Seni ko'rgen baban'man,
Abbazi' xan tillaxan,
Buni' ko'rgen g'arri'n'man,
Qi'l jalawdi'n' sha'hrinde,
Qatarali' Qara xan,
Buni' ko'rgen g'arri'n'man,
Wotken yerdin' son'i' yedi,
— Shi'n wa'liydin' wo'zi yedi,
A'mir Temir Ko'regen,
Buni' ko'rgen g'arri'n'man,
Haywan qala sha'hrinde,
Aqsaq uli' Satemir,
Buni' ko'rgen g'arri'n'man,
Xan to'be degen jerlerde,
Jeti patsha ha'm boldi',
Jeti patshani'n' aldi'nda,
Shu'rigeylek yetken g'arri'n'man,
Jeti xanni'n' sarqi'ti'n,
Bir ma'jiliste asadi'm,
Pa'tiyasi' solardi'n'
Sol duwani'n' bereketinen,
U'sh ju'z alpi's jasadi'm.
Babani'n' so'zin jaman desen',
Aytar yedim, bir ga'pti,
— Ha'r so'zin' da'rtime da'rmen,
Ayta berin' g'a'rri'— dedi.
— Shaqi'rti'wg'a barg'an balani'
Kirgize ko'rme qalag'a,
Ko'rmesin ko'zim,
Shi'g'ara ko'r dalag'a,— dedi.
Nuraddindey jalg'i'zdi'
Kirgizbedi qalag'a,
— Jati'r yedim uyqi'lap,
Du'bir-du'bir ses keldi,

Jer qozg'ali'p uyqi'lasam,
Uyqi'ma maza bermedi.

Mi'na kelgen du'birden,
Qa'digim bar, qa'wpim zor,
Jeti da'rya tolqi'si'p,
Tasti' ma yeken dep yedim,
Aq jasawdan tuw ali'p,
Mu'tireden suw ali'p,
Suw aqi'rdi'n' ni'shani',
Rumnan yendi xa'liype
Qozg'aldi'ma yeken dep yedim,
Qi'yamet-qayi'm quri'li'p,
Wo'ngen adam tirilip,
Jeti ashi'qti'n' toyi'nda,
Pi'raq du'ldili
Shabi'ldi' ma yeken dep yedim.

Sari' ala ati' asti'nda,
Go'ne toni' u'stinde,
Allalap shawi'p kelgende,
Ja'bi'rayi'lma yeken dep yedim.

Bi'lay shawi'p wo'tkende,
A'zirayi'lma yeken dep yedim.

Jabi'qti' tu'rgen waqti'nda,
Ma'remik dep sorg'i'wshi'
Soradi' ma yeken dep yedim.

Qaylarda, qayda ko'rgen g'arri'n'man,
Alsan' ma'slahati'mdi',
Keshegi barg'an balan'di',
Aldap-suwlap qoli'n'a al,
Hiylelik penen basi'n al,
A'ger basi'n almasan',
Basi'n'di' alar bir ku'ni,
Yeki birdey qi'zi'n'di',
Tar ko'shede si'n'si'ti'p,

Wolja qi'lar bir ku'ni.
Ya talandi' du'nya-mal.

Tasaddi'q bolsi'n shiyrin jan,
Ga'hi tin'la, ga'hi ti'n'lama
Yendigisin wo'zin' bil, — dep,
Jan ta'slim yetti shul zaman.

Wonnan son' alpi's yeki ha'meldar, woti'z yeki mo'hirdar,
yekew ara, u'shew ara boli'p: "Keshegi kelgen ji'raw Nurad-
dindi jamanladi'. Yendi Nuraddindi patsha wo'ltiredi, — dep
ju'r.

Wolar xang'a: — Nuraddinnin' jamanli'g'i'n biz aytqanda
inanbas yedin'iz. Bizler tu'we alti' ayli'q joldag'i' shal
jamanli'g'i'n aytti'. — dedi.

Bala bunnan biyxabar yedi.

Patsha wolarg'a: — Sizler aqi'lli' yekensiz, men biyxabar
yeken men — dep, alpi's yeki ha'meldarg'a:

— Nuraddindi wo'ltirin'! — dep juwap berdi.

Birewi shabayi'q, birewi atayi'q dep ati'r. Ko'ptin' awi'zi'
birige me? Birewinin' aytqani'n birewi qi'lmay ati'r.

Ag'ay Tag'ay kelip xang'a ari'z yetti:

— Taqsi'r, ken'esim bar, — dedi. — Toqsan basli' wotawdi'
tilla saraydi'n' dalan'i'na qursan'i'z, alpi's yeki ha'meldarg'a
zi'yapat bersen'iz, Nuraddindi shaqi'ri'p kesadarli'q qi'li'p
qoysan'i'z, yari'm aqsham wag'i'nda balani'n' u'stine hasi'l
tondi' japsan'i'z, kiymegen tonin kiygen son' ko'kiregi wo'ser,
ju'regi tasar, bizler ha'm hoshemet berip, chay sarqi't dep araq
beremiz, woni' isher, bala ten'seler, wonnan son' qanjar ali'p
wo'ltiremez, — dedi.

Toqsan basli' wordani' tilla saraydi'n' dalan'i'na qurdi'.
Jasawi'l jiberip Nuraddindi shaqi'ri'p aldi'. Nuraddin kelgen
son' patsha Nuraddinge qarap tolg'ap ne deydi yeken qa'ne?

Atadan jekke Nuraddin,
Alla bersin muradi'n',
Men zi'yapat beremen
Sog'an bu'gin,
Ka'sadar bol, shi'rag'i'm!
Bala buni' yesitip,

Jalg'i'zli'qti' woylamay,
Jekkeligin an'lamay,
Wo'lerin bala bayqamay,
— "A'jep bolar, ata" — dep,
Ten'selip kirdi wotawg'a,
Chay degenge chay berdi,
Sharap degenge sharap berdi,
Wortada kesa ju'ritti.
Toqtami'stay ulli' xan,
— "Ji'rawdi' ali'p kelgende,
Jarqi'rati'p u'stine,
Sarpay japqan joq yedim,
Wol xi'zmetin', bul xi'zmetin' bir bolsi'n,
Baban' Shi'n'g'i'stan qalg'an,
Mi'n' tilla menen bina bolg'an,
Jag'asi' alti'n, jen'i zer,
Qa'siyetli qara ton,
Seniki bolsi'n jalg'i'zi'm!" — dep,
Inam yetti sol zaman.
Qulli'q yetti, Nuraddin,
Won' iynine kiyedi,

Tilladan kamar buwg'an,
Xan diywani' Qosnazar :
— Nuraddin!
Xanni'n' bergeni — qudani'n' bergeni,
Qutli' bolsi'n alti'n ton!
Tan' atsa qol u'zin'di beremiz,
Ha'zireti inamni'n' bari' dep,
Chaydi'n' sarqi'ti' dep,
Ha'r qaysi'si' bir kesa,
Araqti' berdi balag'a.

Arag'i'n, chayi'n ne bilsin,
Bala kesani' aldi',
Isheyin dep qolaylandi',
Ta'biyati' almadi'.
Sawdani'n' bari'n bildi,
"Ishtim" dep qoyni' menen qoni'shi'na
Bildirmeyin quya berdi.

Alla tala beglerdin'
G'api'l ko'zin bayladi',
Nuraddin to'kti
Begler buni' ko'rmedi,
Yedigenin' Nog'ayda,
Qirq yeki dosti' bar yedi,
Qi'rq' mal dosti',
Yekewi qi'yametlik jan dosti',
Birin'in' ati' An'g'i'si'n,
Birin'in' ati' Ti'n'g'i'si'n,
Qoyi'p ketip yedi Yedige

Nuraddinnin' si'rti'nan
U'sh mezigil bag'i'p,
Ju'rer gu'zetip,
Nuraddinnin' u'yine,
Jetip bardi' yekewi,
— “Perzentim!” — dep qi'shqi'rdi'.
Baladan xabar bolmadi'.

A'ne, Nuraddinnin' anasi' juwi'ri'p shi'qti' dalag'a, An'g'i'-
si'n, Ti'n'g'i'si'n — yeki doston ko'rdi. Perzentinen ayri'li'p
qalg'anli'g'i'n bildirip tolg'ay berdi:

— Ashi'lmag'an talayi'm,
Won' yemes yeken sapari'n',
Shappay-jelmey mayri'ldi'm,
Jez qanattan ayri'ldi'm,
“Qi'rq ku'n baqqan ari'qti',
Bir ku'n uri'ndi'rg'an
Wo'ltirer”-degen naqi'l bar,
Nuraddindey jalg'i'zdan
Jan'a ha'zir ayri'ldi'm,

Ashi'lg'an bag'da lalamdi',
Buzdi' kewil qalamdi',
Xannan kelip qos jasawi'l,
Ali'p ketti Nuraddindey balamdi',
Bul waqta xang'a barg'andi',
Barmasa jolda ju'rgendi,

Sizler bari'p keyninen,
Xabar ali'n' baladan.
Tiri bolsa Nuraddin,
I'rzalasi'p qalarsi'z.
Wo'lgen bolsa Nuraddin,
Ko'shelerge taslasa,
Gu'rijilerge buzdi'rmay,
Su'yegin ali'p kelin'iz.
Ayaday jeri qalsa,
Men sol jerdi su'yeyin,
Aq jawi'p, aq kepinlep,
Wo'z qoli'mnan qoyayi'n.
Nog'aydan ketken qara nar,
Kele ketse bir ku'ni,
Alti' ayli'q ishte qalg'an,
Balam qa'ne degende,
Mine, balan' qa'bri dep,
Ko'rsetpege jaqsi' bolar,
U'stine beldi salayi'n,
Mi'na so'zdi yesitip,
Sarayg'a juwi'ri'p keldi.

Wotawg'a tuwri' bari'p, si'g'alap qarasa, wotawda kesadar boli'p turg'an jetimegin ko'rди. Ti'n'g'i'si'n;

— Bala wo'lgen joq yeken, wo'lmese de wo'lim sawdasi'na kirirken yeken,— dedi.

“Chay sarqi'ti” dep berip ati'r. Bergenin bergendey iship ati'r, bir maydannan araq qi'sqan son' qanjar uri'p wo'ltirmege ha'mmesi ma'sla'ha't yetip ati'r.

— Qa'ne, Nuraddinge ne qostarli'g'i'n bar?— dedi Ti'n'g'i'si'n

— Atasi'nan qalg'an bir-yeki awi'z so'zim bar, buni' ayta-man da qashaman — dedi An'g'i'si'n, — Senin' ne qostarli'g'i'n bar?

— Menin' ne qostarli'g'i'm bolsi'n, qashsa quwaman dep at tayarlap qoyg'an, solardi'n' ay'li', za'n'gi-bawi'n qi'yaman,— dedi.

— Al, yese, sen tezirek kes, men tez aytayi'n, so'yteyikte qashayi'q, — dedi.

An'g'i'si'n Nuraddinge qarap ne deydi yeken:

— Yedige uli' Nuraddin,
Alla bersin muradi'n?
Ton kiydim dep, quwani'p,
A'rmanli' kettin', shi'rag'i'm!

Ashi'lg'an bag'da bir gu'lim,
Bag'da sha'men bu'bu'lim.
Ton kiydim dep quwanba,
Atadan jekke quli'ni'm!

Atan'nan qalg'an jol yedi.
Buri'ng'i'ni'n' naqi'li':

Toyg'a barsan', buri'n bar,
Buri'n barda, buri'n qayt,
Uri's bolar son'g'i'si'.

Urli'q yetsen', jekke yet,
Ayg'aq bolar birisi.
Keshiw keshsen', buri'n kesh,
I'lay bolar izgisi.
Ton kiydim, dep quwanba
Shiyrin jani'n' saw bolsa,
Shaldan shekpen jaqsi'raq.

Qara tondi' kiygennen,
Qara qang'a boyali'p,
A'rmanli' boli'p wo'lgennen,
Arba aydap, qoy bag'i'p,
Haqlap ju'rgen jaqsi'raq.

Alpi's yeki ha'meldar,
G'arg'a tilli aq qanjardi'
Tum-tusi'n'nan salg'anda,
U'stin'degi qara ton,
Qara qang'a boyali'p,
U'leskende jalg'i'zi'm,
Jetpey qalar son'li'qqa.

Menin' ati'm An'g'i'si'n,
Buni'n' ati' Ti'n'g'i'si'n,
An'ladi'n'ba, jalg'i'zi'm,
Mi'na ga'ptin' ma'nisin?

Aq saraydan shi'g'i'p qashti'
Yeki birdey bayqusi'n'.
"Wo'lesen'" degen bir hawaz,
Tal-tal keldi qulaqqa.
Do'gerекке qaradi',
Ji'lti'ldag'an aq qanjar,
Beglerdin' jen'inin' ishinde,
Shi'g'i'p-shi'g'i'p tur yeken.

Qabi'l boldi' tilegi,
Sho'llegende suw bolg'an
Yi'g'lag'anda pir bolg'an,
Tu'kli A'ziz g'arri' babasi'.

Nuraddin u'ye kirgende,
Shan'araqta woti'r yedi babasi'.
— "Asi'la ko'r uli'm" — dep
Won' qanati'n uzaytti'.
Jani'wli' turg'an shi'rani',
Peshi menen qag'adi',
Shi'ra wo'ship, u'y qaran'g'i' bolg'an son',
Sol qanatqa asi'li'p,
Ta'wekel yetip turadi'.

Pirden boldi' ka'ramat,
A'wliyeden sharapat,
Nuraddin dey jalg'i'zg'a,
Dushpanlardi'n' qanjari'n,
Tiygizbey tarti'p aladi',
Babasi' sag'i'w-salamat.

— "Jortqanda joli'n' bolsi'n,
Joldasi'n' Qi'zi'r bolsi'n", — dep,
Pa'tiya berdi babasi',
Pa'ri sayi'n' alla dep,

Qublag'a qarap sarqi'p ushi'p,
Jo'ney berdi atasi',
Nuraddindey jalg'i'zdi'n',
Hawli'qqani' sonshelli,
"Ali'p kel sari' ala atti'" – dep,
Sol yenesin shaqi'rdi'.

Nuraddinnin' anasi',
Sari' ala atti' jetelep,
Tuwri' joldi' to'telep,
Jetip keldi yenesi.
"Mine, balam, ati'n'", – dep
Keselep tartti' aldi'na,
Nuraddinnin' qorqqanli'g'i' sonshelli,
Jalg'i'zli'qti'n' da'rtinen,
Jekkeliktin' ja'birinen,
Quri'g'an yeken da'rmani'.

Bir ma'rtebe umti'ldi',
Mine almadi' ati'na.
Yeki umti'ldi', mine almadi',
U'sh umti'lg'an waqti'nda,
Birew keldi zar ji'lap,
Qolti'g'i'nan ko'terdi:
Birew keldi quwday si'nsi'p,
Qoli'nan tarti'p,
Dosli'qti' ba'rjay keltirip,
Sari' ala atqa mindirdi.
Nuraddin atqa mingen son',
"Ati'n'di' aytqi'l bizge", – dep,
Yere berdi izine.

An'g'i'si'n turi'p so'yledi:

– Aytqani'mdi' yetpedin',
Na'siyati'mdi' tutpadi'n',
Jalg'i'zi'm, nege ko'nbedin'?

Atan'nan qalg'an bul naqi'l:
"Keshuw keshsen', buri'n kesh,

I'lay bolar izgisi,
Urli'q yetsen', jekke yet,
Ayg'aq bolar birisi.
Toyg'a barsan', buri'n bar,
Buri'n barsan', wori'n bar.
Buri'n bar da, buri'n qayt'
Atan' biler ma'nisin.

Xan atan'a buni' da ayt!
Mi'na so'zdi ta'kirar yetip,
Qasha berdi An'g'i'si'n,
Qosh allayar ayti'si'p,
Jo'ney berdi Nuraddin.

A'ne qi'di'ri'p ju'rgen ja'llatlar An'g'i'si'ndi', Tan'g'i'si'ndi' tuti'p aldi'. Xang'a aydap ali'p bard'i'.

— Taqsi'r, Nuraddinnin' za'n'gisin basqan, qolti'g'i'nan ko'tergen mine usi'lar. Ko'rgen ko'zimiz, tutqan wo'zlerimiz, - dedi. Wol zamanni'n' patshasi' puqarani', "qarasham" dep so'yler yedi, ma'nisi ne bolar yedi.

— Taqsi'r, ras aytadi', sizden da'wlet taydi', bizden i'g'bal taydi' ma? — dep woti'rman, - deydi.

— Ha', zan'g'ar! Atamnan qalg'an da'wlet qus-tilla taji' turi'pti'. Men alti' ayli'q ag'i'r jurta hu'kim su'rip ati'rman. Da'wletim qalay qaytadi'? — dedi.

— Aytpaq bizden, yesitpek sizden, — dedi An'g'i'si'n. — To'rt da'rwazan' bar yedi. Ha'r jurttan ka'rwan kelgende sawda qi'latug'i'n yedi, zakati' irkilmey g'azynege baratug'i'n yedi, bile bilsen' da'wletin' yedi patsha! Bul waqi'tta jetim-jesir ju're almaydi', ka'rwan ha'm qayg'i'si'z kete almaydi'. A'ger kele qoysa, xan bilip ati'r ma dep, du'nyan' sizge pay bermeydi. Siz-den da'wlet tayg'ani'ni'n' bundayi'nsha ma? — dep woylayman. Bizden i'g'bal ketti degennin' ma'nisin aytayi'q: Nuraddin qashti' degende jati'r yedik uyqi'da, jarshi'lar wo'te berdi juwi'ri'p, qanjardi' qoli'mi'zg'a ali'p, maydang'a shi'qti'q. Biz ko'shede atqa mine almaytug'i'n Nuraddindi ko'rdik. Bizler qamalap ati'rg'anda usi' yeki jasawi'l keldi. Nuraddinge dadi' jetpey, bizlerdi tuti'p aldi'. "Qashqan quti'ldi', turg'an tuti'ldi'". Bizler za'rre jerde biyabi'ray boldi'q, patshayi'm. A'ne, wonseri

basi'm, siyseri go'shim. Inansan', qanjari'mi'z minekey! – dep aldi'na ati'p urdi'. “So'z ju'yesin tapsa, mal iyesin tabadi” degen naqi'l solardan qali'p yedi.

Wonnan keyin patsha to'resin berdi:

—Ja'llatlar! Sizlerdin' so'zin'iz igri, bulardi'n' so'zi dug'ri',
— dedi.

Bulardi'n' ha'rqaysi'si'na bir ka'sa ten'ge berip, wo'limnen qutqari'p qoya berdi.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. “Yedige” da'stani'nda qaysi' da'wir waqi'yalari' so'z yetiledi?
2. Da'standag'i' dosqa sadiqli'q qaysi' qaharmanlar arqali' beriledi?
3. Da'standag'i' Kenjembay obrazi'na si'patlama berin'.
4. Da'standag'i' Soppasli' Si'p'ra ji'raw haqqi'nda ayti'p berin'.
5. Dastannan' u'zindi yadlan'.

A'DEBI'YAT TEORI'YASINAN MAG'LUWMATLAR

Romantikali'q ha'm realistlik su'wretlewer haqqi'nda tu'sinik.

Romantizm — a'debiyatti'n' wo'tken da'wirdegi belgili usi'l-lari'ni'n' biri. Jazi'wshi' wo'zinin' su'wretleytug'i'n wazi'ypasi'n qi'yal arqali' boljaydi', u'lkeytip ko'rsetiwge ku'sh beredi. Tur-mi'stag'i' waqi'yalardi' sol qa'lpinde yemes, al wo'zinin' a'rman yetiwi, an'sawi' tiykari'nda ko'rgisi keledi. Romantizmnin' bir si'patli' belgisi usi'g'an baylani'sli' boladi'.

Ha'zirgi da'wirde de romantizm metodi' menen jazi'lg'an yen' qunli' shi'g'armalar bar. Ma'selen', Ibrayi'm Yusupovti'n' “Dala a'rmanlari'”, “Bu'ibu'l uyasi'” poemalari' bug'an mi'sal bola aladi'. Bul su'wretlew usi'li'na “Dala a'rmanlari'” shi'g'armasi'nan mi'na qatarlardi' mi'sal yetip ali'wg'a boladi'.

Basketbolshi' qi'zlar komandasi'nday,
Ju'ytkip barar jalan' ayaq jeyranlar,
Ji'lqi'shi' qi'shqi'rar sudyasi'nday,
Ji'q-ji'q qarli'g'ashlar bolelshik ballar

Realizm (lati'n so'zi, zatli'q) ko'rkem-wo'ner menen a'debiyatti'n' yen' tiykarg'i' usi'li' si'pati'nda uzaq a'sirlerden beri

ken'nen belgili. Realizm turmi'sti'n' rawajlani'w da'wirindegi yen' si'patli' waqi'yalardi' shi'nli'q ko'zqarasi'nan su'wretleydi. Sonli'qtan da woni' realizm deydi. Ko'rkem a'debiyatti'n' usi'li' si'pati'nda realizm bir g'ana da'wirdin' jemisi yemes, wol, yen' da'slep grek a'debiyati'nda belgili bolg'an, son' basqa xali'qlardi'n' a'debiyati'nda wo'zin ko'rsete baslag'an.

XIX a'sirdegi qaraqalpaq a'debiyati'nda realizm Ku'nxoja, Berdaq, Wo'teshlerdin' shi'g'armalari'nda wo'zinin' yen' joqarg'i' shegine jetti. Bul shayi'rlardi'n' do'retpeinde biz wolar jasag'an da'wirdin' yen' si'patli' ko'rinisin ko'remiz, ekonomikali'q ten'sizlik, miynetkeshlerdin' wo'z turmi'si'n jaqsi'law ushi'n ali'p barg'an gu'resleri, qaraqalpaq klassik shayi'rlari'ni'n' tiykari' bolg'ani'n' bilemiz. Wolardi'n' shi'g'armalari'nda wo'z waqti'nda ja'miyettin' qarama-qarsi'li'qlari' sheberlik penen ashi'p berildi. Bul arqali' wolar wo'z ideyalari'ni'n' iske asi'wi'na yerispekshi boldi', woqi'wshi'da da sol ko'zqarasti' ta'rbiyalawdi' tiykarg'i' maqset yetti.

«QI'RQ QI'Z» da'stani'

Qaraqalpaq xalqi'ni'n' do'retiwshilik uqi'bi'nan a'jayi'p gu'wali'q beretug'i'n «Qi'rq qi'z» da'stani' du'nya a'debiyati' g'a'ziynesinin' alti'n qori'nan bekkem wori'n alg'an yesteliklerdin' biri. Da'stan 1939—1940-jillari' ataqli' Qurbanbay ji'rawdan jazi'p ali'ndi'. 1949-jili' baspadan shi'qti'. Son' qaraqalpaq, wo'zbek, qazaq, tu'rkmén tillerinde basi'ldi'. Da'stanni'n' xali'q su'yiwshiligine iye qunli' miyras yekenligin woni'n' wori's tilinde u'sh ret basi'li'p shi'qqanli'g'i' jaqsi' da'lilleydi. Da'stan shet yellerde de ken'nen belgili.

«Qi'rq qi'z» da'stani'nda qaraqalpaq xalqi'ni'n' si'rt yel basqi'nshi'lari'na qarsi' azatli'q gu'resi, xali'qti'n' a'dil, baxi'tli' turmi's ushi'n umti'li'w tilekleri tuwg'an yelge, jerge degen teren' patriotizmi joqari' ko'rkemlik penen su'wretlengen. Da'stanni'n' basli' ideyasi' Xorezm xali'qlari'ni'n' dosli'g'i'n ji'rlawdan ibarat. Da'standa Gu'layi'm, Sa'rbinaz, Wotbasqan, Ari'slan si'yaqli' xali'q bati'rlari'n a'diwlew negizgi wori'ndi' iyeleydi.

«Qi'rq qi'z» da'stani' basqa qaraqalpaq da'stanlari' si'yaqli' belgili tariyxi'y waqi'yalardi'n' negizinde payda boli'p, bir neshe da'wirlerdi bastan wo'tkergen. Usi' uzaq waqitlardi'

wo'z ishine alatug'i'n «Qi'rq qi'z» da'stani'ni'n' yen' basli' belgisi — woni'n' joqari' patriotizm ideyasi' menen teren' xaliqli'g'i' boli'p yesaplanadi'.

Wo'zinin' jeke basi'ni'n' ha'zliginen uluwma ko'ptin' ta'g'dirin arti'q ko'riw — Gu'layi'mni'n' obrazi'ni'n' yen' ag'la qa'siyeti. Gu'layi'm baslag'an qi'rq qi'z «Surtaysha qoli'nda ketken xali'q ushi'n jani'n wotqa jag'i'p» yerkinlik ushi'n gu'resiwege ant yetedi.

Xali'q wo'zinin' ar-nami'si'n ayaq asti'na basti'ri'wg'a shi'dam bere almaydi'. Sonli'qtan da wol «wo'limnen nami's ku'shli» degen pikirdi alg'a ilgeriletedi.

Da'standa tek g'ana Gu'layi'm yemes, al, woni'n' sadi'q joldaslari'ni'n' barli'g'i' da «qarsi'lasip xali'q ushi'n wo'lemiz» — dep ant yetedi. Bas qaharmanlar Sa'rbinaz, Ari'slan, Wotbasqanlardi'n' obrazlari'nda da xali'qti'n' a'diwli ideyasi', shi'g'armani'n' xaliqli'g'i' ayqi'n ko'rinedi'. Ari'slan wo'mirinde jawdan taysali'p qaytpag'an, dosqa miyirman si'pati'nda su'wretlenedi. Ari'slanni'n' barli'q ku'shi' xali'q baxti'na jumsal'gan, sonli'qtan da xali'q woni' hu'rmetlep, jalg'i'zi'nday qa'dirleydi. Da'standa Ari'slanni'n':

Ash waqti'nda an'lar awlap asi'rap,
Ali'p shi'qti'm birazlari'n jari'qqa, —

dep ayti'wi' shi'nli'q.

Da'standag'i' basqa qaharmanlar da (Sa'rbinaz, Wotbasqan, Altinay h.t.b.) joqari' xaliqli'q belgiler menen su'wretlengen. Dushpan qol asti'nda waqi'tsha qulliqta jasag'an da wolar yel-xalqi'n yadi'nan shi'g'armaydi', adamshi'li'q ari'n saqlawg'a tayar turadi'. Surtayshani'n' qoli'nda tutqi'n bolg'an Wotbasqanni'n' ha'reketlerinde ma'rtlik penen wo'zinin' yel-xalqi'n su'yiwshiliktin' jarqi'n u'lgisi berilgen:

Qanday xorli'q ko'rse de,
Ne tu'rli azap berse de,
Da'rteke jani'p ku'y meydı,
Ma'rtlik yetti wol qaysar.

Na'ma'rtlikti su'ymedi,
Ketsedag'i' gellesi,

Qorqi'p-u'rkip jawlardan.
Jali'ni'p basi'n iymedi. —

dep bunday wori'nlar ayri'qsha yosh penen ji'rlanadi'.
Da'standi' do'retken xali'q Wotbasqanni'n' dushpan qoli'nda
bolsa da, ruwxiy jaqtan joqari'li'g'i'n maqtani'sh yetedi.

Woni':

Zali'mg'a bas iymespen,
Bolg'ansha pida su'yegim,
Surtayshaday qalmaqtan,
Qaytpas menin' ju'regim,
Wo'ytkeni menin' doslari'm.
Keynimde bir tilegim.—

degen so'zlerde xali'q ku'shi ku'ta' ko'rkem tu'rde ashi'p
berilgen.

Da'standag'i' qaysi' unamli' qaharman bolmasi'n, barli'g'i'
da woqi'wshi'ni'n' su'yi'wshiligine sazawar boli'p woti'radi'.
Unamsi'z tiplerge maqtanshaqli'q, wo'zimshillik, ta'kabbi'rli'q
ta'n bolsa, unamsi'zlarg'a da basqalardi' ko'zge ilmewshilik
basli' qa'siyet boli'p keledi. Xali'q ta'g'dirin woylap qapali'qqa
tu'sken Gu'layi'mg'a qarata Sa'rbinaz ko'z jasti' ko'l qi'lg'an
menen qamawdag'i' xali'qti'n' azat bolmaytug'i'nli'g'i'n aytadi'.

Woni' qutqari'wg'a ji'lamaw kerek.
Ko'z jasti' ko'l qi'li'p bulamaw kerek,
Bul islerde qaytpas g'ayrat, bati'rli'q,
Boladi' jen'iske tek wo'zi tirek. —

degen qatarlarda mine usi' joqari' moralli'q ku'sh su'wretlen-
gen.

Usi'layi'nsha ha'reket yetken bati'rlar qi'yi'nshi'li'q, sawash
waqti'nda da wo'zlerin joyi'tpaydi', sharshap boldi'rsa da,
sharshadi'm dep aytpaydi'. Bunday wori'nlar da'stanni'n' xali'q-
li'q ta'repin ashi'p beri'wshi tu'rlerinin' birinen yesaplanadi':

Jawlar qari'w salsa da,
Qi'zlar keyin qaytpadi',
Boldi'rsa da maydanda,
Sharshadi'q dep aytpadi'.

Wo'ytkeni joqari'da aytqani'mi'zday-aq, bulardi' ruwxlandi'-ratug'i'n ideya — xali'qti'n' azatli'g'i', baxi'ti' ushi'n gu'res.

Da'stanni'n' qaharmanlari'

Gu'layi'm. Waqi'yani'n' ideyali'q mazmuni'ni'n' tiykari' — Gu'layi'mda ha'm Gu'layi'm basqarg'an qi'rq qi'z. Gu'layi'm basqarg'an qi'rq qi'z yeldi si'rtqi' dushpannan qorga'w, woni' abadan yetiw, xali'qti'n' ar-nami'si'n ko'zdin' qarashi'g'i'nday saqlaw tag'i' da sonday jaqsi'li'q ha'reketlerdin' joli'nda janlari'n ayamay is yetedi, bul jolda talay-talay jen'islerge yerisedi, woylag'an maqsetlerine jetedi.

Gu'layi'm ha'm wol baslag'an qi'rq qi'zdi'n' yetken isleri hayal-qi'zlardi' kemsitip qaraytug'i'n feodalli'q ko'zqaraslarg'a qarama-qarsi' qoyil'g'an turmi's fakti boli'wi' menen de u'lken a'hmiyetke iye.

Bul qi'rq qi'zdi'n' arasi'nda ayri'qsha ko'zge tu'setug'i'n qi'zlardi'n' sa'rdari' — Gu'layi'm.

Xali'q arasi'nda taralg'an da'stanlardi'n' qaysi'si'nda bol-masi'n, hayal-qi'zlar — sol da'stanni'n' tiykar'g'i' qaharmani' bolg'an bati'rlardi'n' yamasa ashi'g'i', yamasa su'yikli yari', qi'yi'n waqi'tta aqi'l tawi'p, ja'rdem ko'rsetetug'i'n joldaslari' si'pati'nda ko'rsetilse, Gu'layi'm sol bati'rlardi'n' da, sonday-aq, wo'z joldaslari'ni'n' da jaqsi' qa'siyetlerin wo'z boyi'na sin'irgen bati'r qi'zdi'n' obrazi' boli'p ko'zge tu'sedi.

Gu'layi'm bati'r ha'm bati'r qi'zlardi'n' sa'rdari'. Wol aqi'l-li', si'rtqi' jawlardi'n' topi'li's yetetug'i'nlari'n tu'sinedi. Wolarg'a yeldin' yerkin basqi'latqi'si' kelmeydi. Wo'z ju'regin-degi bul patriotli'q sezimdi bati'rli'q is penen da'lilleydi. Jas waqti'nan baslap wo'z yelin jawdan qorg'aw maqsetinde qasi'na qi'rq qi'zdi' ji'ynap ali'p, wolardi' jawi'ngerlik iske u'yreledi. Miywali' degen jerge qorg'an saldi'radi'. Gu'layi'mni'n' jas waqti'nan-aq yeldin' g'ami'n woylap yetken iygilikli isleri da'stanni'n' tag'i' bir unamli' qaharmani' — Sa'rbinazdi'n' tilinen jaqsi' bayan yetiledi.

Wol mi'naday deydi':

Won tog'i'z ay Miywali'day atawg'a,
Qola menen berik qorg'an saldi'rdi'n',

Da'rwazani' shoyi'n menen quydi'ri'p,
Aldi'n sa'nlep alti'n menen voydi'rdi'n',
Xabari'm bar, bar ku'shlerdi topladi'n',
Alti' ay boldi' bedewlerdi' tapladi'n',
Ji'ynasti'ri'p jaraqlardi' jan apa,
Nayzalardi' qarag'ayg'a sapladi'n',
Qorg'an yettin' Miywali'ni'n' alabi'n,
Baplap ju'rsen' bati'r, yeldin' talabi'n,
Tat basti'rmay ku'nde berip qollarg'a,
Baplap qoydi'n' qi'li'shlardi'n' qi'nabi'n,
At ji'lawi'n arman-berman su'yrettin',
Qi'li'sh berip arman-berman sermettin',
Jazatayi'm jawg'a qalay bari'wdi',
Jan apajan u'sh ju'z won ku'n u'yrettin'.

Gu'layi'm yeldi qorg'awg'a tayarli'q ko'riw menen birge,
woni' abadan yetiw isin de birge ali'p baradi'. Sonli'qtan da:

Qaptali'n'a ji'ynap ali'p bizlerdi,
Jemis yettin' quwrap jatqan du'zlerdi—.

deydi wog'an qi'rq qi'z.

Gu'layi'm qi'z boli'p ko'zge tu'se baslag'annan-aq wog'an
ashi'q jigitler ko'beydi. Biraq Gu'layi'm bulardi'n' hesh
qaysi'si'na da kewil bo'lmei, wo'zinin' iygilikli jumi'si'n dawam
yettiriw menen boladi'.

Al, jigitler, woni'n' bati'rli'g'i'nan bati'ni'p so'z ayta almay
ju'redi. Da'standa bul:

Gu'layi'mday suli'wg'a,
Ashi'q jigit ko'beydi,
Qorg'ani'na kire almay,
Si'g'alap si'rttan ju'redi, —

dep ko'rsetiledi.

Bul mi'salda Gu'layi'mni'n' bati'rli'g'i'ni'n' qanshelli joqari'
da'rejede ko'terilgenligi, Sa'yeke shunaq, Amanqul, A'shir
si'yaqli' «suwqi'ldag'an suw juqpas, qaqaqlardi'n'» wo'z so'zlerin
ayti'wg'a da ju'rek yete almag'anli'g'i' ko'rinedi.

Gu'layi'mni'n' hu'jdani' taa, jag'i'mpazli'qti', shug'i'l
so'zlikti jek ko'redi. Sonli'qtan da wol wo'z joldaslari'n
jamanlap, jaqsi' ataqqa iye bolg'i'si' kelgen Sa'yekenin' jaman

niyetine i'layi'q sazayi'n beredi, yeki qoli'n baylap, ati'na teris mingizip jiberedi.

Gu'layi'mni'n' jani' qi'ynaladi', xali'q basi'na qayg'i' tu'sse, Gu'layi'mni'n' ko'zinin' aldi' qarawi'ti'p, to'besin qara bult qaplaydi'.

Biraq bunday jag'dayda Gu'layi'm dag'dari'sqa tu'speydi, xali'qti'n' jani'n qi'ynag'an jarani' jazi'w ushi'n, xali'qti' qayg'i'g'a salg'an ha'diyseni joq yetip, kewlin shad yetiw ushi'n u'mit penen, isenim menen, jiger menen iske kirisedi.

Xali'qti'n' baxi'tsi'zli'g'i'na sebepshi bolg'an jawi'z adamlardi', Surtaysha uqsag'an zuli'mlardi' joq yetiw ushi'n belin buwi'p gu'reske shi'g'adi'. Gu'reste yerlik ko'rsetip, basqalardi' izine yertedi.

Gu'layi'mni'n' yen' birinshi adamgershilik minneti, azamatli'q wazi'ypasi' usi'lardan ibarat.

Woyi'n ku'lki, muhabbat Gu'layi'm ushi'n usi'lardi' wori'n-law na'tiyjesinde shi'g'atug'i'n na'rse. Woni'n' wo'zinin' shi'n ashi'g'i' bolg'an Ari'slang'a Surtayshani'n' yeline atlani'p barati'ri'p:

Ras meni'n' sag'an ashi'q bolg'ani'm,
Sag'i'ni'p-sarg'ayi'p gu'ldey solg'ani'm,
Ha'zir mag'an kerek yemes ashi'qli'q,
Dushpannan wo'sh ali'w talap qi'lg'ani'm. —

dep ayti'wi' joqari'dag'i'lardi'n' da'lilli.

Gu'layi'm bati'rlardi'n' i'layi'qli' basshi'si', wol basi'na tu's-ken ha'rqanday qi'yi'nshi'li'qqa shi'daydi', turmi's qi'yi'nshi'-li'qlari'ni'n' quli' boli'p qalmaydi', wo'zinin' de, joldaslari'ni'n' da ruwxin' tu'sirmeydi, wolar menen woylasi'p qi'yi'nshi'li'qti' jen'iwge atlanadi'. Mi'sali': Yelin Surtaysha shawi'p ali'p ketkendegi Gu'layi'mni'n' jag'dayi' da'standa:

Si'r bermedi qi'zlarg'a,
Sondadag'i' suli'wdi'n',
Qaygi'i' menen qan juti'p.
Bu'lkildeydi tamag'i',
Qansha ma'rtlik yetse de,
Ashi'lmaydi' qabag'i'... —

dep su'wretlenedi.

Biraq Gu'layi'm ha'm wolar baslag'an qi'rq qi'z:

Si'lap-si'ypap tulpardi',
Alti'n yerin salad',
Nayzasi'n uslap qoli'na,
Atqa i'rg'i'p minedi.

Wolar ushi'n yeldi jawdi'n' qoli'na berip, zali'mni'n' aldi'nda bas iygennen go're, qarsi'lasi'p xali'q ushi'n wo'lgen arti'q.

Gu'layi'm — ma'rt qi'z wol uri'sqanda bati'rli'qti'n' barli'q saltanati'n saqlap uri'sadi', biygu'na xali'qti'n' qani'n to'kkisi kelmeydi, jasi'ri'n tu'rde jawg'a shappaydi', wo'z ku'shine, a'dilliginin' jen'isine isenedi. Bedew at minip, sawi'tti' bir tu'y-meden ilip, qoli'na qural ali'p, xali'q yerkinligi ushi'n gu'reske basi'n baylag'an bati'r qi'z «uri'day kiriw qalag'a, Surtayshag'a miyasar», — dep qaraydi', «bati'r bolg'an adam wo'z ku'shin, xali'qti'n' ma'pi ushi'n jumsasi'n»— degen pikirdi alg'a qoyadi'.

Gu'layi'm uri'sta udayi' yerliktin' u'lgisin ko'rsetip, jani'n ayamay ayqasqa tu'sedi, wonda ku'sh te, yerlik te, ju'rek te, shaqqanli'qta bar. Usi'lardi'n' arqasi'nda wol woyda joq jerde joli'nan shi'qqan Surtayshani'n' a'kesin bir ku'nde jen'edi, al woni'n' wo'zin bolsa gu'reste ji'g'adi', Na'dirshani' attan awdaradi'.

Xali'q Gu'layi'mdi' jani'nday jaqsi' ko'redi, woni' wo'zleri ushi'n qorg'an dep qaraydi'. Bul Sarkopli'lardi'n' Gu'layi'mg'a aytqan to'mendegi so'zlerinde ju'da' ayqi'n bayan yetilgen.

Jas bolsan' da shi'rag'i'm,
Toli' ko'pke bas yedin',
Usi' turg'an Sarkopti'n',
Isenishi sen yedin',
Su'yenishi sen yedin'.

Gu'layi'm haqi'yqati'nda da xali'qti'n' bul isenimin aqlaydi'.

Wayran qi'ldi' Surtayshaday zali'm xan,
Atar ma yeken qarang'i'dan tan'i'mi'z? —

dep zali'm xanni'n' qoli'nda bende boli'p, sarg'ayg'an xali'qti'n' atqan tan'i' — Gu'layi'm boladi', wol xali'qti' bendelikten qut-

qaradi', xali'qti'n' basi'na qaran'g'i'li'q salg'an jawdi' tas-talqan yetip qi'yratadi'.

Gu'layi'mg'a adamgershilikke si'ymaytug'i'n, turpayi' pikirler de jat. Wol bo'lingen yeldi biriktiriwdin', xali'qlar dosli'g'i'n wornati'wdi'n' ta'repdari'.

Gu'layi'm menen Xorezm jigiti Ari'slan arasi'ndag'i' muhabbat, wolardi'n' yeki yeldin' dushpanlari'na qarsi' birge gu'resiwi, Surtayshani'n' yelindegi adamlarg'a Gu'layi'mni'n' adamgershilik ko'zqarasi', to'rt yel wa'killerinin' basi'n qurap, Xorezmdi basqari'wi', bul aytqani'mi'zdi'n' ayqi'n ko'rinisi boli'p xi'zmet yetedi.

Gu'layi'mni'n' xali'q arasi'nda abi'rayg'a, dan'qqa iye boli'wi' woni' basqalardi'n' quwatlawi'ni'n' usi' sebepli woni'n' jen'iske jetiwinin' de u'lken bir tiykari' boli'p tabi'ladi'.

Uluwma alg'anda, Gu'layi'm wo'z wo'mirin, ku'shin, bati'r-li'g'i'n xali'q ma'pi, xali'q yerkinligi ushi'n jumsadi', jawg'a qarsi' ayanbay gu'resti, sonli'qtan da, wol «Gu'layi'mjan, uzaq bolg'ay wo'mirin'»— degen alg'i'sti' ali'wg'a miyasar boldi'. Haqi'yqati'nda da, Gu'layi'm usag'an yeldin' a'diqli yerleri wo'shpes dan'qqa iye boladi'.

Sa'rbinaz ha'm Qi'rq qi'z. Wo'zinin' barli'q qa'siyetleri menen qi'rq qi'zdi'n' ishinen ayi'ri'mlani'p, ko'zge tu'setug'i'n qaharman Sa'rbinaz.

Sa'rbinaz — Gu'layi'mni'n' aqi'lgo'yi, shi'damli'li'qti', aqi'lli'-li'qti', qayg'i'ni' aqi'lg'a jen'dire bileidi. Gu'layi'mday bati'r qi'zdi'n' i'layi'qli' joldasi' boladi'.

Gu'layi'm wo'zinin' yetken islerinde mudami' Sa'rbinazg'a su'yenedi, Sa'rbinaz da'stanni'n' bastan ayag'i'na shekem qi'rq qi'zdi'n' so'yleytug'i'n tili, yelshisi xi'zmetin atqaradi'.

Wol bazi' bir wori'nlarda Gu'layi'mni'n' wo'zinen de aqi'lli' boli'p ko'rinedi. Ha'tteki, Gu'layi'm woni' «aqi'lli'm» dep ataydi'. Woni'n' Gu'layi'mg'a aytqan:

Aqi'l alsan' apa yendi ji'lama,
Biyori'nsi'z ko'zdin' jasi'n bulama,
Neshe ji'llar ko'z jasti' ko'l qi'lsan' da.
Qamawdag'i' xalqi'n' azat bola ma—,

degen to'rt qatar qosi'qtan ibarat so'zinin' ishinde qanshelli aqi'lli'li'qti'n', qaytpas bati'rli'qti'n' ni'shani' ko'rinetug'i'nli'g'i'n

tu'siniw qi'yi'n yemes. Sa'rbinaz xali'q ushi'n qanday isten bolsa da bas tartpaydi' ha'm wo'zinin' uqi'pli'li'g'i', boyi'na pitken yerliginin' arqasi'nda wori'nlap woti'radi'. Wol barg'an jerinde dosi'na — quwat, dushpani'na — aybat boladi'.

Surtayshani'n' qalasi'ndag'i' yerlikleri, Wotbasqandi' wo'ltirgen da'wdi wo'ltiriwi, Surtayshag'a aytqan so'zleri Sa'rbinazdi'n' asqan yerliginen, uqi'pli'li'g'i'nan, ku'shliliginen gu'wali'q beredi. Sa'rbinazdag'i' bul qa'siyetlerdin' barli'g'i' da yelge bolg'an sheksiz muhabbati'nan kelip shi'qqan. Wol yelin shi'n su'yedi, yelin wo'zinin' tiregi dep biledi, wo'mirinin' quwani'shi'n yeldin' yerkinde dep tu'sinedi. Yel basi'na tu'sken ku'n qabi'rg'asi'n qayi'sti'radi'. Woni'n' Surtaysha ta'repinen shabi'li'p ketken yelin ko'rip:

Qayg'i' menen qarayi'p,
Qayi'sti' ma bellerim,
Baylandi' ma so'yemey,
Sayrap turg'an tillerim,
Qursawli' qara narshalar,
Qali'n' qarg'a sho'ktin'be,
Ma'kan yetken jaylari'm,
Woynap ku'lgan saylari'm,

dep aytqan so'zinin' tiykari' da yel-xali'qqa bolg'an teren' muhabbatqa baylani'sadi'.

Qi'rq qi'zdi'n' qaysi'si'n alsaq ta, Gu'layi'm ta'repinen islengen jaqsi' islerdin' barli'g'i'na da qatnasi'p, yeldin' baxti'na wolardi'n' barli'g'i' da wo'z u'leslerin qosqan qi'zlar:

Jen' tu'rinip beldi bekkem buwami'z,
Ketken kekti wo'le-wo'lgenshe quwami'z,
Sawashlarda yeldin' ari'n almasaq,
Adam boli'p nege anadan tuwami'z, —

degen jali'nli' so'zdin', yerlik antti'n' iyesi. Barli'g'i' usi' bek-kem ant boyi'nsha is ali'p bari'p, wo'z janlari'n yelge bag'i'sh-lag'an yerler. Bulardi'n' yetken isleri yerliktin' u'lgisi, wolardi'n' aytqan so'zleri tap bu'gingi ku'nde de u'lken ku'sh penen yesitiledi.

Ari'slanni'n' qari'ndasi' Alti'nay da alg'an bag'i'ti'nan qayt-pawshi'li'g'i' menen, zuli'mli'qqa qarsi' wo'shpenligi, shi'damli'-

li'g'i', ar-nami'sli'g'i', zali'm xanlarga qarsi' gu'resshen'lik ruwx'i' menen qi'rq qi'zdi'n' qatari'nan wori'n ala aladi'.

Ari'slan. Bul — Xorezmni' jigiti. Buni' Gu'layi'm menen ushi'rasqanda wo'zi bi'layi'nsha bayan yetedi:

A'rman menen sarg'aydi' bul aq ju'zim,
Buzi'q yemes tuwri' yedi negizim,
A'rman menen wo'tken ji'li' ayri'ldi'm.
Tuwi'p-wo'sken yelim yedi Xorezm.

Bul jerde Ari'slan «negizi duri's» dep wo'zinin' xali'qti'n' azatli'g'i' ushi'n, xali'qti' qorlawshi' xanlarga qarsi' taysalmay gu'reskenligin, ju'rek hu'jdani'n taza uslap ji'rtqi'sh xanlardi'n' aldi'nda jaramsaqlanbag'anli'g'i'n, wo'z basi'ni'n' g'ami' ushi'n wolarga bas iymegenligin aytadi'. Gu'layi'm si'yaqli' bati'r qi'zdi'n' woni' su'yiwi de usi'dan. Gu'layi'm woni' yerligi, wo'zi menen bir pikirde yekenligi, ar-nami'sli'li'g'i' ha'm xali'q ushi'n xi'zmet yetetug'i'nli'g'i' ushi'n su'yedi. Ari'slan basqi'n-shi'lardan, zali'm xanlardan xali'qti' qorg'ap, a'dillik penen yel basqari'wdi' quwatlaytug'i'n bati'r.

Ari'slan menen Gu'layi'm yekewinin' arasi'ndag'i' muhabbat, wolardi'n' jawg'a qarsi' birge gu'resi xali'qlar arasi'ndag'i' dosli'qti' ku'sheytip, birge ku'sh qosi'p, jawg'a qarsi' gu'resiwdin' ni'shani' si'pati'nda da u'lken a'hmiyetke iye.

Da'standag'i' Surtaysha ha'm Na'dirsha. Da'standag'i' unamsi'z obrazlar tiykari'nan Surtaysha menen Na'dirsha.

Bul yekewi de wo'tkendegi feodalli'q wo'mirdin' u'stemligin wo'z qollari'nda uslap, xali'qti'n' baxi'tsi'zli'g'i'na sebepker bolg'an, xali'qqa ja'bir-zuli'mni'n' neshe tu'rli tu'rlerin ko'rsetken, azatli'qqa, a'dillikke, xali'q dosli'g'i'na bo'get bolg'an qara ku'shlerdin' iyese, qanxor, zali'm yel talawshi' adamlardi'n' a'debiyattag'i' ayri'qsha tipi.

Bular xali'qqa bu'lg'inshilikten basqa hesh na'rse keltirmeydi, xali'qti'n' g'arg'i'si'nan basqa hesh na'rsege yerise almaydi'. Wolar xali'qqa zi'yan keltiriwde bir-birinen qali'spaydi'. Sonli'qtan biz Surtayshani'n' g'ana bet perdesin ashi'p ketsek. Na'dirsha da wo'zinen-wo'zi tu'sinikli boladi'.

Surtaysha — xali'qti'n' miyneti menen tabi'lg'an mu'likti, xali'qti'n' ku'shin, xali'qti' yeziwge, baxi'tsi'zli'qqa ushi'rati'wg'a jumsaydi'. Wol zali'm, wonda adamgershilik seziminin' belgisi

de joq, qara basi'ni'n' g'ami' ushi'n ha'rqanday jerkenishli islerdi islewden bas tartpaydi', biyhuwda uri'slardan keletug'i'n xali'qti'n' bu'lg'inshiligi menen yesaplaspaydi', qoli'nan kelse, barli'q jerdi qang'a boyawg'a tayar.

Biraq, wog'an qarsi' turg'an Gu'layi'm, Ari'slan, Sa'rbinaz, Wotbasqan si'yaqli' xali'q bati'rlari'ni'n' ha'reketi woni'n' bul niyetlerin boldi'ra bermeydi, maqsetine jetkermeydi. Basqi'n-shi'li'q jol menen geypara waqi'tlarda wo'z maqsetin iske asi'rsa da, keyin wo'zinin' basi'na jetedi.

Sonli'qtan da, xali'qti'n' qorg'ani' Gu'layi'm baslag'an qi'rq qi'zdi'n' yelde joqli'g'i'nan paydalani'p:

Sarkoptag'i' xali'qti'n',
Yerkeklerin qul yetip,
Hayallari'n tul yetip,
Na'rse qoymay qoli'nda,
Tarti'p aldi' mallari'n,
Jay qaldi'rmay wo'rtedi.

Surtaysha ashko'z, wol jerge de, du'nyag'a da toymaydi', qoli'ndag'i' u'stemlikti wo'zinin' sum na'psisin toydi'ri'wg'a jumsaydi', bul jolda hesh kimnin' ag'i'-qarasi' menen yesaplaspaydi'. Sonli'qtan woni' wo'z xalqi' da jek ko'redi, wog'an qarsi' xalqi'ni'n' ju'reginde wo'shpenlilik jali'ni' lawlaydi'.

Surtaysha Sarkopti' shawi'p, xalqi'n bende yetip a'kelip, wo'zinin' uri'larsha yerisken jen'isinin' saltanati'na toy islep, xalqi'n shaqi'radi'. Aydawdag'i', azaptag'i' Sarkop yelin, wolarg'a Surtayshani'n' yetken ji'rtqi'shli'g'i'n ko'rgen qalmaqlar wog'an na'let aytadi':

Ha Surtaysha, Surtaysha,
Ne jazi'g'i' bulardi'n'?
Nege bunsha aydadi'n'?
Atan'a na'let Surtaysha,
Qi'sti'n' ku'ni jaba yedi,
Ko'ringendi atqanday,
Adamlar ushqan g'az ba yedi,
Ji'latqanday bir yeldi,
Wo'zin'nin' du'nyan' az ba yedi?

Mine, usi' mi'saldi'n' wo'zinen-aq Surtayshani'n' qanshelli reyimsiz, qanxor, qanshelli ashko'z yekenligi, wo'zi xanli'q

yetken xali'q arasi'nda hesh qanday qa'dir-qi'mbatqa iye yemes — yekenligi ko'rinip turadi'.

Wonda bati'rli'q degennen hesh na'rse de joq. Woni'n' ha'mel-da'reje ushi'n hu'jdani'n, adamgershiligin satqan adamlardan ji'ynalg'an ku'shi bar. Mine, usi' ku'shlerin qollani'p, wol ha'r adi'mi'nda adam jani'n qi'yadi'.

Biraq, buni'si'n uzaq dawam yettire almaydi' wo'ytkeni Gu'layi'm baslag'an qi'rq qi'z ha'm bati'r Ari'slanlar Surtayshani'n' qalasi'na kirgende, wol jerdegi xali'q Gu'layi'mlarg'a qosi'ladi'. Bul qosi'li'wdi'n' sebebi wolardi'n' Gu'layi'mni'n' a'dillik ha'reketin tu'sinip azatli'q ushi'n gu'resin quwatlag'a-ni'nda, Surtayshani' jek ko'rgenliginde. Wolardi'n' Gu'layi'mg'a qosi'li'wi' Surtayshag'a, woni'n' zali'mli'g'i'na bolg'an wo'shpenlilikin' ko'rinisi. Bul Gu'layi'mni'n' Surtayshag'a aytqan so'zinde wog'ada ayqi'n tu'rde bayan yetilgen.

Wol mi'naday deydi:

Xalqi'n' mag'an qosi'lsa,
Wog'an sebep wo'zin'nen,
Xan boldi'm, dep qan toli'p,
Yeki birdey ko'zin'e,
Malday yetip sabadi'n',
Adamzatti'n' balasi'n,
Wog'an xali'q ko'ne me?

Si'rttan kelgen si'rqi'ya Na'dirsha da Surtayshadag'i' haywanshi'li'q qa'siyetlerdin' barli'g'i'na iye. Birinshisinin' ati' Surtaysha — qalmaqti'n' zali'm xani', yekinshisinin' ati' Na'dirsha — Irannan shi'qqan sayaq.

Bulardi'n' yekewinin' de tutqan joli' da, woylag'an maqseti de, yetetug'i'n ishi de bir. Tek g'ana wolardi'n' wo'zara kelis-pewshiliginin' ma'nisi sonda, wolar zuli'mli'qti'n', ji'rtqi'shli'q-ti'n', hiylekerlikin' tu'rlerin bir-birinen artti'ri'wg'a umti'ladi'.

Biraq, bul adamlar qanshelli ku'shke iye bolsa da, qanshelli hiylelerdi qollansa da, udayi' jen'ilip woti'radi'. Sebebi, da'standi' do'retken dani'shpan xali'q wo'zi su'ymegen jawi'z adamlardi'n' jen'iske jetisiwin qa'lemeydi. Xali'qti'n' tap mine usi tile-gine muwapi'q neshe a'sirlik taxtqa iye bolg'an xanlarg'a qarsi' ko'terilgen bati'rlar udayi' jen'ip, wolardi' pi't-shi't yetip woti'radi'.

Da'standa bunnan basqa da bir topar qatnasi'wshi'lar bar. Bulardi'n' birewleri xali'qti'n' su'yikli qaharmanlari'ni'n' ta'repin ali'p, sol qaharmanlardi'n' ja'rdemshisi, qol-qabi's tiygiziwshisi bolsa geyparalari' xali'qti'n' su'yemeytug'i'n qaharmanlari'ni'n' da joldaslari' boli'p su'wretlenedi. Bular wo'z joli'nda da'stang'a yeki tu'rdegi qaharmanlardi'n' birewinin' si'patlari'n, ayri'qshali'q belgilerin tu'sindiriwge, toli'qti'ri'wg'a xi'zmet yetedi yamasa da'stanni'n' turmi'sti'n' barli'q tarawi'n, turmi'stag'i' adamlardi'n' ha'r tu'rli si'patlari'n wo'z ishine qamti'y ali'wi'n ta'miyinleydi. Bati'r Wotbasqan, Sa'yeke shunaq, Quli'msay ha'm basqalar usi'nday tiplerdin' qatari'na kiredi.

QI'RQ QIZ

(Da'stannan u'zindi)

Buri'ng'i' wo'tken zamanda,
Sol zamanni'n' qa'diminde,
Qaraqalpaq xalqi'nda,
Ata jurti' Tu'rkstanda,
Sarkop degen qalada,
Az Nog'ayli' yelati'nda,
Laqabi' asqan,
Da'wleti tasqan,

Allayar degen bay boldi',
To'rt tu'ligi say boldi',
Dushpannan wo'sh alg'anday,
G'ayratli' qaytpas isine.
Xalayi'q hayran qalg'anday,
Aqi'lli' saqi'y, ken' peyil,
Ko'rgennin' kewli tolg'anday,
Alti' uli' bar yedi,
Tal shi'bi'qtay tawlang'an,
Alti'n kibi puwlang'an,
Qara qasli', qolan' shashli',
Jaydi'r ko'zli, shiyrin so'zli,
Juqa yerin qaymaqtay,
Awzi' suli'w woymaqtay,
Piste muri'n, badam qabaq,
Ken' qushaqli', aq tamaq,
Hinji tisli, peri tu'sli,
Dan'qi' tu'sken ja'ha'nde,
Alti'n ga'wha'r basi'nda,
Wo'zi won to'rt jasi'nda,
Alti' uldi'n' wortasi'nda,
Yerke boli'p wol wo'sken,
Gu'layi'm jalg'i'z qi'z boldi'.

Jarqi'raydi' wo'n'irinin' tumari',
Tarqag'anday yer jigittin' qumari',
Usi' jaslari'na kelip Gu'layi'm,
Du'nyani'n' ju'zine tu'sti xabari'.

Xabar jetkennen son' du'nya ju'zine,
Ha'rkim ashi'q Gu'layi'mni'n' wo'zine,
Ne jigitler shiyrin jannan keshkendey,
Ku'lip aytqan jalg'i'z awi'z so'zine.

Ko'rgen janlar kelbetine toyg'anday,
Ar-sar boli'p aqi'l-huwshi'n joyg'anday,
Aysi'z tu'nde shi'qsa sol qi'z dalag'a,
Qaran'g'i' u'yge hasi'l ga'whar qoyg'anday.

Bag' ishinde hasi'l gu'ller tergendey,
Sawlati' woni'n' ku'n worni'na ju'rgendey,

Ku'n shi'qpastan qi'rq ji'l qamal bolsa da,
Appaq ju'zi ay sa'wlesin bergendey.

Aybatlansa bati'rlar da qorqqanday,
Quli' boli'p yesikte wot jaqqanday,
Na'zer sali'p kelbetine qarasan',
Turqi'n woni'n' som alti'nnan soqqanday.

Usi'lay boli'p Gu'layi'm,
Keldi won bes jasi'na,
Da'wran su'rди Gu'layi'm.
Qasi'na qi'rq qi'z aldi'ri'p,
Qarsi' jawdan qaytpadi',
Tayi'ni'p so'z aytpadi',
Shashlari'n qi'ya taratpay.
Yelden yerek boli'wg'a,
Qi'rq qi'zi' menen Gu'layi'm,
Ba'rha birge turi'wg'a,
Atasi'nan soraydi',
«Miywali'» degen atawi'n,
Berdi atasi' irkilmey,
Qi'zi'ni'n' yetip qa'lewin,
Gu'layi'mday periyzat,
Jazdi'ri'p yendi tanabi'n.
Atasi' bergen ma'kang'a,
Tiktirdi sa'nlep wotawi'n.
Ji'l wo'tip aylar jetkende,
«Miywali'» ataw bag' boldi'...
Xalqi' menen Gu'layi'm,
Ulli' toydi' toyladi'.
Qi'rq qi'zi' menen atawda,
Tarti'p i'laq woynadi'.
Keynine yertip birazi'n,
Qi'li'sh berip qoli'na,
Bati'rli'qqa u'yretti...

* * *

Yendigi so'zdi yesitin',
Surtayshaday qalmaqtan,

Surtayshaday zali'm xan,
Shi'qti' ataw qamaqtan,
Ketkenin bilip qi'zlardi'n',
Quti'ldi' awi'r salmaqtan,
Shan' shi'g'ari'p dalag'a,
Qaramastan zali'mlar,
Shi'rqi'rag'an balag'a.
A'yne sa'ha'r waqti'nda,
Gu'wlep kirdi qalag'a,
Sarkopdayi'n qalani'n'.
Bir shetinen tiyedi,
Surtayshani'n' la'shkeri.
Xali'q uyqi'dan turg'ansha,
Qan ag'i'zdi' dalag'a.
Sol waqlari' bolg'anda,
Allayardi'n' alti' uli',
At beline minbedi, ...
Baslari' menen g'ay boli'p,
Boyi'n jerge iyedi,
Kelgen jawdan ko'p qorqi'p,
Wo'kpeleri si'g'i'ldi',
Qustan qashqan qoyanday,
Ha'r tesikke ti'g'i'ldi'
Jeti ku'n wo'tti aradan,
Talay gelle kesildi, ...
Ko'shelerden da'rya bop,
Sarqi'rap aqti' qi'zi'l qan, ...
Qalmaqti'n' xani' Surtaysha,
Shaqalaqlap ku'ledi.
Buni' ko'rip Allayar,
At beline minedi.
Qorshalap kelgen qalmaqti'n',
Qaptali'na keledi,
Kele so'yley beredi:
— Ha', Surtaysha, Surtaysha,
Alalmag'an buri'nnan,
Qanday kegin' bar yedi?
Wayran yettin' qalamdi',
Bi'lg'adi'n' qang'a dalamdi',

Shi'rqi'ratti'n', sabadi'n',
Ku'n ko'rmegen balamdi'.
Sol waqlari' Surtaysha,
Suri' shi'qti' betine.
Ushi' iymek temir is,
Qadalg'anday yetine.
Allayarday bayi'n'ni'n',
Shawi'p shi'qti' shetine.
Allayarday bayi'n'di',
Ali'si'wg'a shaqi'rdi',
Atag'i' shi'qqan Sarkopta.
Allayar da yer yedi.
Yel shetine jaw kelse,
Yesapli' yerdin' biri yedi,
Qozg'alg'an son' dushpani'
Qa'ha'rine minedi,
Aybatlani'p qalmaqti'n', ...
Jetip keldi qasi'na,
Sol waqlari' Surtaysha
Shawi'p wo'tti tusi'nan...
Qa'leysen' dep qaysi'si'n,
Allayardan soradi',
Taymay juwap beredi,
Shabi'sqannan ati'sqandi',
Ju'da' maqul ko'redi,...
Ati'si'wg'a yekewi,
Arag'a bir sha'rt qoyadi',
Wol da bolsa — arasi',
Wol won segiz adi'mnan,
Qashi'g'i'raq turadi',...
Allayar menen Surtaysha,
Keynine shegindi,
Aradan az waq wo'tkende,
Wa'deli jerge jetkende,
Bolajaq isti tezletti,
Tap ju'rektin' tusi' dep,
Wo'ler jerin' usi' dep,
Birin-biri go'zledi.
Sol waqlari' Allayar,

Wo'mirden gu'der u'zedi.
Allayardi'n' bir na'rse,
Juli'ni'n a'bden u'zedi.
Qarag'anda qalmaqqa,
Sadag'i'n tuwri' tutalmay,
Qalti'raydi' qollari'.
Sol waqlari' bolg'anda,
Allayar turi'p woyleydi',
Na'ma'rtlik is yetpeyin,
Ha'lsiretip wo'zimdi,
Woq aldi'nda ketpeyin,
Qalmaqtan qorqi'p qunti'yi'p,
Wo'z basi'ma jetpeyin,
Usi'ni' ayti'p Allayar,
Qoydi' qayg'i' a'rmandi',
Qari'wlani'p qaytadan,
Ji'ynadi' boyg'a da'rmandi'.
Qalmaqti'n' xani' Surtaysha,
Mergen yedi gelleg'ar,
Adi'm atti' yerekke,
Sari' jaydi'n' woqlari'n,
Tuwri'ladi' ju'rekke...
Sari' jaydi' tartadi',
Qalmaqti'n' atqan woqlari',
Tusi'nan zuwlap wo'tedi,
Ko'rip buni' Surtaysha,
Ishi jani'p baradi'.
Shaytan ba bul, jin be dep,
Ja'n-jag'i'na qaradi',
Ashi'wlani'p burqi'rap,
Qoli'ndag'i' sari' jaydi',
Jerge tarti'p uradi',
Allayarday baylarg'a,
Gezegin'di al deyip,
Si'yi'ndi' barli'q pirine,...
Surtayshaday qalmaqti'n',
Qasi'na jetip baradi',...
Yeki birdey bati'ri'n',
Qol uslasti', ali'sti',

Qart buwraday qajasti',
Ayg'i'rlarday shaynasti',
Alalmadi' bir-birin.
Yekewinin' aybati'na,
Do'n'ler woyg'a jazi'ldi',
Taqi'r bolg'an qara jer,
Dizeden to'men qazi'ldi'....
Bir waqlari' bolg'anda,
Allayarday baylardi'n',
Qaramadi' jayi'na,
Ash belinen mayi'rdi',
Qatti' qi'si'p denesin,
Qabi'rg'asi'n qayi'rdi',
Surtayshaday bul qalmaq...
Jolatpadi' qasi'na,
Sol waqlari' Allayar,
Qalmaqtan xorli'q ko'rgen son',
Wo'lerin ani'q bilgen son',
Qaradi' woyaq-buyag'i'n,
Qaradi' da biyshara,
Kewilge qayg'i' torladi',
Ko'zinin' jasi' mo'ldirep,
Surtayshani'n' qoli'nda,
Soni'n'dayi'n zarladi':
Atti'n' basi'n buradi'.
Sol waqlari' Allayar,
Qalmaqti'n' shi'qti' wo'rine,
Qoli'n jayi'p qudayg'a,...

— Men ji'layman bir qudayg'a zar-zar,
Qi'slar bolsa u'rgin u'rip jawar qar,
Wo'ltirmey tur wo'tinishim Surtaysha,
Yel-xalqi'ma aytatug'i'n so'zim bar.

Wozal basta bunday ma yedi niyetim,
Qay jaqlarg'a ketti yeken ziyetim,
G'a'rip atan' wo'ter boldi' du'nyadan,
Xosh aman bol, qara ko'zli perzentim.
Bul qayg'i'g'a tu'sti menin' baslari'm,
Qara tawda qayraq bolg'an taslari'm,

Xosh aman bol, wo'ter boldi'm du'nyadan,
Jaslayi'mnan woynap-wo'sken doslari'm.

Qara tu'ndi qaq ayi'rg'an juldi'zi'm,
Suw tu'binen shi'qqan hasi'l qundi'zi'm,
Wo'ldim bu'gin Surtayshani'n' qoli'nda,
Xosh aman bol, Gu'layi'mday jan qi'zi'm.
Ko'zdi jumsam shaqalaqlap ku'lmespen,
Bul sapardan yendi qayti'p kelmespen,
Surtayshadan bul qani'mdi' almasan'
Perzentlerim wolla i'razi' yemespen.

Allayarday a'dil bay,
Bul so'zlerin aytqanda,
Qalmaqti'n' xani' Surtaysha,
Belin a'bden qi'sadi'.
Allayardi'n' sol waqta,
Wo'kpe awzi'na ti'g'adi'.
Marapatlani'p Surtaysha,
Yeki qollap murti'n buradi'.
Allayarg'a kek yetip,
Hal-jag'dayi'n soradi',
Ayag'i'n tirep shirenip
Allayarday paqi'rdi',
Tasqa tarti'p uradi',
Tasqa tarti'p urg'anda,
Allayarday bayi'n'i'z,
Awzi'n biraq ashadi'...
...Atasi'ni'n' wo'lgenin,
Alti' uli' ko'redi.
Ko'rse dag'i' alti' uli',
Shaqqan shawi'p kelmedi.
Qorshap kelgen qalmaqti'n'
Bir shetinen tiymedi,
Surtayshaday qalmaqti'n',
Jazasi'n mi'qlap bermedi...
Alti' birdey bul uli',
Ti'g'i'la berdi quwi'sqa...
Nayzalari'n saplag'an,
Bati'r boli'p jasi'nan,

Beline qi'li'sh baylag'an,
Aqi'lli', ari'w qi'rq qi'zi'n,
Qaptali'na toplag'an,
Alti' ji'l buri'n aradan,
Ne bolari'n woylag'an,
Tayarli'q ko'rip sawashqa.
Miywali'ni' jaylag'an,
Waqi'yani' yesitin',
Gu'layi'mday suli'wdan,
Tawdi'n' qular asti'nda,
Qali'n'li'qti'n' arasi'n,
U'lken suwdi'n' jag'asi'n,
Belgili ma'kan yetedi,
Ma'kan yetip bul jerdi,
Jani'n wotqa jag'adi',
Tawdi'n' tatli' sho'bine,
Atlari'n yerkin bag'adi',
Ku'ni-tu'ni wo'zleri,
Jawdi'rasi'p ko'zleri,
Bellerin bekkem bayladi',
Jatsadag'i', tursa da,
Tu'rli woylar woyladi',
Shadlani'si'p barli'g'i',
Wo'tkeredi ku'nlerdi,
Qosi'lg'anda ha'mmesi,
Ga'whardan jaqti' yetedi,
... Aradan qi'rq ku'n wo'tkende,
Shi'g'i'rli'ni'n' tawi'nda,
Dem ali'p uyi'qlap jatqanda,
Gu'layi'mday periyyat,
Bir ba'lenin' bolg'ani'n,
Ani'q g'ana biledi.
Bilgenligi bulardi'n',
Sol ku'ni aqsham Gu'layi'm,
Bir jaman tu's ko'redi,
Bul tu'sti ko'rip Gu'layi'm,
Na'ma'rtlik isti yetpedi.
Quwang'an bul ju'regi,
Ton'sa da ton' muzlarg'a,

Sunday isler bolg'an dep,
Si'r bermedi qi'zlarg'a,
Sondadag'i' suli'wdi'n',
Qayg'i'li'q penen qan juti'p,
Bu'lkildededi tamag'i'.
Qansha ma'rtlik yetse de,
Ashi'lmadi' qabag'i'.
Aqi'li' arti'q Sa'rbinaz,
Gu'layi'mday bati'rg'a,
Bir islerdin' bolg'ani'n,
Sol waqi'tta bileli.
Sonda turi'p Gu'layi'm,
Aqi'lli' qi'z g'oy ari'wi'm,
Qay waqi'tta da usi' g'oy,
Isenishli qari'wi'm.
Bul bolmasa menin' de,
Qi'yi'n-qi'yi'n ku'ninde,
Dushpang'a qi'yi'n bari'wi'm,
Bolg'an istin' barli'g'i'n,
Dedidag'i' Gu'layi'm,
Jaqi'n kelip so'yledi,
Sa'rbinazdi'n' qasi'na,
Gu'layi'mday periyzat.
Qoli'ndag'i' qamshi'si'n,
Qi'li'sh yetip bi'lg'adi'.
Mi'sal yetip so'zlerdi,
Bi'layi'nsha dep tolg'adi':

— Aldi'mi'zda jati'r sonsha biyik jar,
Men aytayi'n qaraqlari'm arzi'w-hal,
Sa'rbinazjan sag'an juwap bereyin,
Menin' aytqan so'zlerime qulaq sal.

Men ji'layman bir qudayg'a zar-zar,
Qazan uri'p qi'rda qaldi' qi'zi'l nar,
Haw, qi'zlari'm qabag'i'mdi' u'yiwdin'
Az da bolsa bul si'yaqli' jo'ni bar.

Bizin' yelge ulli' da'rtler jetipti,
Talaylardi'n' aqi'l-huwshi' ketipti,

Miywali'dan bizler shi'g'i'p ketken son',
Bir neshe ku'n ulli' toydi' beripti.

Bul toylarg'a ko'p qonaqlar kelipti,
Bizlerdin' de ketkenimizdi bilipti,
Soni'n' ushi'n qanli' tarti's ku'sheyip,
Ne birewler i'laq tarti'p wo'lipti.

Qi'li'sh ketip wo'zi qapti' qi'napti'n'
Keyni jaman qumarpazli'q talapti'n',
Jat yellerden kelgen barli'q shabandoz,
Wayran yetken jigitlerin Sarkopti'n'.

Bazi' birewler yetpes isti yetipti,
Doslar ji'lap dushpan jag'i' ku'lipti,
Basi'ldi'ri'p barli'q Sarkop jigitin,
Bayraqlardi' jat yel ali'p ketipti.

Qanday sebep, kimler bileidi,
Doslar ji'lap dushpan nege ku'ledi,
Qabag'i'mdi' u'yiwimnin' sebebi,
Az da bolsa sog'an ari'm keledi.

Dedidag'i' Gu'layi'm,
Basqa jag'i'n aytpadi',
Tulpari'ni'n' qasi'na,
Shaqqan ju'rip baradi',
Si'lap-si'ypap bedewin,
Alti'n yerin salad'.
Yerin sali'p bolg'an son'
Aq sawi'ti'n kiyedi,
Nayzasi'n uslap qoli'na,
Atqa i'rg'i'p minedi.
Sol waqlari' Sa'rbinaz,
Dushpanni'n' wayran salg'ani'n,
Bir ba'lenin' bolg'ani'n,
Attan ani'q bileidi,
Bilsedag'i' ma'rt boli'p,
Shaqalaqlap ku'ledi,

Asti'ndag'i' tulpardi'n',
Tarap jali'n wo'redi.
Gu'layi'mni'n' izine,
Qalmastan bul da yeredi,
...Ne bolg'ani'n Sarkopta,
Ishi ani'q biledi.
Kiyati'ri'p Sa'rbinaz,
Ha'r na'rseni woyladi'...
Gu'layi'm qi'z qayg'i'da,
Tu'n uyqi'si'n to'rt bo'lip,
Yerte menen keshinde,
Wottay jani'p kiyati'r,
Qara tu'tin ishinde,
Qa'ha'r lenip Gu'layi'm,
Qoparayi'n dep tu'binen,
Tawg'a qoli'n sozadi',
Ba'ha'rde bezgek bolg'anday,
Wo'ne-boyi' qi'zadi',
Keleshektin' isi ushi'n,
Ju'rerge jol si'zadi'...

* * *

Aradan ko'p waq wo'tedi,
Ma'rtlik isti yetedi,
Waqi'tli' mezigil bolg'anda,
Tan' atayi'n dep turg'anda,
Miywali'g'a jetedi.
Gu'layi'm kelip qarasa,
Bolmas isler boli'pti',
Miywali'g'a qalmaqlar,
Kelip wayran sali'pti',
Surtayshaday wol qalmaq,
Miywali'g'a kelse de,
Dalasi'n wayran yetse de,
Buzalmapti' qorg'andi'...
Sonda turi'p Gu'layi'm,
Ne bolg'ani'n biledi...
Ko'zi ti'ni'p tunji'rap,

Qarani' heshbir ilmedi,
Suli'q boli'p tu'sti ati'nan,
Tek te g'ana wo'lmedi,
Bir waqlari' bolg'anda,
Shiyrin jani'n qi'ynadi',
Ma'rtlik yetip Gu'layi'm,
A'bden yesin ji'ynadi'...
Ar-sar boli'p turg'anda,
Keyninde qalg'an qi'zlari',
Atlar shawi'p jetedi,
Bunday bolg'an islerdi,
Wolar da kelip ko'redi...
Shi'day almay birazi',
At u'stinen qulaydi',
Atti'n' jali'n yesedi,
Ashi'wlani'p bul iske,
Allani'n' bul isine,
Bati'r sonda ko'nedi,
Qapa bolg'an qi'zlarg'a,
Na'siyati'n beredi:

— Birin' sin'li, birin' u'lken qurdasi'm,
Buri'nnan-aq aqi'lgo'yli si'rlasi'm,
Ji'lay bermen' qula du'zde sarsi'li'p,
Isenimli bati'r qi'rq bir joldasi'm.

Mennen aqi'l — ko'p sarsi'li'p ji'laman',
Ko'p wo'kinip, ko'zdin' jasi'n bulaman',
Bekkem buwi'n' bellerin'di, doslari'm,
Na'ma'rt isin yetip du'zde shuwlaman'.

Ha'mmemiz de kiriseyik talapqa,
Qi'li'shlardi' saqlamayi'q qi'napta,
Shaqqanlasi'p atlari'n'a minin'ler,
Barayi'q tez wo'nip-'wo'sken Sarkopqa.

Ji'laman'lar ne bolg'ani'n bileyik,
Bekkem yetip belge qi'li'sh ileyik,
Ketse doslar Surtayshani'n' qoli'nda,
Qarsi'lasi'p xali'q ushi'n wo'leyik!

Surtayshag'a yeldi bende yetkennen,
Yelsiz, suwsi'z bunda wo'mir su'rgennen,
Woylani'n'lar wo'lgen arti'q doslari'm,
Bul du'nyada patsha boli'p wo'tkennen.

Xali'q bizge qayi'rqomli'q yetti de,
Xali'q bizge bati'r ataq berdi de,
Sol atlardi' aqlaw ushi'n, doslari'm,
Umi'tpayi'q sol xali'qti' bizler de!

Gu'layi'mday bati'r qi'z,
Bul so'zlerdi aytqanda,
Qapa bop jatqan qi'zlardi'n',
Quwat yendi boyi'na,
Ji'lag'andi' qoyadi',
Belin bekkem buwadi' ...
Atlari'na minedi,
Miywali' menen xoshlasi'p, ...
Sarkopqa qarap jo'neydi,
Sarkopqa qi'zlar jetedi,
Sarkopqa kelip qarasa,
Buzi'li'pti' qalasi',
Wayran bolg'an dalasi', ...
Buni' ko'rip qi'zlardi'n',
Kewline si'ymay japasi',
A'rman menen sol jerde,
Ag'a berdi ko'z jasi', ...
Kimnin' ketken anasi',
Kimnin' ketken atasi',
Kesilgen gelle domalap,
Jati'r ayaq asti'nda ...
Sol waqlari' Gu'layi'm,
Tisledi kese barmaqti' ...
Sarkoptayi'n sha'ha'rdin',
Buzi'lmag'an jayi' joq,
Buzi'lmag'an jeri joq ...
Si'bay qong'an yeli joq, ...
Sol waqlari' Gu'layi'm,
Bir jerge ati'n bayladi',

Jayaw ju'rip qalani',
Bastan ayaq jayladi' ...
Yen' bolmasa qalada,
Kempir-g'arri' birewler,
Qalg'andi' dep woyladi' ...
... Sol waqlari' g'arri'lar,
Gu'layi'mdi' ko'redi,
Ko're sala paqi'rlar,
Zarlanadi' tolg'aydi',
Ko'zinin' jasi' monshaqlap,
Qapada jatqan paqi'rlar,
Gu'layi'mdi' qushaqlap:
— Aynalayi'n, Gu'layi'm,
Ko'z jasi'n' qabi'l bolmadi',
G'arg'adi' bul qudayi'm,
Qalmaqti'n' xani' Surtaysha,
Ko'rip te turg'an shi'g'arsan',
Wayran yetti qalani',
Bi'lg'adi' qang'a dalani', ...
Atadan bala ayri'ldi',
Baladan ata ayri'ldi',
Ha', shi'rag'i'm, shi'rag'i'm
G'arri' yemes jas yedin',
Jas bolsan' da shi'rag'i'm,
Toli' ko'pke bas yedin',
Usi' turg'an Sarkopti'n',
Isenishi sen yedin',
Tirenishi sen yedin',
Qalmaq yeldi shapqanda,
Qashi'p pa yedin', qayda yedin'?
Sarkoptag'i' bati'rlar,
Bati'r yemes, bala yeken,
Aqi'lli' yemes, shala yeken...
Qaplap kelgen qalmaqti',
Kirmey turi'p qalag'a,
Bir ilaji'n ko'rmedi,
Yesi awdi', ji'g'i'ldi',
Basi' menen g'ay boli'p,
Qorqi'p go'rge ti'g'i'ldi'...

... Aynalayi'n, Gu'layi'm,
Alti' birdey ag'an'i'z,
Jawlar kelgen waqi'tta,
Jasi'ri'ndi' tasag'a,
Dushpan menen ayqasi'p,
Qol salmadi' jag'ag'a,
... Woylani'p ko'r Gu'layi'm,
Basqa tu'sti bul uwayi'm,
Kelip tursan' minekey,
Wayran bolg'an qalani'n',
Wopatlang'an worni'na...
Bul qalada shi'rag'i'm,
Bati'rlar da ko'p yeken,
Qi'li'sh ali'p qollarg'a,
Qarsi' turdi' jawlarg'a...
Qi'ri'lsa da dushpanlar,
Qaytpadi' sira' izlerge,
Qari'w qolda azaydi',
U'stem boldi' bizlerge...
Sonli'qtan da Surtaysha,
Sarkopti'n' xalqi'n bassi'ni'p,
Qara jaqti' ju'zlerge,
Qartaysa da atan'i'z, ...
Quwatli' yeken qarag'i'm,
Turdi' jawdi'n' joli'nda,
Jeti ku'nler ayqasi'p
Neshshe ku'nler shayqasi'p,
Qalmaqti'n' wo'ldi qoli'nda
... Surtayshaday sur qalmaq,
Sharap ishti, yesirdi,
Wayran yetip Sarkopti'n',
Xali'qlari'n ko'shirdi,
Wo'ltirdi qalmaq atan'di',
Bende qi'li'p shi'rag'i'm,
Ali'p ketti anan'di',
Ali'p ketti xalqi'n'di'...
Yendi aytar so'zimiz,
Bati'r bolsan' shi'rag'i'm,
Qi'rq qi'zi'n'di' yertip al,

Ji'yna a'bden ku'shin'di,
Surtayshaday qalmaqtan,
Alago'r shaqqan wo'shin'di,
Ketken yeldi shi'rag'i'm,
Azat yetip alti' ayda,
Bunda ali'p kelmesen',
Sen de bati'r yemessen'.

* * *

Sol waqlari' bolg'anda,
Gu'layi'mday ma'rt suli'w,
Qasi'na yergen qi'zlardi',
Shaqqan sonda shaqi'rdi',
Sol waqlari' qi'rq qi'z,
Gu'layi'mday bati'rdi'n',
Ati'n ali'p keledi,
Ati' qolg'a tiygende,
I'rg'i'p wog'an minedi,
Qoli'na nayza iledi,
Sadaqqa woq salad',
Qasi'ndag'i' qi'rq qi'zi',
Ali'sqa sapar yetiwge,
Wolar da tayar boladi',
Barli'q bati'r qosi'li'p,
Keteyin dep turg'anda,
Surtayshani'n' yeline,
Atti'n' basi'n burg'anda,
Bir g'arri' shi'g'i'p so'yleydi:
— Ha', shi'rag'i'm, shi'rag'i'm,
Asi'rag'an a'diwlep,
Atan' jati'r bul jerde,
Soni' ko'rsen' bolmay ma?
Talasi'p yemshek yemisen,
Alti' ag'an' jati'r bul jerde,
Soni' ko'rsen' bolmay ma?
... Mi'naw jatqan alti' ag'an'di',
Wo'z qoli'n'nan ko'mip ket.
Sonda suli'w so'yledi:
—Ha', atalar, atalar,

Jani'n wotqa jaqpag'an,
Yeldi jawdan baqpag'an,
Kerek yemes tuwi'sqan...
Wo'zlerindey adamnan,
Nege wo'shin almadi'? ...
Qarsi' kelgen dushpandi',
Ne sebepten jamanlar,
Qazi'q qi'li'p qaqpadi'? ...
Ha', g'arri'lar, g'arri'lar,
So'zime qulaq sali'n'lar,
Dushpang'a qarsi' turmag'an,
Xali'qti' azat qi'lmag'an,
Bul usag'an ag'alar,
Wo'ligin de ko'mben'ler,
Du'zde qalsi'n jamanlar.
Sizlerden menin' sorawi'm,
Jeti ku'ndey ali'sqan,
Dushpan menen shayqasqan,
A'rmanda wo'lgen atamni'n',
Qa'birin mag'an ko'rsetin',
Sol waqlari' g'arri'lar,
Aldi'na qi'zdi'n' tu'sedi.
Wo'lgen jerin qaradi',
Azg'ana waqti'n' ishinde,
Atasi'ni'n' basi'na,
Bul qi'zdi' ali'p baradi',
Qushaqlap sonda Gu'layi'm,
Atasi'ni'n' qa'birin,
Zarlaydi' da, zarlaydi',
Zarlay berip ne deydi,
Zarlay berip bu'y deydi:

— Keshir bizde bolg'an bolsa ko'p qa'te,
Kele almadi'm qasi'n'i'zg'a, jan ata,
Bas ushi'n'da a'rman menen zar ji'lap,
Sa'lem berdi bul perzentin', jan ata.

Arti'q yedi mag'an yetken ziyinetin',
Bunday ma yedi a'wel bastan niyetim,

Hali'n' qalay, ko'ter, ata basi'n'di',
Qapalani'p keldi mendey perzentin'.

Qamal yetip qalmaq ali'p ayi'n'di',
Bu'ldiripti sa'nli salg'an jayi'n'di',
A'rman menen jer dastani'p qali'psan',
Qalmaq wolja yetip du'nya-mali'n'di'.

A'rman menen ag'i'zba ko'z jasi'n'di',
Jiq qi'laman sag'an dushpan qasi'n'di',
Surtayshani'n' keyninen quwaman,
Tilekles bol, ko'ter ata, basi'n'di'!

Buni' quwi'p bedewlerge minemiz,
Sawi'tlardi' bir tu'ymeden ilemiz,
Aman bolsaq alti' ayda, jan ata,
Sarkop yelin bunda ali'p kelemiz.

Jari'q qi'li'p qaran'g'i'li'q keshin'di,
Alla mag'an bergey senin' ku'shin'di,
Jani'm ata, Surtayshaday qalmaqtan,
Wo'lmesem alarman barli'q wo'shimdi.

Surtayshani'n' sha'ha'rine tartti'm jol,
Tari'qqanda perzentim dep bergil qol,
Kettim mine sapar tarti'p qalmaqqa,
Ko'riskenshe, g'arri'lari'm, aman bol!

* * *

...Yermek qi'lg'an Surtayshag'a,
Bati'r tuwg'an Gu'layi'm,
G'ayratlani'p qaramay,
Aldi'na jetip baradi',
Buni' ko'rip Surtaysha,
Shaqalaqlap ku'ledi.
Ku'le berip so'yleydi,
So'yley berip ne deydi:
—Ha', periyzat Gu'layi'm,
Aq ju'zin'di ko'rgende,
Ketti menin' da'rmani'm.

Qaytajaq bati'r men yemes,
Alladan keler pa'rmani'm,
Ko'zime sen ko'rinip,
Jandi' ishim de, Gu'layi'm,
Ti'rnadi' menin' kewlimdi,
Biyopali'q da'rtleri.
—Ha'y, Gu'layi'm, Gu'layi'm,
Talasqandi' qoyayi'q...
Wo'zin' a'zzi nasharsan',
Jen'ilip bizden qalarsan',
Ne kelmekshi qoli'n'nan,
Bizin' bati'r la'shkerler,
Ayi'rar mi'na hali'n'nan.
Dedidag'i' Surtaysha,
At u'stinde shaqalaqlap,
Sunday qatti' ku'ledi,
Sonda suliw so'yledi:
— Qang'a bi'lg'ap qalamdi',
Wo'liklerdi tolti'ri'p,
Woyli'-qi'rli' qalamdi',
Birden qi'ri'p wo'ltirip,
Ag'am menen atamdi',
Yeki qoli'n baylap, azaplap,
Azap berip anamdi',
Aydap ketken sho'llerge,
Arsi'z dushpan sen be yedin'? ...
Sarkop degen yelimdi,
Shawi'p ketken sen be din'?...
Aydap maldi' shubi'rtp',
Ali'p ketken sen be din'? ...
Alti' birdey ag'amdi',
Qarqi'rati'p shalg'anday,
Qartayg'an g'arri' atamni'n',
Basi'na wayran salg'anday,
Aq su't bergan anamdi',
Aydap bende qi'lg'anday,
Men ne qi'ldi'm, Surtaysha?
Nen'di aldi'm, Surtaysha?
Uri'sti' da qoyayi'q,

Sawashti' da qoyayi'q,
Yetken barli'q gu'nan'di'
Tabji'lmay turi'p moyni'n'a al.
Menin' aytqan so'zime,
Surtaysha xan, qulaq sal,
Wo'zin' bari'p shawi'psan',
Sarkop degen yelimdi,
Ko'rmedim buni' demeysen',
Iynemdi teben qi'lasan',
Wo'lgen janni'n' worni'na,
Alti'nnan baha qoyasan',
Wo'zin' buzg'an qalani'n',
Diywallari'n merwertten,
Bosag'asi'n alti'nnan,
Jaqsi' sa'nlep woyasan',
Woni'n' yeki to'rine,
Ga'whardan jaqti' qoyasan',
Shan'g'i'ti'p qalg'an ko'shemdi,
Taslardan jol salasan',
Bu'lingen wolja mali'mdi',
Aparasan' ma'kang'a,
Yeger buni' yetpesen'...
Wordan'a woyran salaman,
Wo'zin'nin' yetken isin'di,
Aldi'n'a a'kep tartaman.
Ya bolmasa, Surtaysha,
Qumar bolg'an sawashqa,
Ku'shin'di ji'ynap bul mang'a,
Shi'qqi'l sawash maydang'a.
Surtaysha sonda so'yledi:
— Shapqani'm i'ras qalan'di',
Qang'a bi'lg'ap dalan'di',
Uli' tu'we qi'zi'n'di',
Tikesh qi'ldi'm balan'di',
Aytqani'mnan qaytpayman,
Sawashtan qorqi'p, Gu'layi'm,
Sarayda qarap jatpayman,
Shi'g'aman sawash maydang'a,
Qi'zi'g'i'mdi' ko'resen',

Yendi sennen sorawi'm,
 Sol sawashqa shi'g'i'wg'a,
 Jeti ku'n ma'wlet beresen',
 Segizinshi ku'n jetkende,
 Shi'qqi'l sawash maydang'a,
 Gu'layi'm sonda so'yledi:
 — Buni'n'a turdi'm, Surtaysha,
 Jeti ku'nler wo'tkende,
 Segizinshi ku'n jetkende,
 Sawashqa bas boli'p kelmesen',
 Aytqan waqta tayi'nbay,
 La'shkerlerdi yertip kelmesen',
 Jen'ilgenin', Surtaysha.
 Tamashani' ko'resen',
 Qalani' bizge beresen'.
 Dedidag'i' Gu'layi'm,
 Qalqandi' sali'p iynine,
 Sawashqa berip wa'desin,
 Qayti'p ketti keynine...
 ... Surtayshaday qalmaqti'n',
 Jaqi'n kelip qasi'na,
 Suwi'ri'p aldi' qi'li'shi'n,
 Urmaq boli'p basi'na,
 Gu'layi'mday ari'w qi'z,
 Dushpanni'n' belin si'ndi'rdi',
 Mu'shkil degen qalani'n',
 Kempir menen shallari'n,
 Qi'zi' menen ballari'n,
 G'arri'si' menen jaslari'n,
 Shaqi'ri'p ji'yi'p aladi',
 Ji'yi'p turi'p Gu'layi'm,
 Ja'n-jag'i'na qaradi',
 Xalqi'nan ken'es soradi':
 — Ji'ynalg'an bu'gin ko'p adam,
 Yelim yedi Tu'rkstan,
 G'arg'ashi'q degen patshan'i'z,
 Sursha degen xani'n'i'z,
 Bari'p saldi' bir talan?
 Sarkopli'ni'n' xalqi'nan,

At bawri'nan aqti' qan,
Alti' ag'amdi' wo'ltirip,
Xalqi'mdi' qi'ldi' sergizdan,
Sursha degen palwani'n',
Qoymadi' bari'p wol aman,
Wolja qi'li'p ko'shirip,
Ali'p kelip bul yelge,
Tu'rkstanni'n' jurti'nda,
Sarkop degen qalani',
Sursha bati'r bu'ldirip,
Talan qi'ldi' xalqi'mdi',
Sol zali'mni'n' qoli'nan,
Azat yettim yelimdi,
Aldi'm yendi wo'shimdi,
Sursha menen G'arg'ashi'q,
Degen xandi' wo'ltirip,
Bati'rli'qti' bildirip,
Aldi'm yendi xalqi'mdi',
Kelgen waqta ko'p boldi',
Yelge qaytar waq boldi',
Sansi'z yendi adamlar,
Tu'rkstanday jurti'ma,
Sarkop degen yelime,
Bari'wi'ma yellerim,
Beresiz be i'qti'yar,
Sonda turi'p ko'p xali'q,
Gu'layi'mg'a zarladi',
—Qulag'i'n' sal, Gu'layi'm,
Qutqarg'an son' bizlerdi,
Zali'mlardi'n' qoli'nan,
Ten'lik berip xalqi'ma,
Qalami'z boldi' abadan,
Qaytsan'i'zlar, bati'rlar,
Tu'rkstanni'n' jurti'na,
Jan'ada'rya boyi'na,
Sarkop atli' qalag'a,
Barsan'i'zlar, bati'rlar,
Baxi'tlari'n' ashi'li'p,
Jollari'n'i'z bolsi'n dep,

Juwabi'n berdi sol zaman,
Qarsi' turg'an zali'mg'a,
Qi'yadan qanlar shashadi',
Qalsi'n zali'm ma'kani',
Wotlar berip u'yine,
Si'rnay-germay tartti'ri'p,
Qi'zi'l ala tuw baylap,
Bati'rli'g'i'n bildirip,
Qalmaqqa tu'sken yelinin',
Ba'rin ji'ynap Gu'layi'm,
Tu'rkstang'a ko'shedi,
Qi'rmi'zi'dan kiygizdi,
Qi'zi' menen kelinge,
Gu'layi'mday ari'w qi'z,
Yeldi awzi'na qarati'p,
G'a'rip penen jetimdi,
Shadli'q penen ku'ldirdi,
Qosi'q ayti'p ji'r-ji'rlap,
Tu'rkstanday jurtlarg'a,
Sarkoptayi'n yellerge,
Bende bolg'an xali'qlar,
Quwani'si'p baradi'.
Ko'rgennin' aqi'li'n aladi',
Ari'wdi'n' miyri qanadi'...
Aqtemker atti'n' u'stinde,
Gu'layi'm atli' suli'w qi'z.
Ari'slanday palwang'a,
Bari'p pa'nje salad'.
Ha'm de ku'shin si'nadi',
Kewilleri xosh boldi',
A'bden miyri qanadi',
Bag'di'n' gu'li shaydadi',
Shi'bi'n jani'n'di' qi'ynadi',
Xali'qqa ten'lik bergende,
Al, yekewi maydanda,
Qi'rq qi'zdi'n' sultani',
Sa'rbinaz qi'z qasi'nda,
Jipek woramal qolg'a ali'p,
Gu'ldey jaynap woynadi',

Dushpanni'n' kewli janadi',
Won jeti ku'n degende,
Tu'rkstanni'n' jurti'na,
Jan'ada'rya boyi'na,
Sarkop degen qalani'n',
A'ne sol bir shetine,
Zordan jetken boladi',
Yeli menen qosi'li'p,
Shag'al-ma'slik qi'ladi'.
Aldi'nan shi'qqan adamg'a,
Jetekke nar beredi...
Alti'n qulplar sali'ng'an,
Miywali' bag', alti'n taq,
Da'rwazani' ashadi',
Bag'manlar gu'ller shashadi',
Yeli-xalqi'n qaytadan,
Miywali' bag'qa ji'ydi'rdi',
Yelinen ken'es soradi':
Sonda adamlar so'yledi.

Gu'l bag'i'nda yendi sha'men ashi'lar,
Berdi xalqi'm bul toyi'n'a i'qti'yar,
Abat qi'ldi'n' yel-xalqi'n'di', Gu'layi'm,
Dushpan wo'lip, doslar bug'an quwanar.

Tu'rkstang'a boldi'n', Gu'lim, sen sultan,
Tuwarmeken sendey qi'zlar anadan?
Abat qi'ldi'n' Sarkop qala yellerin,
Mi'n'lar jasap su'rgeysizler, siz, da'wran!

Degen so'z benen xalayi'q,
To'religin beredi,
Wo'zin' ko'rgen Gu'layi'm,
Bag'lardan gu'ller teredi,
Sarkop yelin ji'ydi'ri'p,
Ulli' toyi'n beredi,
Abat yetti yellerin...

So'zlikler

- piste** — miywe tu'ri
sha'men — gu'l
badam — miywe tu'ri
Sari' jay, sadaq — woq jay
arsar — uwayi'mlaw
Aqsham — tu'ngi waqi't, keshquri'n
aza — qi'ynali'w
do'n' — biyik
Nar — tu'yenin' jalg'i'z wo'rkeshli tu'ri
hasi'l tuqi'mli' iri tu'ye
la'shker — a'sker
Bedew — ju'yrik at, ji'lqi'

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Qi'zlar Miywali'ni' qalay gu'llendiredi?
2. Sa'rbnazdi'n' aqi'lli'li'g'i' neden bilinedi?
3. Gu'layi'm ha'm woni'n' qi'rq qi'zi' jaw kelgende qayaqta yedi?
4. Surtaysha yeldi qalay wayranladi'?
5. Gu'layi'mni'n' bati'rli'g'i'n so'ylep berin'.
6. Da'stannan u'zindi yadlan'.

JAZBA A'DEBIYAT HAQQI'NDA TU'SINIK

Ha'r qanday a'debiyat awi'zeki ha'm jazba a'debiyat si'pati'nda rawajlanatug'i'ni'n biz joqari'da aytqanbi'z. Lekin bulardi'n' atqaratug'i'n xi'zmeti, wo'zgesheligi ha'r qi'yli' boli'p keledi. Bulardi'n' yekewi de xali'qti'n' ma'deniy mu'lki bolg'ani' menen folklor uluwmalig' q, yag'ni'y avtorsiz si'patqa iye bolsa, jazba a'debiyat jeke avtorli'q si'patlamalarg'a iye boladi'.

Folklor ja'ma'a'tlik adebiyat bolg'ani' ushi'n wondag'i' obraz jasaw usi'li', til ha'm ko'rkemlik wo'zgesheliktin' belgileri a'piwayi' xali'qti'n' sana-sezimleri menen baylani'sli' boli'p keledi. Wol shi'g'armalarg'a heshkim avtor si'pati'nda dawa qi'la almaydi'. Yeger avtorli'q dawa qi'li'ng'anda da woni'n' jazba nusqalari' talap yetiledi. Demek, jazba a'debiyat avtorli'qtan ti'sqari' jazba nusqani' da talap yetedi.

Sonda jazba a'debiyat degenimiz ne? Jazba a'debiyat degenimiz — belgili bir avtor ta'repinen jazi'p qaldi'ri'lg'an woni'n' ko'rkemligi ha'm ideyali'li'g'i' ta'n ali'ng'an shi'g'arma. Bunday avtori' belgili ha'm jazi'p qaldi'ri'lg'an shi'g'armalar ha'r xali'q-ti'n' a'debiyati'nda ha'r qi'yli' da'wirlerde payda bolg'an. Ma'selen, bizde yen' da'slep «Qaraqalpaq a'debiyati' XVIII a'sirdegi Jiyen ji'rawdan baslang'an» degen ideya alg'a su'rildi. Son'i'nan «Qaraqalpaq a'debiyati' XIV a'sirdegi Soppasli' Si'pi'ra ji'rawdan baslanadi'» degen pikirler payda boldi'.

Ma'selenin' ani'g'i'na kelgende Soppasli' Si'pi'ra ji'rawda da, Jiyen ji'rawda da jazba nusqalar joq. Al, shi'g'armalari' tek g'ana tolg'awlardan ibarat boli'p, awi'zeki a'debiyat u'lgisinde jazi'lg'an. Soni'n' ushi'n da bulardi' toli'q jazba a'debiyat u'lgisi dep qaraw qi'yi'n.

A'debiyat iliminde jazba a'debiyat ushi'n u'sh talap qoyiladi':

- 1) shi'g'arma nusqasi'ni'n' jazba tu'rde saqlani'wi';
- 2) avtordi'n' saqlani'wi';
- 3) ko'rkemlik wo'zgesheliginin' ayqi'n su'wretleniwi.

Al, XIV—XVIII a'sirdegi qaraqalpaq a'debiyati'nda usi' u'sh talapti'n' son'g'i' yekewi g'ana ko'zge taslanadi'. Soni'n' ushi'n bul da'wir Muxtar Awezov si'patlag'anday «Yari'm jazba a'debiyatli'q tiykarlar» g'a iye ha'm folklor menen jazba a'debiyat arasi'ndag'i' «jeke avtorli' poeziya» boli'p yesaplanadi'.

Qaraqalpaq jazba a'debiyati'ni'n' toli'q qa'liplesken da'wirleri XIX a'sirdegi Ku'nxoja ha'm A'jiniyaz poeziyasi'nan baslang'an.

Ha'rbir xali'q a'debiyati'ni'n' tariyxi'n izertlegende wo'z a'debiyati'ni'n' sag'alari'n usi' uluwmalasqan da'wirlerden izleydi. Yerte da'wirde payda bolg'an a'debiy yesteliklerde ha'zirgi ku'ndegidey tu'rkiy tilles xali'qlar atamali' joq. Ha'tte wol a'debiy yesteliklerdin' wo'zgesheligi de bu'gingi tek bir xali'qti'n' tiline jaqi'n yekenligin sezdire almaydi'. Sol ushi'n da, VII a'sirde payda bolg'an Orxon-Yenisey yestelikleri barli'q tu'rkiy xali'qlar ushi'n wortaq ha'm tu'rkiy a'debiyatlardi'n' sag'asi' boli'p yesaplanadi'. Tu'rkiy xali'qlari'na wortaq bolg'an a'debiyat tap XIV a'sirge shekem dawam yetedi. XIV a'sirden baslap ko'p g'ana tu'rkiy xali'qlar bu'gingi ku'ngi atamasi' menen atala basladi'.

Jazba yestelikler qatari'na «Orxon-Yenesey jazi'wlari'» (VI a'sir). «Qorqi't ata» kitabi' (IX a'sir). «Og'uznama» (IX a'sir) kiredi. Sebebi bul yestelikler jazi'li'p qalg'ani' menen de, wolardi'n' avtorlari' haqqi'nda belgili pikir ayti'w qi'yi'n. Sebebi, bul jazba yesteliklerdin' avtorlari' toli'q saqlanbag'an. Al «Qorqi't ata» kitabi' bolsa wo'zi payda bolg'annan jeti a'sir keyin XVI a'sirde xatqa tu'sken. Bul kitapti' Qorqi't atani'n' wo'zinin' jazg'ani' haqqi'nda toli'q da'liller joq.

Sol ushi'n da tu'rkiy xali'qlari'ni'n' jazba a'debiyati' X—XI a'sirdegi Xoja Axmet Yassawiy ha'm Yusuf Has Hajib miyras-lari'nan baslanadi'. Bul jazba miyraslarda danali'qti'n' ulli' gilti bar. Buni' jaslar woqi'p u'yreni'wi' lazi'm.

YERTE DA'WIRDEGI A'DEBIYAT

Ha'rqanday a'debiyatti'n' payda boli'wi' sol xali'qti'n' payda boli'w da'wirleri menen ta'g'dirles. Sebebi xali'q payda bolg'an jerde, a'debiyat ta payda boladi'. Biraq xali'q ta, a'debiyat ta birden payda bolatug'i'n qubi'li's yemes. Woni'n' qa'liplesiw da'wirlerinin' wo'zi uzaq a'sirlerdi wo'z ishine aladi'.

Soni'n' ushi'n da qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' shi'g'i'si' Worta Aziya ha'm Qazaqstanda jasawshi' tu'rk tilles xali'qlari' a'debiyati'ni'n' sag'alari'na bari'p taqala berdi.

Yerte da'wirlerde Yedilden baslap Tyan-Shang'a, Kavkazdan baslap Mong'olstan jerine shekem tu'rkiy tilinde so'ylesetug'i'n xali'qlar jasag'an. Wolar ha'r qi'yli' qa'wimler boli'wi'na qaramastan, tili ha'm u'rp-a'detine sa'ykes bolg'an a'debiy wortali'qti' du'zedi. Bul process yerte da'wirlerden baslap tap XIV a'sirge shekem dawam yetken. XIV a'sirden baslap — Worto Aziya ha'm Qazaqstan xali'qlari'ni'n' wo'zara bo'liniwi baslang'an. Soni'n' ushi'n da XIV a'sirdin' arg'i' jag'i'ndag'i' a'debiyat wo'zbek, tu'rkmén, qazaq, qi'rg'i'z, qaraqalpaq ha'm de Kavkaz, Volga boyi' tu'rkiy xali'qlari' ushi'n da ten'dey xi'zmet atqarg'anli'g'i' ma'lim.

Usi' tiykarda ko'p g'ana xali'qlarda «VI — XIV a'sirdegi tu'rkiy tilindegi a'debiyat» yerte da'wirdin' a'debiy miyras-lari' si'pati'nda u'yrenilmekte. Bul a'debiy yesteliklerdin' tili yeski tu'rkiy tilinde boli'p, bu'gingi ku'ndegi tilimizge a'dewir jaqi'n, syujetlik waqi'yalari' xali'qti'n' basi'p wo'tken tariyx'i'y joli'

menen ta'g'dirles. Bunday shi'g'armalar qatari'na «Orxon-Yenisey jazı'wlari'» (VI a'sir), «Qorqi't ata kitabi'» (IX a'sir), «Og'uznama» (IX a'sir), «Xoja Axmet Yassawiy hikmetleri» (X a'sir), Yusup Has Hajibtin' «Baxi'tqa baslawshi' bilim» shi'g'armasi' (XI a'sir), Maxmud Qashqariydin' «Tu'rk so'zligi toplami'» (XI a'sir), Axmet Yugnakiydin' «Haqi'yqatlar si'yli'g'i'» (XII a'sir), «Qi'pshaqlar so'zligi» (XIII a'sir), Xorezmiydin' «Muhabbat-nama» shi'g'armasi' ha'm basqalar. Bul shi'g'armalar joqarg'i' woqi'w wori'nları' sabaqli'qlari'nda wog'ada ken' ko'lemde u'yreniledi. Al, worta mektep sabaqli'qlari' bular haqqi'nda tek qi'sqasha sholi'wlar beriw menen sheklenemi'z.

Qullasi', bul shi'g'armalardi'n' barli'g'i' da bu'gingi tu'rk tilles xali'qlar bolg'an wo'zbek, a'zerbayjan, tu'rkmen, qazaq, qi'rg'i'z, qaraqalpaq, tatarlarg'a, Kavkazdi'n' ayi'ri'm tu'rkiy tilles xali'qlari'na da ten'dey xi'zmet yetedi.

Bul shi'g'armalardi'n' til wo'zgesheligi ha'zirgi tu'rkiy tilles xali'qlar ushi'n qanshama wo'zgeshelikke iye bolsa, qaraqalpaq tili ushi'n da sonshama wo'zgeshelikke iye. Biraq, bul shi'g'arma woqi'g'an adamg'a tu'sinikli. Soni'n' ushi'n da, bulardi'n' ha'mmesi ha'zirgi tu'rkiy tilindegi so'yleytu'gi'n xali'qlar ushi'n wortaq bolg'an miyras, bizin' ata-babalari'mi'z qaldi'rg'an ko'rkem so'z yesteligi. Biz bul shi'g'armalardi' qa'sterleyemiz ha'm yerte da'wirdegi a'debiyati'mi'z si'pati'nda u'yrenemiz.

Orxon-Yenisey jazı'wlari'

Orxon-Yenisey jazı'wlari' negizinen tu'rkiy tilinde tasqa qashaw menen jazı'lg'an qosi'qlar boli'p, VI a'sirdin' worta-si'nda jazı'lg'an. Saqlang'an jeri Mong'olstanni'n' Orxon da'ryasi'ni'n' boyi'. Sebebi wol waqi'ttag'i' tu'rkiy qa'wimler Tyan-Shan menen Orxon, Yenisey da'ryalari'ni'n' arali'g'i'nda ko'ship-qoni'p ju'rgen. Son'i'nan bunday qulpi' taslar Qashqar jerinen de ko'plep tabi'lg'an. Al, Orxon-Yenisey qulpi' tasi'nda 731-ji'lg'i' qi'rg'i'n sawashta qaza tapqan tu'rk qag'ani' Qultegin, al, yekinshi qulpi' tas 734-ji'li' qayti's bolg'an belgili bati'r Bilke qag'an hu'rmetine jazı'lg'an. Bul yestelikler qara so'z benen jazı'li'wi'na qaramastan, qosi'q penen jazı'lg'an joqlaw-larg'a wog'ada uqsas. Wonda wo'z yelinin' perzenti si'yaqli'

su'ygen bati'rlar ha'm wog'an bolg'an wo'z xalqi'ni'n' muhab-bati' ji'rlanadi'. Jazi'wdag'i' so'zlerdin' ha'mmesi yekinshi bir adam ta'repinen yemes, ba'lki, bati'r'di'n' wo'z tilinen berilgen. (Mektep woqi'wshi'lari'ni'n' tu'siniklerin yesapqa ali'p, tekst ha'zirgi qaraqalpaq tiline awdari'li'p berilmekte.). Mi'sali':

Tu'rkiy xalqi'ni'n'
Ataq dan'qi' wo'shpesin — dep.
Meni qag'an yetip woti'rg'i'zg'a'n yedi'.
Ishi' ash.
Si'rti' tonsi'z.
Biyshara, mu'sa'pir xali'qti' basqardi'm.
Inim Qultegin yekewimiz woylasti'q.
A'kemi'z, ag'ami'z, qurg'i'n xali'qti'n'.
Ati', dan'qi', wo'shpesin — dep.
Tu'rk xalqi' ushi'n.
Tu'nde uyi'qlamadi'm.
Ku'ndiz woti'rmadi'm.
Inim Qultegin,
Yeki biy menen birge,
Wo'lip tirilip, ulg'aytti'm,
Ta'n'irim jari'lqag'anli'qtan.
Wo'limshi xali'qti' tirilttim,
Jalan'ash xali'qti' kiyimli,
Ash xali'qti' bay yettim,
Az xali'qti' ko'beyttim.

Mine, buni'n' wo'zinen-aq sol na'rse ko'rinip turi'pti', bul quri' so'z yemes, ba'lkim, poeziya. Xali'qti' a'dil tu'rde basqari'w ushi'n wolardi'n' ha'r birin wo'z perzentin' si'yaqli' su'yiw kerekligi ha'm wog'an ko'p miynet sarplani'wi' kerekligi haqqi'nda ju'rekten shi'g'ari'lg'an debdiw.

Orxon-Yenisey jazi'wlari'ndag'i' ha'ripler bizin' ku'ndelikli ko'rip ju'rgen ha'riplerimizdin' hesh birewine uqsamaydi'. Ha'tte, bunda yen' yeski ha'ripler dep qarali'p ju'rgen arab ha'm lati'n ha'riplerinin' de elementleri joq. Sog'an qarag'anda bul jazi'wlar wog'ada yeski usi'lda tu'rkiy tilinde jazi'lg'an. Bul tekstlerdi yen' birinshi woqi'g'an adam Daniya ilimpazi' Vilgelm Tomsen. Wol tek ha'riplerdin' bir-birine uqsasli'g'i'na qarap woti'ri'p, yen' birinshi «Ta'n'ri» ha'm «Tu'rk» degen so'zlerdi g'ana woqi'y alg'an. Son'i'nan wori's ilimpazi' V. Radlov

jazi'wlardi' woqi'p shi'g'i'p, tu'rkiy tilindegi yestelik yekenligin ani'qlag'an.

Negizinde bul yestelikler "u'lken jazi'w", kishi jai'w" ha'm "worta jazi'w" — dep belgilenedi. "Kishi jazi'w" dep atalg'an yestelik Qultegin hu'rmetine wornati'lg'an.

QULTEGIN

Ta'n'iridey ma'rtebeli jarati'lg'an
Turk Bilke qag'an,
Men taxtqa woti'rdi'm.
So'zimdi tu'wel yesitin'ler,
Pu'tkil jetkinshegim, ballari'm,
Birikken wordam, xalqi'm,
Wo'n' jag'i'mda sha'wketli beklerim,
Sol jag'i'mda tarxanlar ha'm baqsi'lar,
Woti'z tog'i'z og'i'z bekleri, xalqi',
Bul so'zimdi di'qqat penen ti'nla.
Teren' woyla.
Igeri — ku'n shi'g'i'sta,
Won' jaqta — tu'slikte,
Keyin ku'n bati'sta,
Sol jaqta arqadag'i'
Xali'qlardi'n' ba'ri mag'an qaradi'.
Usi'layi'nsha xali'qti' ko'beyettim,
Yeger de bayag'i' keksiz tu'rk qag'ani',
Wotu'ken tawli', wormanli' jerde woti'rsa ,
Wonda yeldin' qayg'i'si' joq bolg'ani'.
Igeri — Shantun jazi'qli'g'i'na ,
Shekemgi jerlerdi basi'p aldi'm.
Ten'izge sa'l jetpedim,
Tu'slikte — To'g'i'z yersenge deyin jawladi'm.
Tu'bitke sa'l jetpedim,
Bati'sta inju' ko'lin keshtim.
Temir da'rwazag'a shekemgi arali'qti' jawladi'm.
Bayqi'ri' jerine shekem atlandi'm.
Usi'nshama jerdi qolg'a kirgizdim.
Wotu'ken jerinin' waqi'yasi' iyesi,
Joaq yedi.

Biraq nag'i'z yel bolatug'i'n jer,
 Usi' Wotu'ken qoynewi' yedi.
 Usi' jerde woti'ri'p Tabg'ash xalqi'
 Menen ta'g'dirlestim.
 Altin'di, gu'misti, daqi'lli', jipekti,
 Sheksiz berip ati'rg'an Tabg'ash xalqi'ni'n'
 So'zi shiyri'n, g'a'ziynesi bay yedi.
 Wolar shiyrin so'z ha'm baylig'i' arqali'
 Uzaqtag'i' xali'qti' wo'zine jaqi'nlati'.
 Jaqi'n ko'ship-qoni'p ju'rip,
 A'depsiz qi'li'qlardi' u'yrendi,
 Aqi'lli' kisilerdi tabg'ashlar
 Ajday alg'an joq
 Yeger kisi aldansa ruwx'i ha'tte
 Xalqi' da aldanatug'i'ni' turg'an ga'p.
 Tabg'ashlardi'n' shiyrin so'z hasi'l
 Du'nyasi'nan ko'p aldandi'n'.
 Tu'rkiy xalqi', qi'ri'ldi'n'.
 Tu'rkiy xalqi' joq boldi'n'.
 Tu'slikte-Shug'ay qaynewi' tu'we,
 Tu'n jazi'g'i'na qoni'slasaq dewshi yedin'.
 Tu'rkiy xalqi' joq boldi'n'.
 Sonda shug'i'l adamlar bi'lay inandi'ri'p yedi,
 "Zakta jasan' jamanli'q ko'rsen"
 Usi'lay inandi'ri'p yedi.
 Bilimsiz kisiler so'zge inani'p,
 Jaqi'nlap bari'p, ko'bi qi'ri'li'p qaldi'.
 Yeger wol jerge barsan',
 Tu'rkiy xalqi' sa'ni a'jel ku'tedi.
 Wo'tken jerinde woti'ri'p
 Sonda haqi'nan shi'g'asan'.
 Wo'nuken qaynewi'nda woti'rsan',
 Ma'n'gi yelligin'di saqlaysan'.
 Wonda tu'rkiy xalqi' toq yedi.
 Ashli'qti' da toqli'qti' da tus'inbeysen'.
 Bir toysan' ashli'qti' umi'ti'p ketesen'
 Sadali'g'i'n' ushi'n aldandi'n',
 Qag'anni'n' tilin almadi'n'.
 Ha'r jerge ko'ship qoni'p,

A'bden albi'rap sharshadi'n'.
 Qalg'anlari'n' a'bden tari'g'i'p,
 Wo'li-tiri jag'dayi'nda yedi.
 Ta'n'irim jari'lqag'anli'qtan
 Basi'ma baxi't qusi' qondi'.
 Qag'anli'qqa yeristim.
 Qag'an boli'p, joq boli'p barati'rg'an
 Xali'qti' bar qi'ldi'm.
 Gedeydi bay yettim,
 Azdi' ko'beyttim,
 Usi' so'zimmnin' jalg'ani' bar ma?
 Tu'rkiy xalqi' ha'm woni'n' bekleri
 Buni' ti'n'lan'i'zlar,
 Tu'rkiy xalqi'n ji'ynap,
 Yel yetkenlerdi bunda aytqanman.
 Jani'li'p ko'shkenlerdi de bunda aytti'm.
 Barli'q aytar so'zimdi,
 Ma'n'gi tasqa basti'm.
 Bug'an qarap bilersizler
 Tu'rkiy xalqi'ni'n' ha'zirgi bekleri.
 Taxtqa gırıptar bekler,
 Sizler jan'i'lg'i'shsi'zlar g'oy.
 Men ma'n'gi tas.
 Tabg'ash qag'ani' wo'nerli ustasi'n
 Jiberdi.
 Wolar bo'lek mazar saldi'rti'p,
 Ishi-ti'si'n jazi'w menen qaplatti'm.
 Kewildegı so'zimdi
 Ullari' ha'm tatlarg'a
 Shekem bilsin dep,—
 Ma'n'gi tasqa woyi'p jazdi'm.
 Buri'n bul bir adamlar ju'retug'i'n jol bolsa,
 Ha'zir de adamlar ju'retug'i'n soqpaq,
 Usi' jerge ma'n'gi taslardı' qalati'p
 Jazdi'rdi'm.
 Bul jazi'wdi' jazdi'rg'an—
 Ag'asi' Yolli'q tegin.

AVESTO

«Zardushtlik» dininin muqaddes kitabi «Avesto» ha'zirgi bizin' erami'zg'a deyingi II mi'n'i'nshi' ji'ldi'n' wortalari'nda jasag'an qa'wimlerdin' diniy ha'm du'nyali'q ideologiyasi', da'slepki ma'mleketlik, ja'miyetlik — siyasiy du'zimi, ma'deniyati' tuwrali' tiykar'gi' da'rek si'pati'nda wog'ada bahali' mag'luwmatlardi' beredi. «Avesto» 12000 wo'giz terisine jazi'lg'an.

Ulli' woyshi'l, shayi'r ha'm filosof, ma'mleketlik isker, ni'zam tani'wshi', diniy bilimge tiykar sali'wshi', wo'z da'wirinde «payg'ambar» (jaqsi'li'q tuwrali' xabar beriwshi) si'pati'nda ken'nen belgili bolg'an Sipiymen Zardusht jasag'an (shama menen bizin' erami'zg'a shekemgi 630-553 yaki 618-541 ji'llar) da'wirinde Turan ha'm Iran diyari'nda a'zelden birge jasap kiyati'rg'an tu'rkiyler, parsi'lar, saklar, derbikler, massagetler, shashli'lar ha'm basqa xali'qlardi'n' ko'pshiligi woti'ri'qshi' turmi'sqa wo'te baslag'an da'wir yedi. Bul a'yyemgi Xorezm, Sogdiana, Marv, Balx, Nisaya, Xerat h.b. woraylasqan ma'mleketlik du'zim tiykarlari'ni'n' jarati'li'wi'na jag'day tuwg'i'zadi'.

Zardusht tiykar salg'an ha'm jeke qudayli'qqa tiykarlang'an muqaddes kitap - «Avesto» payg'ambar Zardusht ha'm basqa ulamalar ta'repinen toli'qti'ri'li'p, ta'rtipke sali'ng'an. Bunda adamni'n' islegen miynetini menen alg'an bilimi sa'ykes kelse g'ana haqi'yqi'y baxi'tqa yerisiledi degen ideya alg'a su'rilgen.

Demek, ko'p qudayli'li'qqa qarsi' shi'g'i'p, jeke qudayg'a si'yi'ni'wg'a tiykarlang'an birinshi diniy kitap «Avesto» bizin' erami'zdan buri'ng'i' VI a'sirdin' aqi'ri' ha'm VII a'sirdin' baslari'nda Xorezmde payda bolg'an.

«Avesto»da ustazlar ustazi', barli'q bilimlar menen wo'nerler giltinin' iyese Yadzan ayri'qsha ji'rlandi'. Wol barli'q na'rselerdin' jarati'wshi'si', du'nyani'n' si'rlari'n' biletug'i'n' adamlarg'a pikir-woy inam yetiwshi si'pati'nda su'wretlenedi.

Zardusht haq niyetli adamlarg'a Yadzan buyi'rg'an ilimlerde jaqsi' niyet penen u'yretip, wolardi' tuwri' jolg'a baslawshi' si'pati'nda su'wretlenedi. «Kimde-kim jamanli'qqa qarsi' aqi'l-parasat penen gu'res ju'rgizse, wonda wol Axura-Mazda (yen' joqarg'i' ta'n'ri) joli'n tutqan boladi'» delinedi.

Solay yetip, «Avesto» da Zardusht du'nyadag'i' ustazlar ustazi' Yadzanni'n' ta'liymati'n' bashli'li'qqa alg'an ha'm woni' na'siyatlawshi' birden-bir adam si'pati'nda su'wretlenedi.

Qi'pshaqlar so'zligi «Kodeks kumanikus»

Worta Aziya xali'qlari' arasi'nda wog'uz-qi'pshaq tili a'debiy tildin' payda boli'wi'na tiykar salg'ani' si'yaqli', bul u'lkenin' xali'qlari'ni'n' payda boli'wi'nda qi'pshaqlardi'n' qa'wimlik birligi ha'm qi'pshaq tilinin' ta'siri de u'lken a'hmiyetke iye bolg'an.

Bul kitapti'n' tu'p nusqasi' XIII a'sirde Gota shrifti menen ko'shirilgen boli'p, Veneciyani'n' Mark a'wliye kitapxanasi'nda saqlanbaqta. Woni' bul kitapxanag'a XIV a'sirde jasag'an, ati' pu'tkil du'nyag'a belgili Italiyani'n' talantli' shayi'ri' F. Petrarka 1362-ji'li' si'yli'qqa bergen. Petrarkani'n' wo'zi XIV a'sirde jasag'an bolsa da, kitapti'n' ko'shirilgen da'wiri XIII a'sir, dep uqti'ri'ladi'.

Venger ali'mi' Geza Kun 1880-ji'li' «Kodeks kumanikus» ti' lati'n tiline awdari'p, Budapesht qalasi'nda baspadan shi'g'ardi'. Bunnan keyin bul ma'sele menen ko'rnekli wori's tyurkologi V. Radlov shug'i'llandi'. Bunnan keyin bul ma'sele menen qazaq, wo'zbek ha'm qaraqalpaq ali'mlari' da ken'nen shug'i'llani'p kiyati'r. «Kodeks kumanikus»ti' izertlewshilerdin' ha'm-mesi de «bul miynet negizinen qi'pshaq tili tiykari'nda payda bolg'an ha'zirgi qaraqalpaq, qazaq, qi'rg'i'z, wo'zbek, tatar, bashqurt, nog'ay, qarashay, qumi'q, qarayi'm tillerinin' negizi» si'pati'nda qaraydi'.

Bul kitapta sol XII — XIII a'sirlerde jasag'an ata-babalari'mi'zdi'n' aytqan tolg'awlari', naqi'l-maqallari', an'i'z ha'm jumbaqlari' berilgen. Wondag'i' jumbaqlardi'n', ha'tte, ha'zirgi qaraqalpaq tilinde qollani'latug'i'n jumbaqlardan parqi' joq.

Mi'sali':

Sende, mende joq,
Senger tawda joq,
Wotta, tasta joq,
Qi'pshaqta joq. *(qusti'n' su'ti)*

Bul jumbaqti'n' tu'p nusqasi'nda «sende, mende joq» degen so'zdin' izindegi «joq» so'zi «yoq» dep berilgen.

Uzi'n ag'ash basi'nda,
Ulli' bitis bitirdim *(kesew)*

Jazda jabi'wli' toqpaq jati'r
(*kirpitiken*)

Jazda jabi'wli' qayi's jati'r
(*ji'lan*)

Beldewde bes at,
Besewi de qasqa at (*bes barmaq*)

Mine, bul mi'sallar XIII a'sirdegi kitaptan ali'ni'wi'na qaramastan, ha'zirgi woqi'wshi'lar ushi'n da tu'sinikli boli'p tabi'ladi'.

Buni'n' menen «Kodeks kumanikus» ti'n' bu'gingi so'zimizden hesh qanday parqi' joq dep te qarawg'a bolmaydi'. So'zlikte ko'rsetilgenindey-aq: du'yshembi-tushanbe; Siyshembi-seshanbe, sa'rshenbi-sharshambe; piyshembi-panshanbe; juma-ayna; shembi-sabat ku'ni; yekshembi-yekshambe boli'p jazi'l-g'an.

Qalay bolg'anda, da «Kodeks kumanikus»ti'n' tili qaraqalpaq tiline ju'da' jaqi'n. Al, so'zliktin' ati' ma'selesine kelsek, kitapti'n' atamasi' lati'n tili tiykari'nda berilip, «Kodeks» — so'zlik degen ma'nini an'lati'p, «kumanikus» (kumanlar) — «qi'pshaqlar» degen pikirdi an'latadi'. Soni'n' ushi'n da bul kitapti'n' ati' «Qi'pshaq tilinin' so'zligi»,— degen sheshimge kelemiz.

XIII a'sirde a'debiyat penen birge til ilimi de ken' rawajlan-g'an yedi. Bul kitap, negizinen, til ilimine bag'i'shlang'ani' menen de, woni' a'debiy yestelik si'pati'nda da qollawg'a boladi'. Sonli'qtan da wol til ha'm a'debiyat ilimi ushi'n ten'dey xi'zmet atqaradi'.

Qorqi't ata yestelikleri

Qorqi't ata kitabi' “Kitab dedam Korkut” wog'uz-qi'pshaqlardi'n' qaharmanli'q da'stani' boli'p, VIII-XII a'sirlerdegi Si'rda'rya boyi'n jaylag'an Wog'uz-qi'pshaqlardi'n' wo'mirinen payda bolg'an a'debiy yestelikler boli'p yesaplanadi'. Qorqi't waqi'yalari' negizinen VIII a'sirde payda bolsa da, kitap negizinen XVI a'sirde Azerbayjanda xatqa tu'sirilip “Kitab dedam Korkut g'ali lisan tayfa wog'uzan” degen at penen ma'lim.

Qorqi't ata kitabi'ni'n' negizgi syujetleri Si'rda'rya a'tirapi'n-dag'i' Jan'akent qalasi'ni'n' do'gereginde payda bolg'an. Qorqi'tti'n' sol jerde jasag'anli'g'i'ni'n' da wo'zi bul pikirdi tasti'yi'qlaydi'. Biraq belgisiz sebepler menen bul kitap Kavkaz-g'a qaray awi'si'p ketken. Jer, suw atamalari' jag'i'nan a'dewir wo'zgerislerge ushi'rag'an. Bul ma'selege u'lken itibar Bergen V.Bartold wo'zinin' "Tu'rk eposi' Kavkazda" degen miynetinde "Buni'n' yen' basli' sebebi ji'rdi'n' payda bolg'ani'nan jeti a'sir keyinirek xatqa tu'siriliwi yedi. Soni'n' ushi'n da ji'rdi'n' payda bolg'an Watani', ha'tte atamalari' a'dewir wo'zgeriske ushi'radi'" – dep da'lilleydi. Sebebi shi'g'armani'n' basli' qaharmani'ni'n' wo'zi de Qorqi't jasag'an zamang'a hasla sa'ykes kelmeydi. XII a'sirdin' aqi'ri'nda Kavkazda xanli'q yetken Qara qoyli' tu'rkmenerinin' xani' Bayandur xan. Biraq ta da'standag'i' waqi'yalar bunnan anag'urli'm yertede IX a'sirdegi Wog'uz-qi'pshaq birlespesinin' waqi'yalari'n so'z yetedi.

Ded (deda) so'zi negizinen yeski saklardi'n' so'zinen ali'ng'an. Tu'rkshe "ata" degen mag'anani' bildiredi. Qorqi't ata kitabi'ni'n' ha'zirge shekem yeki nusqasi' saqlang'an boli'p, birinshisi – Drezden (Germaniya) nusqasi', al yekinshisi Vatikan (Italiya) nusqalari' boli'p yesaplanadi'. Drezden nusqasi'nda won yeki syujet saqlang'an bolsa, Vatikan nusqasi'nda soni'n' tek altawi' g'ana saqlang'an. Qorqi't ata haqqi'nda qaraqalpaqlar arasi'nda da ko'p g'ana an'i'zlar saqlang'an. Ji'rdi'n' basli' qaharmani' da Qorqi't ata ko'pti ko'rgen ko'sem ji'raw. Xan aldi'nda so'zin wo'tkize alatug'i'n ken'esshi. Qoli'na qobi'z ali'p shertse, sazi'ni'n' jetken jeri qozg'ali'p, ko'zi tu'sken jer ko'gerip shayqali'p sala beretug'i'n dana ji'raw. Qoli'na qobi'z uslag'an yellerdin' ba'rinde de bul haqqi'nda u'lken an'i'zlar qalg'an. Ji'rawlardi'n' ayti'wi'na qarag'anda qobi'zdi' woylap tapqan da, yeger qoli'na alsa, ju'regi tas boli'p qalg'an adamdi' saz benen, so'z benen ji'latatug'i'n da sol – Qorqi't.

Qorqi'ttan miyras boli'p qalg'an won yeki ji'rdi', shag'i'n g'ana won yeki da'stan – dep atasa da boladi'. Atap aytqanda bundag'i' waqi'yalardi'n' ba'ri de IX-XII a'sirlerdegi wog'uz-qi'pshaq qa'wimlerinin' si'rtqi' ha'm ishki dushpanlari' menen soqli'g'i'si'wlari' so'z yetilgen. Qorqi't ata kitabi'nda 1043-ji'li' Jan'akentti taslap qashqan shah Ma'liktin' ati' ataladi'. Tariyx'y

dereklerde Ma'lik sahaba arablar basqi'nshi'li'g'i' da'wirinen qalg'an yen' son'g'i' xan si'pati'nda da ko'rinedi. Bul haqqi'n-da qaraqalpaq shejirelerinde de ayi'ri'm mag'luwmatlar bar. Ma'selen Berdaqti'n' "Shejire" da'stani'nda:

A'nes, Ma'lik yeki kisi,
Payg'ambardi'n' sahabasi',
A'nes qazaqti'n' babasi',
Sonnan alash bolg'an yeken.

Ma'liktin' uli' Razi' haq,
Jasli'g'i'nda qoydi' g'ulpaq,
Kiygen yeken qara qalpaq,
Sonnan qaraqalpaq bolg'an yeken.

Qorqi't ata kitabi'ni'n' da'slepki bo'limi naqi'l-maqal so'zlerden baslanadi'. Bul so'zlerdin' ko'pshiligi bizge tani's. Ha'r ku'ni woshaq basi' ayti'li'p ju'rgen so'zlerden parqi' joq. Biraq so'z bolg'anda da yen' jaqsi'lari' saylap ali'ng'an. Haqi'yqi'y poeziya dep atasa boladi. Mi'sali':

Bayli'q baxi't a'kelmes,
Salma ten'iz tolti'rmas,
Wo'zimshil wo'zgeni woylamas,
Menmendi quday si'yilamas,
Sabi'rli' at su'rinbes,
Menmenge baxi't berilmes,
Yerkelep wo'sken qi'z bolmas,
Wo'zin'nen tuwmay ul bolmas,
Jatti'n' uli' qashag'an,
Wo'zgenin' qi'zi' woshag'an,
U'yilgen topi'raq taw bolmas,
Doslasqan yel jaw bolmas,
Yeshekten tulpar bolmas,
Mi'yqi'dan sun'qar bolmas,
Ko'k sho'p wo'sip, taw bolmas,
Gu'l suwi'qta wo'spes,
Ketik qi'li'sh kespes
Tozg'an paxta bo'z bolmas,
A'welgi dushpan yel bolmas,
At qi'ynalmay jol baspas,
Jaraqli' dushpan bag'i'nbas,
Si'qmar jomart atanbas,
Wo'sekshil wo'rge wo'te almas,

Anasi' jamanni'n' – qi'zi' jaman,
Atasi' jamanni'n' – uli' jaman.
Atani'n' kewli balada,
Balani'n' kewli dalada.

Hayal-qi'zlar obrazi' Qorqi't ata do'retiwshiliginde ayri'qsha wo'zgesheliklerge iye. Wol hayal-qi'zlardi' yer adamlardan aji'rati'p qaramaydi'. Kerisinshe ha'dden zi'yat qa'sterleydi. Hayallardag'i' go'zzalli'q, wolardag'i' wopadarli'q, aqi'l-parasat du'nyasi', anali'qti'n' mehribanli'q kelbetin Qorqi't wog'ada ta'sirli su'wretleydi.

Qorqi't ata kitabi'ni'n' jazi'li'w u'lgisin poeziya dep qarasa da boladi' yaki bolmasa prozadag'i' sheshenlik so'z, - dep qarasa da boladi'. Yag'ni'y folklor menen ti'g'i'z baylani'sqan da'stanli'q usi'lda jazi'lg'an. Da'stanni'n' til quri'li'si' bolsa, negizinen tu'rkmén ha'm azerbayjan tillerine wog'ada jaqi'n keledi. Biraq qi'pshaq belgilerinin' de bar yekenligin seziwge boladi'.

Qorqi't ata kitabi' won yeki bo'lek ji'rdan ibarat. Wolardi'n' ha'rbirin wo'z aldi'na kishkene bir da'stan dep qarawg'a boladi'. Da'stanlar haqi'yqati'nda da, tilge bay, syujetlik mazmuni' jag'i'nan tariyxi'y haqi'yqatli'qqa wog'ada jaqi'n boli'p, VIII-XII a'sir waqi'yalari'n wo'z ishine aladi'.

Qorqi'ttan ko'p so'z qalg'an. Buni' ha'rbir ji'raw wo'zinshe jetildirip, ayi'ri'mlari' awi'zeki xali'q do'retpeşi qori'na da wo'tip ketken. Woni'n' wog'ada dani'shpan ji'raw bolg'ani'n to'men-degi tolg'awi' da tasti'yi'qlaydi':

Mi'sali':

Adam ishpes ashshi' suwdi'n' aqpag'ani' jaqsi'raq,
Ji'lqi' jemes jaman sho'ptin' wo'spegeni jaqsi'raq,
Dan'q a'permes balani'n', a'kesinin' belinen bolmag'ani' jaqsi'raq,
Jalg'an so'zdin' du'nyag'a kelmegeni jaqsi'raq.
Bilimli, intizamli' adamlarg'a baxi't bergey,
To'reli so'ylegen adam toqsan ji'l wo'mir ko'rgey.
Iyesinin' iyisin wo'zge bilmes, at biler,
Ko'shkenlerdin' qa'dirin wo'zge yemes ko'shek biler.
Ju'k artqanni'n' qa'dirin, ju'kshi yemes yeshek biler.
Qi'zi'l ju'zdin' qa'dirin qi'z bilen jawan biler,
Jer qunari'n sho'p penen awqatlang'an an' biler.

Jer tegisin juwi'rg'an kiyik bilen qunan biler,
Ji'r ma'nisin yel menen si'rlasi'wshi' ji'raw biler.

Qorqi't atani'n' qosi'qlari'nda tap usi'nday qulaqqa qoni'mli' didaktikali'q ma'seleler wog'ada bay boli'p keledi. V.Bartold: «Qorqi't ata tu'rk taypalari'ni'n' ko'rer ko'zi de, so'yler so'zi de boldi'» degen so'zdi aytqan yeken. Bul jag'i'nan qarag'anda, wol aqi'li' asqan qariya. Ko'rkem so'zdin' sultani' bolg'an adam. Soni'n' menen wol wogada si'nshi'. Wo'z zamani' haqqi'nda to'reli pikirler ayta alg'an.

OG'UZNAMA

Og'uznama yaki Wo'giz xan haqqi'ndag'i' da'stan negizinen og'uzlardi'n' IX-X a'sirdegi Aral ten'izi menen Kaspiy ten'izi arali'g'i'ndagi' Kongar pecheneg birlespeleri tiykari'nda payda bolg'an. Bul jag'i'nan qarag'anda qaraqalpaqlardi'n' wo'tmish tariyx'i' menen birqansha jaqi'nlasip baradi'. Sol da'wirdegi tariyx'i'y dereklerge su'yensek, og'uzlar pechenegler menen birikken. Son'i'nan Kiev rusi' knyazlari' menen aralasi'p, Don da'ryasi'ni'n' boylari'na jaylasqan. Bul bizin' babalari'mi'z bolg'an "Qara bo'rikliler"di yeske tu'siredi. Biraq sol na'rseni yeske ali'w kerek, wol waqitlari' og'uz ha'm qi'pshaq ug'i'mlari' ken' mag'anada yedi. Soni'n' ushi'n da wol Wortu Aziya, Qazaqstan ha'm Kavkazdi'n' birneshe tu'rk tilles xali'qlari'n payda yetti. Al qara bo'rikliler bolsa, sol og'uz-qi'pshaq taypasi'ni'n' tek bir bo'legi ga'na yedi. Sonli'qtan da bizin' ma'deniy tariyximi'zdi'n' to'rkini si'pati'nda ko'rindi. Usi' tiykardan qarag'anda "Og'uznama" barli'q tu'rk tilles xali'qlar a'debiyati'na wortaq shi'g'arma boli'p yesaplanadi'.

"Og'uznama"ni' qosi'q penen yaki qara so'z benen jazi'lg'an da'stan dep bahalaw mu'mkin. Woni'n' jazi'li'w formasi' qara so'z bolg'ani' menen so'zlerdin' si'rtqi' uyqaslari', i'rg'aqlari' wog'ada sheberlik penen berilgen. Sog'an qaray woti'ri'p, woni' poeziya dep te ataw mu'mkin. "Og'uznama" tiykari'nan 12 baptan ibarat boli'p ha'rbir bapta Og'uz bati'rdi'n' qaharmanli'qlari' so'z yetiledi.

Og'uz bati'r haqqi'nda tu'rk tilles xali'qlar arasi'nda ko'p g'ana an'i'zlar taralg'an. Wolardi'n ba'rin de tariyx'i'y jaqtan tuwri' jazi'lg'an dep qarawg'a bolmaydi'. Biraq wolardi'n'

ayi'ri'mlari' tariyxi'y waqi'yalar menen sabaqlas boli'p, keyingi waqi'tlari' xatqa tu'sken. Negizinen tu'rkiy xali'qlari'ni'n' kelip shi'g'i'w waqi'yalari' menen baylani'sli'. Shi'ga'rma til wo'zgesheligi jag'i'nan "Qorqi't ata" ji'ri'na wog'ada jaqi'n turadi'.

Biraq da'standi' bayanlaw usi'li' Orxon-Yenisey jazı'wlari'n yeske tu'siredi. Mi'sali': «Bolsi'n dedi wolar, woni'n' si'qi'li' usi'nday. Yendi bunnan son' su'yinish tapti'. Wo'tken ku'nlerden bir ku'ni Ay qag'an tolg'atti', ko'z jari'p ul bala tuwdi'. Usi' uldi'n' ju'zi ko'k yedi, awzi' wottay qi'zi'l, ko'zleri qi'zg'i'lt, shashlari', qaslari' qara yedi. Perishtelerden go're ko'riklirek yedi. Usi' bala anasi'ni'n' ko'ksinin' uwi'zi'n tati'p ko'rip, wonnan keyin yembedi. Shiyki go'sh, sharap soradi'. Tilge kele basladi'. Qi'rq ku'nnen son' yen'bekledi, ju'rdi, woynadi'. Ayag'i' wo'gizdin' ayag'i'nday, beli bo'rinin' belindey, jawi'ri'ni' bug'ani'n' jawi'ri'ni'nday, gewdesi ayi'wdi'n' gewdesindey yedi. Tula boyi'n qali'n' tu'k basi'p ketken, ji'lqi' bag'i'p, atqa minip, an' awlap ju'rgen yedi. Ku'nlerden ku'nler, tu'nlerden tu'nler wo'tip jigit boldi'»

Da'stan usi'layi'nsha dawam yetip kete beredi. Og'uzdi'n' a'kesinin' kim yekenligin de ayti'p bere almaydi'. Al anasi' bolsa Ay. Wonnan tuwi'lg'an bala qi'rq ku'nnin' ishinde birden yerjetip ketken. Ha'tteki adamg'a uqsag'ani' menen tu'rtu'si bug'ag'a megzeydi. Bul jag'i'nan avtor adam balasi' Gavmart yag'ni'y (Bug'a adam) Koyumars haqqi'ndag'i' shi'g'i's an'i'zlari'na yeliklegenligi sezilip turadi'.

Haywan si'pat bul adam qanday bolg'anda da wo'zin aqi'lli' sezedi. An' awlaw menen shug'i'llanadi'. Adamzat ha'm ji'lqi'larg'a qa'terli bolg'an an'lar menen gu'resedi. Ma'selen, wol an'lardi'n' ha'mmesine qa'wip salg'an mu'yiz tumsi'q penen ayqasi'p, woni' jen'edi.

Wo'tken ku'nlerdin' birinde bir ku'ni Og'uz qag'an tan'risine si'yi'ni'p turg'an yedi. Aspannan bir ko'k jari'q tu'sti. Ku'nnen jaqti', aydan qaran'g'i'law yedi. Og'uz qag'an ko'rdi, sol sa'wlenin' arasi'nda bir qi'z bar yedi. Woni'n' basi'nda wottay sa'wle shashi'p turg'an bir men'i bar yedi. Ku'lse aspan qudayi' ku'letug'i'n, ji'lasa aspan qu-dayi' ji'laytug'i'n da'rejede yedi. Og'uz qag'an sol qi'zg'a u'ylenedi ha'm wonnan Ku'n, Ay, Juldi'z dep atalg'an u'sh perzentli boladi'. Son' jane Ko'k, Taw, Ten'iz degen perzentleri boladi'.

XOJA AXMET YASSAWIY

Worta Aziyadag'i' sufizm ta'liyati'ni'n' yen' ko'zge ko'ringen wa'killerinen biri **Xoja Axmet Yassawiy** X a'sirde jasag'an tu'rkiy xali'qlar arasi'nan shi'qqan belgili dani'shpanlardan biri. Wol 1105-ji'li' tuwi'lg'an dep yesaplansa, al wo'lgan ji'li' na'ma'lim.

Xoja Axmettin' Yassawiy atani'wi' negizi Yassi qalasi'ni'n' tariyxi' menen baylani'sli'. Sebebi, Yassi Si'rda'rya boyi'ndag'i' yen' yeski qala boli'p, X a'sirden baslap

Tu'rkstan boli'p wo'zgeren.

Yassawiy ju'da' ulama adam boli'p, wol quran tafsifin pu'tkil tu'rkiy du'nyasi'na tani'tqan adam. Soni'n' ushi'n da «Mekkede-Muhammed, Tu'rkstanda — Xoja Axmet» — dep atalg'an. Ha'tte Amir Temurdi'n' wo'zi de bul ulli' ha'ziret aldi'nda bas iyip, woni'n' qa'birine u'lken maxbara qurg'i'zg'an. Bul maxbara ha'zir de bar.

Muhammed payg'ambar wo'liminen keyin, basqa sahabalar musi'lman dinine de ayi'ri'm wo'zgerisler kirite baslag'an. Dindi ma'mleketlik basqari'w menen pu'tkilley aralasti'ri'p jibergen. Usi'nday jag'daylarg'a baylani'sli' wo'mirde ayi'ri'm narazi'li'qlar payda bolg'an. Din iyeleri: «Bul du'nyadag'i' biybastaqli'qlardi' tek wo du'nyada g'ana jazalaydi'», — degen sheshimge kelgen. Usi'nday sebepler menen sufizm ta'liyati' kelip shi'qqan.

Lekin, sufizm ta'liyati'ni'n' tiykari', ta'rki du'nyashi'li'q yemes yedi'. Sebebi, sufistler sap musi'lmanshi'li'qti', woni'n' qag'i'ydalari'n buzbawdi' u'gitleydi. Quran su'relerine a'mel yetiwdi wo'tindi. Biraq xali'qti'n' sawatsi'zli'g'i'nan paydalani'p, ayi'ri'm ha'kimli'k toparlar wo'zlerine paydali' bolg'an wo'zgerisler kirgizdi. Sufizm sonday a'dalatsi'zli'qlarg'a qarsi' narazi'li'q tiykari'nda kelip shi'qti'.

Xoja Axmet Yassawiy tap usi' da'wirde jasadi'. Wol quran ta'liyati'n teren' iyelegen talantli' ulama bolg'ani' ushi'n da bul ta'liyatti' pa'k hali'nda tu'rkiy du'nyasi'na tani'sti'rg'andi' abzal ko'rди. Soni'n' ushi'n wol, wo'zinin' shayi'rli'q sheberligin de islam du'nyasi'na bag'i'shladi'.

Wol wo'zinin' da'slepki hikmetlerinde ta'rki du'nyashi'li'qti', da'rwishlikti maqullaydi'. Sebebi, woni'n' «bul du'nya da, wo du'nya da go'zzal jarati'lg'an»,— degen pikirlerinen buni' ani'q an'lawg'a boladi'. Wol Qurandi' adamzatti'n' baxi'tli' jasawi' ushi'n yen' qu'diretli ku'sh — dep bileli. Biraq woni'n' qag'i'ydalari'n buzi'p ati'rg'an adamlar menen gu'resiw joli'nda a'dewir qi'ynaldi'. «Wolardi' tek Allataala jazalaydi'» degen sheshimge keledi. Soni'n' ushi'n da, Islami' ug'it-na'siyatlar tiykari'nda, sol Muhammed payg'ambar ta'liyati' negizinde saqlap qali'w ushi'n gu'resedi.

Xoja Axmet Yassawiy sol tiykarda adamlardi' a'dalatli' ha'm insapli' boli'wg'a shaqi'rdi'. Soni'n' ushi'n da wol wo'z hikmetlerinde:

Qazi' imam bolg'anlar,
Nahaq dawa qi'lg'anlar,
Aqi'rzaman bolg'anda,
Yuk asti'nda qalarlar.

Haram tamaq ha'kimler.
Ja'ha'n mali'n alg'anlar.
Wo'z barmag'i'n tishlaban.
Qorqi'p turi'p qalarlar.

— dep jar saladi'.

Xoja Axmet Yassawiy negizinde u'lken talantli' shayi'r bolg'an. Wol barli'q talanti'n islam ta'liyati'na bag'i'shlap, «Diywani' Hikmet» dep atalg'an u'lken kitap jazg'an. Bul kitap tu'rkiy tilinin' Qi'pshaq dialektinde jazi'lg'an. X a'sirden qalg'an yestelik boli'p, ba'rshe tu'rkiy xali'qlari'ni'n' miyrasi' si'pati'nda xi'zmet yetedi. So'z quri'li'si' jag'i'nan qaraqalpaq tiline de a'dewir jaqi'n.

Yassawiy: «haqi'yqatli'q shegaralari' tek wo du'nyag'a barg'an jerde g'ana ashi'ladi'» — dep boljaydi'. Sebebi, «adamlar bul du'nyada ko'p g'ana gu'na islerdi isleydi. Bul islerdi heshkim bilmeydi dep woylaydi'. Biraq Allataala ha'rqanday jaqsi' ha'm jaman islerden xabardar. Wol yekinshi du'nyag'a barg'ani'nda qaytadan tirilip, wo'zinin' a'dalatli' hu'kimin shi'g'aradi'» — degen sheshimge keledi.

Soni'n' ushi'n da «yekinshi du'nya, a'dalat du'nyasi'», dep tu'sindiredi.

Mi'sali',

Basi'm topi'raq, ko'zim topi'raq, wo'zim topi'raq,
Haqi'yqatqa jetermen — dep ruwxim tarqaq,
Wo, du'nyada bolar yeken tek haqi'yqat.
Tamshi' boli'p jer asti'na kirdim mine.

Xoja Axmet Yassawiy insnlardi' pa'k ha'm a'dalatli' bo-li'wg'a shaqi'radi'. Woni'n' pikiri boyi'nsha «ha'r qanday danali'q, ulli'li'q adamlardi'n' bir-birewine bolg'an miriwbetinen baslanadi'. Adamni'n' jaqsi'li'g'i' buzi'qli'qtan saq boli'w, ha'r qanday g'arip-qa'serlerge ja'rdem ko'rsetiw arqali' belgilenedi» deydi.

Yassawiy wolardi'n' Allataalag'a shi'n beriliwshiligin maqul-laydi'. Biraq, miynetten qashi'wi'n biykarlaydi'. Sonli'qtan da wol, ha'rqanday mo'min adam sadaqa ali'wg'a haqi'li', dep yesaplamaydi'. Ma'selen wol: «Birinshi gezekte mayi'p adam-larg'a sadaqa berin'», — dep aytsa da, biraq «woni'n' ne sebepten mayi'p boli'p qalg'ani'n soran'. Yeger wol gu'nasi'z adamlarg'a ja'bir berip mayi'p boli'p qalg'an bolsa, wonday adamlarg'a sadaqa beriw gu'na»— deydi. «Yag'ni'y sadaqa yeki taypadag'i' adamlarg'a tiyisli. Birinshisi miynet islewge mu'm-kinshiligi joq mayi'p, g'arri' ha'm balalarg'a, yekinshisi wo'zin'nin' bilmegenin'di u'yretken adamg'a. Ha'rqanday adam Allataalani'n' bendesi. Soni'n' ushi'n da birewdin' bayli'g'i'n qi'zg'ani'w, birewdin' ga'ripligin pesh qi'li'w hasla mu'mkin yemes. Yeger, hadalli'q penen tabi'lg'an bayli'q bolsa, Alla woni' alg'i'slaydi'. Al yeger su'txorli'q penen ji'ynalg'an bayli'q bolsa, keleshekte woni'n' da sorawi' bar»— dep tu'sindiredi. Sol ushi'n da wol wo'z hikmetlerinde:

Dana bolsan' g'ariplerdin' kewlin awla,
Yeldi gezip, jetimlerge mehira'yle,
Na'psi jaman buzi'qlardan moyi'n tawla,
Moyi'n tawlap, da'rya boli'p tasti'm mine.

— dep jazg'an.

Yassawiy din iyelerin Allataalani'n' hu'rmetli yelshileri — dep tani'ydi'. Soni'n' ushi'n wolarg'a da qayi'r-sadaqa inam yetiw kerek.

Biraq, wol qayi'r-sadaqani' bayli'qqa aylandi'rmaqshi' bolg'an jag'dayda u'lken gu'nag'a batadi'. Usi'nday sebepler menen wol, din iyelerinin' wo'zin de yeki toparg'a bo'lip qaraydi'. Yag'ni'y «qanaatli'» ha'm «qanaatsi'z» toparlar. Ma'selen, bunday toparlar haqqi'nda wol wo'z hikmetlerinde to'mendegishe jazg'an:

Du'nya ushi'n pardalari'n asharlar,
Ten'ge bersen' da'rya boli'p tasharlar.
G'a'riblerden arrag'i'raq qasharlar,
Ushbu yan'li'g'i' shayi'xlardan yi'raq bol.

Soni'n' ushi'n da, Xoja Axmet Yassawiy islam ta'liymati'-ni'n' nag'i'z janku'yerleri boldi'.

Wol wo'zinin' hikmetleri arqali' wo'zi jasap turg'an X a'sirdi ta'riyiplep ko'rsetpekshi boldi'. Sebebi, islam ta'liymati' tiykarlari' «patsha menen wa'zirge a'dalat, mo'minge qanaat, a'zzige miyrim-sha'pa'a't, jamang'a kesapat»—degen so'zlerden baslanadi'. Bul Allataalani'n' tilekleri boli'p, bunday qag'i'ydalar buzi'lg'an jag'dayda insanlar arasi'nda kelispewshilikler kelip shi'g'a beredi. Soni'n' ushi'n da, Xoja Axmet Yassawiy wo'z zamani' haqqi'nda:

A'hli du'nya xalqi'mi'zda sahwat yoq.
Patshalarda, wa'zirlerde a'dalat yoq.
Da'rwishlerdin' duwasi'nda inabat yoq.
Bir g'aniybet bashimizg'a tu'shti doslar.
Aqi'rzaman ali'mlari' zali'm boldi',
Xoshametti a'ylegenler ali'm boldi',
Haqni' aytqan da'rwishlerge g'ani'm boldi'.
A'jep sumli'q zamanalar boldi', doslar.

— dep jazdi'.

Usi'nday sebepler menen xali'q, Xoja Axmet Yassawiydi u'lken dani'shpan ulama ha'm shayi'r si'pati'nda tani'ydi'.

Xoja Axmet Yassawiy miyrasi' Worayli'q Aziyani'n' ba'rshe xali'qlari' ushi'n wortaq. Wol ko'rnekli ulama boli'wi' menen bir qatarda talantli' shayi'r bolg'an. Soni'n' ushi'n da tu'rkiy xali'qlardi'n' jazba a'debiyati'ni'n' sag'asi' Yassawiyden baslanadi'. Yassawiy bul hikmetleri arqali' wo'mirden u'lken a'dalat joli'n izlese, yekinshi jag'i'nan tu'rkiy poeziyasi'ni'n' dan'qi'n pu'tkil du'nyag'a jayadi'.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Yerte da'wir a'debiyati'nan kimlerdin' do'retpelerin bilesiz.
2. "Orxon-Yenisey jazi'wlari'nda qanday qaharmanlar menen tani'sami'z?
3. "Qorqi't ata" kitabi'nda jaqsi'li'q penen jamanli'q arasi'ndag'i' ayi'rmashi'li'qti' qalay sa'wlelendirgen?
4. "Og'uznama"da Ku'n, Ay, Juldi'z, Ko'k, Taw, Ten'iz tu'siniklerinin' kelip shig'i'wi' qalay berilgen?
5. Yerte da'wirdegi a'debiy shig'armalardan u'zindiler yadlan'.

A'DEBIYAT TEORIYASI'NAN MAG'LUWMAT

Ma'snawiy — arab so'zi boli'p yekilik degen ma'nini an'latadi'. Bunda qosi'q birgelki u'nles uyqasqa tiykarlanadi'. Ma'snawiylerdin' ha'rbir ba'nti wo'z ara uyqasatug'i'n yeki qatardan ibarat boladi' (a-a, b-b, v-v ta'rizde).

Ma'snawiy shi'g'i's a'debiyati'nda ko'p qollani'ladi', a'sirese wol da'stanli'q shi'g'armalarda ken' paydalani'lg'an. Mi'sali' Shi'g'i's a'debiyati'nda yen' ko'p tarqalg'an "Hamsa" da'stanlari', Yusup Has Hajibtin' "Baxi'tqa baslawshi' bilim", Axmet Yugnakiydin' "Haqi'yqatlar si'yli'g'i'" shi'g'armalari' usi' masnawiy qosi'q formasi' menen jazi'lg'an.

Mi'sali':

Yendi keldi senin' gu'res na'wbetin', — a
Jaqsi'li'qqa tolti'rg'ay jer betin, — a
Jaqsi'ni' gu'l yeter yeldin' alg'i'si', — b
Jamandi' qum yeter xali'qti'n' g'arg'i'si', — b
Bolsa basshi' jaqsi'li'qti' qollag'an, — v
Wol jerlerde a'dil ta'rtip wornag'an — v

dep beriledi Yusup Has Hajibtin' "Baxi'tqa baslawshi' bilim" shi'g'armasi'nda.

YUSUP HAS HAJI'B

Yusup Has Haji'b XI a'sirde jasag'an shi'g'i's yellerinin' ko'pshiligine belgili bolg'an ko'rnekli shayi'r ha'm ali'mlari'ni'n' biri. Wol jasap turg'an zaman tu'rkiy xali'qlar birlespesinin' yen' rawaj-lang'an zamani', Qaraxaniyeler ma'mleke-tinin' ilim ha'm pa'n jag'i'nan wo'si'p, joqarg'i' basqi'shqa ko'terilgen da'wiri yedi. Soni'n' ushi'n da, bul a'jayi'p shayi'r tu'rkiy tilindegi jazba poeziyasi'ni'n' baslawshi'lari'ni'n' biri boldi'.

Yusup Has Haji'btin' pikiri boyi'nsha ma'mleketti basqari'wdi'n' wo'zi bilim tiykari'nda bolmag'i' kerek. Ma'mleketlik degennin' wo'zi — adamlardi' qurg'i'n jasawg'a baslaw. Bul jolda wog'ada ko'p adamlar bas qati'rg'an. Talay-talay kitaplar basi'li'p shi'qqan. Al, bul kitaplardi'n' ba'ri de arab ha'm parsi' tillerinde yedi. Al, men bolsam, sol kitaplardan paydalang'an halda tu'rkiy tilindegi da'slepki dani'shpanli'q kitabi'n jazbaqshi' boldi'm. Bul kitapti'n' negizin yeldi a'dillik penen basqari'w usi'llari' quraydi', — dep ko'rsetedi.

«BAXI'TQA BASLAWSHI' BILIM» shi'g'armasi'

Da'standa avtor negizinen to'rt tu'rli ma'seleni wortag'a qoyadi'. 1) A'dalat, 2) Da'wlet, 3) Aqi'l, 4) Qanaat. Yeldi basqari'w ushi'n usi' to'rt talap wog'ada za'ru'r boli'p yesaplanadi'.

Birinshiden, yeldi basqari'w ushi'n patsha a'dil bolmag'i' lazi'm. Bul bag'dar da'standa Ku'ntuwdi' patsha obrazi' arqali' berilgen.

Yekinshiden, xali'q abadan jasawi' ushi'n ma'mlekettin' g'a'ziynesi mol boli'wi' ha'm bul bayli'qti' wo'z worni'nda jumsawshi' bilimli adamlari' kerek. Patshali'qti'n' g'a'ziynesi yesap sanaq arqali' ali'p bari'lsa g'ana yel baxi'tli', da'wletli boladi'. Bul ha'diyseler patshani'n' wa'zi'ri Aytoldi' obrazi' arqali' beriledi.

U'shinshiden, ma'mleket aqi'l ha'm parasat arqali' basqari'li'wi' kerek. Bul ma'sele wa'zirdin' aqi'lli' uli' Ug'dulmish obrazi' arqali' sheshiledi.

To'rtinshisi, ha'rqanday adamni'n' qanaatli'-insapli' boli'wi kerekligi' wa'zi'rdi'n' tuwi'sqani', da'rwish Wodgurmish obrazi' arqali' berilgen.

Soni'n' ushi'n da, Yusup Has Haji'b yel basqari'w ushi'n aqi'lli' adamlardi'n' za'ru'r yekenligin a'rman yetedi. Yag'ni'y, woni'n' ayti'wi' boyi'nsha «Bir adam pu'tkil yeldi basi'na ko'teriwi qi'yi'n. Wog'an qol ushi'n beri'wshi dani'shpanlar kerek.» Wol ha'mme waqi't xali'q ta'repinde turi'p so'yleydi. Xali'qti'n' bir wa'kili si'pati'nda patshadan u'sh tu'rli wo'tinish-ti qabi'l yetiwin soraydi'.

A'y yel iyesi. Xali'qti'n' sende u'sh wo'tinishi bar. Woni' wori'nlaw pari'z ha'm qari'z.

Birinshi — puldin' qa'dirin ko'beyt.

Yekinshisi — xali'q ushi'n za'ru'r bolg'an a'dalatli' zan'lardi' shi'g'ar.

U'shinshisi — jollardi' qaraqshi'lardan qorg'a!

A'y, yeldin' sa'rdari'! Usi' u'sh talapti' wori'nlag'annan keyin, xalqi'n'nan da u'sh na'rseni talap qi'!

Birinshi — shi'g'arg'an buyri'g'i'n'di' xali'q toli'q wori'nlawi' kerek.

Yekinshisi — ma'mleketke tapsi'ri'li'wi' kerek sali'qlar waqti'nda tapsi'ri'lsi'n.

U'shinshisi — pu'tkil xali'q dosti'n'a dos, dushpani'n'a dushpan bolsi'n.

Yusup Has Haji'b bunnan ti'sqari' wo'z shi'g'armalari'nda didaktikali'q ma'selelerdi de so'z yetken. Ma'selen, «Adam yeki tu'rli boladi'. Birewi — u'yreniwshi. Yekinshisi — u'yretiwshi. Bul yeki si'pattan bos qalg'an adam haywan qatari'nda boladi'. Soni'n' ushi'n da, ya woni'si'n, ya buni'si'n tan'lap al» — dep wa'siyat yetedi.

Shayi'rdi'n' pikiri boyi'nsha wa'zir ha'm la'shker basi' ma'mleketin' u'lken tayani'shi'. Wa'zir bilimi arqali' ha'reket jasasa, la'shkerbasi' ku'sh-qu'direti arqali' xali'qti' qorg'aydi'. Mi'sali',

Wa'zir, la'shkerbasi' — bul yeki a'lem.

Birewinde — qi'li'sh, birinde qa'lem,

Bular xali'qti'n' qorg'awshi'si' — sezgenim,

Yekewi de ten' uslag'ay dizginin.

Usi'ni'n' menen birgelikte, avtor til haqqi'nda wog'ada bahali' pikirlerdi wortag'a taslaydi'. Bul pikirler teren' filosofiya-li'q ma'ni tiykari'nda berilgen. Yag'ni'y: «Til — aqi'l menen bilimnin' awdari'wshi'si'. Til adamdi' hu'rmetli ha'm izzetli yetedi. Adam woni'n' menen u'lken baxi'tqa yerisedi. Soni'n' menen birlikte til adamdi' xor, zar yetedi. Tili sebepli adamni'n' basi' da kesiliwi mu'mkin. A'y, u'y xojasi', yeger sen jaman so'ylesen', bir ku'n yemes, bir ku'ni wol senin' basi'n'di' jeydi. Tili sebepli azap shekken adam, sonday dep aytqan: Qaysi'nday jerde, qanday so'z ayti'w kerekligin woypap so'yle. Ko'p so'yley bergennen de payda shi'qpaydi'. Ha'rbir so'zin' shaqmaqtin' tasi'nday bolsin'. Biraq, wori'nsi'z baqi'ri'p so'yley berme. Reti kelgen jerinde g'ana dawisi'n'di' ko'ter. Mi'n' so'zdin' tu'yinin, bir so'z benen shesh. Adam du'nyada yeki na'rse menen qartaymaydi. Birinshisi — woni'n' jaqsi' minezi. Yekinshisi — parasat penen ayti'lg'an so'zi. Adam balasi' tuwi'ladi', wo'ledi. Biraq, yeki na'rse g'ana woni'n' arti'nda qaladi'. Birinshisi — danali'q so'zi. Yekinshisi — woni'n' qaharmanli'g'i'. Qaharmanli'q adamni'n' tek ati'n saqlap qaladi'. Al, danali'q so'zleri bolsa, woni'n' ati'n pu'tkil du'nyag'a jayadi'. Soni'n' ushi'n da sen ma'n'gi jasamaqshi' bolsan', izin'de wo'lmeytug'i'n danali'q so'z qaldi'r».

Bul ideyalar Yusup Has Haji'bti'n' sheberlik penen jazi'p qaldir'g'an qosi'q qatarlari'nda ko'rinedi. Mi'sali':

So'zin'e i'qti'yat bol, basi'n' ketpesin,
Tilin'e i'qti'yat bol, tisin' si'n'basi'n,

Uzi'n arqan qi'la berme so'zin'di.
Bir ku'nleri ali'p keter wo'zin'di.

Dana so'zli adam kerek jasawi',
Aqi'l bolar yeken tildin' tusawi'.

Dani'shpan boladi' bilip so'ylegen,
Sol ushi'n da woni'n' so'zi wo'lmegen.

Yeki na'rse qartaytpaydi' adamdi',
Biri — ku'lki, biri — so'zi saldamli'.

Shi'g'armani'n' basi'nan aqi'ri'na shekem avtor wo'z pozitsiyasi'nda ani'q turadi'. Wol bul kitapti' tek na'siyat ushi'n

g'ana jazbag'an. Yag'ni'y, bul du'nyani' tani'wdi'n' wo'zi negi-zinen bilim iyew. Bilimsiz adamni'n' nadanli'g'i' ko'p. Soni'n' ushi'n da du'nya gozzalli'g'i' bilimnen baslanadi'. Bilim adamlardi'n' ko'zin ashadi'. Jaqsi' ha'm jamanlardi'n' parqi'n tu'siniwge ja'rdemesedi. Jamanli'q joli' menen tabi'lg'an bayli'q adamlardi'n' abi'royi'n tu'siredi — degen pikirdi aytadi'. Avtor bul haqqi'nda:

Gu'mis tez sawi'lar ha'm pa'nt beredi,
Danali'q so'z gu'mis ali'p keledi.

Wo'mirge miyrasdur danalar so'zi,
So'z benen ashi'lar aqi'ldi'n' ko'zi.

Sonli'qtan so'zimdi tarqati'p yelge,
Miyras yetkim keldi keyingilerge.

Ko'p adamlar bilmese de wo'zimdi,
Qaldi'rmaqshi' boldi'm, su'ytip so'zimdi,

Na'siyatlar jaqpas nadanlar ushi'n,
Men jazdi'm haqi'yqi'y adamlar ushi'n,

Bul so'zlerdi bilimlige arnadi'm,
Bilimsizdin' tilin bile almadi'm.

Yusup Has Ha'jib bul kitapti'n' jazi'li'wi' haqqi'nda ayta kelip: «Men qartayg'an hali'mda g'ana bul du'nyani'n' ta'shwishlerin jaqsi' sezdim. Jaqsi'lar menen bir qatarda bul du'nyada jaman adamlar da a'dewir ko'p yeken. Yeger wolar bir shi'mshi'm bolsa da danali'qtan sabaq alsa, bunday bolmas yedi degen woy qi'yali'ma keldi.» Solay yetip bul shi'g'armani' jazi'wg'a kiristim. Sonshama ha'diyselerdi sezip ju'rgen bolsam da bul ku'nge shekem bir qatar jazbag'ani'm ushi'n wo'zimdi keyidim—dep aytadi'. Yag'ni'y:

Wo'ledi du'nyada jaqsi' ha'm jaman,
Yelge qaldi'rg'anday is qi'lg'i'l mudam.

Birewler bay boli'p, bir saray saldi',
Wo'zi wo'lip ketti, wo'zgege qaldi'...

Wo'tti bul du'nyadan sultan jalshi'lar,
Tek te ma'n'gi jasamaqta jaqsi'lar.

Gu'resedi bir-birine ta'psi uri'p,
Biri jamanli'qdur—biri jaqsi'li'q.

Yendi keldi senin' gu'res na'wbetin',
Jaqsi'li'qqa tolti'rg'aysan' jer betin.

Jaqsi'ni' gu'l yeter yeldin' alg'i'si',
Jamandi' qum yeter xali'qti'n' g'arg'i'si'.

Bolsa basshi' jaqsi'li'qti' qollag'an,
Wol jerlerde a'dil ta'rtip wornag'an.

Qudayi'm saqlasi'n sonday si'payi'dan,
Xali'qti' ash qaldi'ri'p, wo'zi bayi'g'an.

Da'standa tuwri' ko'rsetilgendey-aq bilim bul — baxi'ttin' gildi. Bilimli ku'shli adam hesh waqi't qag'i'ni'p su'rinbeydi. Soni'n' ushi'n da xali'q ha'mme waqi't bilimli adamlardi' qollaydi'.

MAXMUD QASHG'ARIY

Maxmud ibn ul Xusayn ibn Muhammadil Qashg'ariy XI a'sirde jasag'an tu'rkiy tilles xali'qlardi'n' dani'shpanlari'-ni'n' biri boli'p, ma'deniyat tariyxi'nda birneshe miyras qaldi'rg'an ali'm.

Woni'n' babasi' qashg'arli'q boli'p, son'i'nan Balasug'ung'a ko'ship kelgen. Soni'n' ushi'n da, wol Maxmud Qashg'ariy, yag'ni'y, «Qashg'arli'» dep ataladi'.

Maxmud wo'z da'wirinin' yen' bilimli adamlari'ni'n' biri bolg'an. A'sirese, filologiya ilimine qi'zi'qqan. Til ha'm a'debiyat si'rlari'n u'yreniwge ayri'qsha kewil bo'lgan. Soni'n' ushi'n da, wol wo'z da'wiri-nin' ten'i tayi' joq filologlari'ni'n' biri boli'p yesaplanadi'.

Maxmud Qashg'ariydin' til ilimine baylani'sli' «Javohir un nahv fi lug'otit tu'rk» (Tu'rkiy tillerinin' sintaksislik qag'i'ydalari') dep atalg'an miyneti belgili. Biraq ta, bul miyneti bizge jetip kelmegen. Al, yekinshi miyneti «Devani lug'atit at-tu'rk» 1074-jil'li' jazi'lg'an. Bul negizinen tu'rkiy so'zlerinin' arab tili boy'nsha tu'sindirme so'zligi boli'p, wonda sol da'wirdegi xali'qti'n' so'ylew tili, qosi'q, naqi'l-maqal ha'm qara so'z u'lgileri beriledi.

«Devani lug'atit at-tu'rk», shi'ni'nda da, tu'rkiy tilles xali'qlardi'n' yen' bahali' yesteligi. Wonda yeki ju'zden aslam qosi'q, u'sh ju'zge jaqi'n naqi'l-maqal, sonday-aq, toli'p ati'rg'an qanatli' so'z toparlari', ko'rkem metaforalar bar. Bul haqqi'nda Maxmud Qashg'ariy:

«Men bul kitapti' arnawli' tu'rde a'lipbe ta'rtibi boyi'nsha jazdi'm. Bunda yen' da'slep aforizmler, sajlar (qosi'q uyqasi' menen jazi'lg'an prozali'q shi'g'armalar), naqi'l-maqallar, qosi'qlar ta'riyip qosi'qlari' ha'm prozani'n' a'debiy u'zindileri menen ko'rkemledim»— dep jazadi'.

Maxmud Qashg'ariydin' xali'q arasi'nan ji'ynag'an material-lari'n negizinen bir neshe bo'leklerge bo'lip qaraw mu'mkin. Wolardi'n' arasi'nda xali'q qosi'qlari' ayri'qsha wori'ndi' iyeleydi.

Qaysi' da'wirde bolmasi'n, adamlar ta'biyat penen si'rlas boli'p jasag'an. Sebebi, adam tirishiliginin' wo'zi ta'biyat penen baylani'sli'. Ku'nnin' i'ssi', suwi'q boli'p keliwi, ha'r ji'lda boli'p ati'rg'an wo'zgerisler yeginnin' boli'q boli'wi', yaki pispey qali'wi', qi'stan aman shi'g'i'wi' yaki qi'ri'li'wi' ba'ri de ta'biyat penen baylani'sli' bolg'an. Xali'q soni'n' ushi'n da ta'biyatti' qa'sterlegen. Wog'an arnap ha'r qi'yli' temada qosi'q shi'g'ar-g'an.

Mi'sali':

Qi'sh yaz bi'la tokushti,
Kinir qozung' baqi'shti',
Tutushqali' yaqishti,
Utg'alimat og'rashur.

(Qi's penen jaz tog'i'sti'. Bir-birine jaman ko'z benen qaradi'. Wolar birin-biri jen'iw ushi'n bellesti) yaki bolmasa:

Qi'sh yari'ru suwla'nur.
Yer at manin yaurunur.
Iklar neme saurnur.
At yin tani tag'rishur.

(Qi's wo'tiwi menen-aq suwlar sarqi'rap ag'adi'. Jigitler bedew atlari'n minip jolg'a shi'g'adi'. Yeginler jelkildep wo'sip, bedew tepsinip woynaydi') ha'm tag'ii' basqalar.

A'sirese bul ta'biyat ko'rinisleri «Devani lug'at-at tu'rk» shi'g'armasi'ni'n' qaraqalpaqshag'a awdarmalari'nda ayqi'n seziledi.

Mi'sali':

Ku'ldi ba'h'ardin' ju'zi,
Aqti' sel yerip muzi',
Shi'qti' jari'q juldi'zi',
Ti'n'la so'zim ku'lkinsin.

Tu'rli sheshek ashi'ldi',
Gu'lli gilem jazi'ldi',
Du'nya qi'zi'l-jasi'lli',
Umi'ti'ldi' suwi'qlar.

Sunday-aq bul shi'g'armada an'shi'li'q haqqi'nda qosi'qlar da wori'n alg'an. Sebebi, bul da'wirde jasag'an xali'qlar arasi'nda an'shili'q basli' wori'ng'a ko'terilgen. Bul waqi'yalar so'zliktegi qosi'qlarda to'mendegishe bayanlanadi':

Kiyik ko'rdim, kewlim tasti',
Iytim da'rhal tarpa basti',
Albi'raqlap keyin qashti',
Tamag'i'nan buwi'p aldi'.

Maxmud Qashg'aqriy ji'ynag'an so'zlik tu'rkiy xali'qlardi'n' babalari'ni'n' ko'zi menen so'zi. Soni'n' ushi'n da bul xali'q qosi'qlari'nda bati'rli'q temasi' yen' joqarg'i' wori'nlarg'a ko'teriledi.

Mi'sali':

G'azep penen atlandi'm,
Ari'slan kibi taplandi'm,
Bati'ri'n ji'gi'p baplandi'm,
Yendi meni kim tutar.

Jawdi'n' tobi'n ayi'rdi'm,
A'liptin' moyni'n qayi'rdi'm,
Bir neshshesin' mayi'rdi'm,
Aldi'm alti'n, gu'misin.

—degen qatarlari'nda bati'rli'q haqqi'nda joqari' ko'terin'kilik penen ji'rlandadi'.

«Devani lug'atit at tu'rk» shi'g'armasi'nda turmi'sqa baylani'sli' do'regen qosi'q qatarlari' da wori'n alg'an.

Mi'sali':

Ilay, balshi'q diziler,
Ka'mbag'allar yeziler,
Suwi'q qatti' seziler,
Barmaqlari'n u'pleser.

Da'slep ata-anan'ni'n',
Qa'dirle sen so'zlerin,
Umi'tpa ji'rti'q kiyimdi,
Da'wletli bolg'an gezlerin'.

—dep berilse, ayi'ri'm qosi'qlari'nda geypara adamlardi'n' yeki ju'zlilik, jalg'an dosli'q ha'm jalatayshi'li'qlar a'shkaralanadi'.

Mi'sali':

Dosti'm boli'p tani'sti',
Mali'mdi' da sati'sti',
Qaraqshi' menen tabi'sti',
Urlap ketti tayi'mdi'.

—dep jazadi

Joldasi'n'di' hu'rmet qi'l,
Wo'zgelerge ko'z tikpe,
Bag'a almasan' tawi'qti',
Ko'z salmag'i'l keklikke.

— degen qatalari'nda teren' filosofiyali'q ma'ni bar.

Maxmud Qashg'ariy soni'n' menen birlikte, wo'zi jasag'an tu'rkiy qa'wimlari arasi'nda bir neshe naqi'l-maqallardi' ji'ynap qaldi'rg'an. Bul naqi'l-maqallar ha'zirgi ku'nde wo'zinin' a'hmiyetin jog'altqan joq.

Naqi'l-maqal bul xali'qti'n' qa'dirli so'zinin' qaymag'i' boli'p, a'sirden-a'sirlerge tarqali'p ju'r. Dani'shpanli'q penen ayti'lg'an bul so'zlerdin' qaysi' a'sirlerde payda bolg'ani'n da bilmeysen'. Solay bolsa da, ha'r bir da'wir woni' wo'zinshe bayi'ti'p woti'radi'.

Mi'sali':

1. Jawdi' ayasan', jag'an'a asi'ladi',
2. Qayg'i'ni' yer ko'terer.
Jawi'ndi' jer ko'terer.
3. Yeki ayg'i'r ayqassa, wortasi'nda tay wo'ler.
4. Ko'k sho'p ku'ymes, yelshi wo'lmes.
5. Bu'rkittin' sayrag'ani' — wo'lgeni.
6. Qus qanati' menen, yer ati' menen.
7. Ji'lan wo'zin bilmey, tu'yenin' moyni' qi'ysi'q,—
depti.
8. U'plep ishkennin', awzi' ku'ymes.
9. Bes barmaq birdey yemes.
10. Qorqqang'a qos ko'rinedi.
11. A'kege tartpay ul tuwmas.
12. Yebelek shi'bi'n su'tke tu'ser.
13. Sabi'rsi'z u'yge si'ymas.
14. Qan qan menen juwi'lmas.
15. Wo'gizdin' ayag'i' bolg'ansha, buzawdi'n' basi' bol.
16. Adam alasi' ishinde, mal alasi' si'rti'nda.
17. Toyg'an qonaqti'n' ko'zi jolda.
18. Awi'ri'wdi'n' aldi'n al.
19. Jaman baydan jesirlik jaqsi'.
20. Ari'slan qartaysa, ti'shqan awlaydi'.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Maxmud Qashqariy shi'g'armalari'nda qanday naqi'l-maqallar bar?
2. Maxmud Qashqariy haqi'yqi'y dosli'q haqqi'nda qanday pikirde
bolg'an?
3. Ata-anani' qa'dirlew haqqi'nda qanday pikirlerge iye?

AXMED YUGNAKIY

XII a'sirdegi tu'rk tilles xali'qlar a'de-biyati'ni'n' ko'rkem so'z sheberlerinin' biri Axmed Yugnakiy Yusup Has Haji'bten keyingi ko'zge ko'ringen a'jayi'p shayi'rlar-di'n' biri yedi.

Shayi'rdi'n' tuwi'lg'an jeri sol waqi'tta-g'i' Qaraxaniyeler ma'mleketinin' yen' ko'r-nekli qalalari'ni'n' biri Yugnak boli'p, wol Tu'rkstan qalasi'na jaqi'n jer — dep ta'-riyiplenedi. Woni'n' qaysi' ji'li' tuwi'lg'an-li'g'i' belgisiz. Biraq ta wol haqqi'nda jazi'lg'an qosi'qta: «Shayi'rlardi'n' shayi'ri', danalardi'n' danasi'. So'z wo'nerinen g'awhar tergen adam» — dep ta'riyiplenedi.

«Haqi'yqatlar si'yli'g'i'» — negizinde didaktikali'q shi'g'arma. Bunda basqa shi'g'armalardag'i' si'yaqli' belgili syujet te joq. Da'stan bastan ayag'i'na shekem na'siyattan quralg'an. Na'siyat bolg'anda da tek ji'lti'r so'z yemes, al, ta'sirli didaktika. Avtor shi'g'armani' bilim haqqi'nda, jaqsi'li'q ha'm jamanli'q, adamni'n' minez-qulqi' haqqi'ndag'i' baplarg'a bo'lip qaraydi'. Ma'selen, wol bilim haqqi'nda wog'ada ta'sirli jazadi':

So'z yetpekshi yedim ja'ne bilimdi,
Joldas bolg'ay sag'an ba'rha bilimli,
Bilim menen baxi't joli' ashi'lar,
Yel g'ami'n woylag'an wog'an asi'g'ar.
Bilimli adam turar ku'nin'e jarap,
Bilimsiz adamlar—miywesiz daraq.
Biri—wo'tpes pi'shaq, birewi—almas,
Bilimsizler bilimlige ten' bolmas.
Ha'mme waqi't bilim kerek jigitte,
Bilimsizler uqsar maysi'z jilikke,
Ishi bop-bos biraq, yelge kerektey,
Ilimsizler bolar maysi'z su'yektey,
Bilimli du'nyani' ko'rkeyter tag'i',
Soni'n' ushi'n ba'lent bolar atag'i',
Bilimli wo'lse de ati' wo'lmeydi,
Bilimsizler baxi't tappay sho'lleydi,
Bilimli isler mi'n' adamni'n' jumi'si'n,
Bilimsizdin' ko'rin' quri' ju'risin.

Bilim menen jasnar, du'nya adamda,
 Pa'msiz bolsan' jaqsi' bolmas sag'an da.
 Sol payg'ambar Rasuldi'n' wo'zi de,
 Isen degen bilimlinin' so'zine.
 Perzent qa'dirin' u'yren ata-anadan,
 Ilim qa'dirin u'yren ba'rha danadan.
 Ilim menen du'nya qi'zi'qli' bolar,
 Ilim u'yrenbegen jazi'qli' bolar.
 Bilimsiz isine kewlin' tolmaydi',
 Bilimlinin' isi yeki bolmaydi'.
 Bilimsizler si'ri'n ashadi' tezden,
 Bilimliler qashar, kereksiz so'zden.
 Bilimsiz tayaq jer ba'rha tilinen,
 Ha'r so'zinde nadanli'g'i' bilingen.
 Ko'rgin' kelse ba'rha' jaqsi'li'q joli'n,
 U'stinde kiygeysen' tiwri'li'q toni'n.
 So'zinde tu'siniksiz giyne bolmasi'n,
 Dushpani'n' hesh waqi't si'ri'n'di almasi'n.
 Pa'msizligin' ushi'n sag'an ku'lmesin,
 Si'ri'n'ni'n' ha'mmesin yelin' bilmesin.
 Si'ri'n'ni'n' barli'g'i'n' dosti'n'a aytpa,
 Dosti'n'ni'n' dosti' ko'p, wol basqa jaqta.
 Awi'zdan shi'qqan so'z yeldi aralar,
 Yeliw ju'rtqa wo'sek boli'p taralar.
 Bilimsiz yel aldar ha'm azap berer,
 Usi'layi'nsha a'ytewir bir ku'n ko'rek.
 So'z benen bilinip Hatam Tayli'g'i',
 Danalardi'n' bilim bolar bayli'g'i'.
 A'depli so'ylesen' saqlanar jani'n',
 Sol sebepli tilin' bolar dushpani'n'.
 Woq jarasi' tez du'zelip ketedi,
 So'z jarasi' su'yegin'nen wotedi.
 Jalg'i'z awi'z so'zi aqmaq basshi'ni'n',
 Ko'p adamni'n' quri'tadi' dasti'g'i'n.
 Tuwri' so'zli adam bolar pal kibi,
 Jalg'an so'z pi'yazday ashshi'dur tu'bi.
 Ji'lan jumsaq, za'ha'r bolar tisinde,
 Si'rti' ji'lti'raydi', ba'le ishinde.
 Du'nya si'rti' go'zzal ish beti tu'yin,
 Ha'mmesin u'yrenip, bilersen' keyin.
 Bir suli'w qi'z kibi ni'qabi'n' ashi'p,
 Keyin tutti'rmaydi' izine qashi'p.
 Du'nya wo'ter bir ko'rilgen tu's kibi,
 Baxi't ushi'n pa'lpellegen qus kibi.

Avtor wo'mirdegi ha'rbir mashqalag'a wo'z di'qqati'n qarata-di' da, wog'an bolg'an wo'z mu'nasibetin bildiredi. Yaki bol-masa "jalg'an so'ylew ha'm wo'tirikshilikтин' zi'yani" haqqi'n-dagi' bap-ti' ali'p qarayi'q.

Jalg'an so'zde ma'ni bolmas jalti'rar,
Wo'tirikshi adam qorqi'p qalti'rar.
Ha'mme waqi't joli'n tabar tuwri'li'q,
Jalg'an so'zge sen qalarsan' quwi'ri'li'p.
Jalg'an so'z kesellik, tuwri' so'z shi'pa,
Wo'tirikshi heshkimge yetpegen wopa.
Jalg'an so'zden yelge merez bolasan',
Xali'q isenbes, qatari'n'nan qalasan'.

Avtor bunnan ti'sqari' kitapti'n' son'i'nda wo'zi haqqi'nda da tolqi'nlanip jazadi':

«Men shayi'r Axmed pa'ndiw-na'siyat so'zlerin ayt-ti'm. Buni' hikmetli so'z yaki na'siyat kitabi', — dep atasa da boladi'. Woni' woqi'g'an ha'r qanday adam pal tatqanday boladi', — degen niyettemen. Ba'lki, wo'zim wo'lip ketermen. Yel arasi'nda so'zlerim qalsi'n. Jaz wo'tedi, gu'z keledi. Wo'mir wo'tip barati'r. Soni'n' ushi'n da tan'si'q bolg'an bul tu'rkshe kitapti' jazdi'm. Qa'lesen' woni' maqulla. Qa'lemesen' — jamanla. Wo'zin'nin' yerkin'. Wo'zim wo'lip ketkende yestelik bolsi'n dep, bul tan'si'q so'zlerdi jazdi'm».

Usi'ni'n' wo'zinen-aq sol na'rse belgili boli'p turi'pti', Axmed Yugnakiy wog'ada talantli' shayi'r bolg'an. Wol wo'z so'zinin' qa'dir-qi'mbati'n biletug'i'n adam bolg'anli'g'i' da seziledi.

Bunnan ti'sqari', shi'g'armada a'dep-ikramli'li'q, dosli'q haqqi'nda so'zler ayti'lg'an. Yag'ni'y: «Kim sag'an jamanli'q qi'lsa, sen wog'an wopa qi'l», «Qandi' qan menen juwi'p tazalap bolmaydi», — dep ayti'lg'an bolsa, yekinshi jag'i'nan, wo'mir filosofiyasi' haqqi'nda pikir bildirip, «Bul du'nya bir ku'n g'ana qoni'p ketetug'i'n ka'rwan sarayg'a uqsaydi'. Ka'rwan bir ku'n qoni'p, wo'z joli'n dawam yetedi. Biz de tap sondaymi'z. Adam balasi'na bul wo'mirdi bilip seziw ushi'n ju'z ji'ldi'n' wo'zi de qi'sqali'q yetedi. Sonshama wo'mirdin' wo'zi bir ku'n quraqi'm ko'rinbeydi», — dep jazadi'.

Qullasi', Axmed Yugnakiy wo'z zamani'ni'n' belgili dani'shpan shayi'rlari'ni'n' biri boldi'. Bunnan keyingi da'wirlerde

payda bolg'an «Qi'pshaqlar so'zligi» ha'm basqa shi'g'armalardi'n' da ta'riypi sonday.

QABUSNAMA

Shi'g'i's a'leminde ilimiy-ta'rbiyali'q ha'm pedagogikali'q jaqtan kitap woqi'wshi'lari'ni'n' di'qqati'n wo'zine tartqan yen' a'hmiyetli shi'g'armalardi'n' biri — Ka'yqawi'sti'n' “Qabusnama” shi'g'armasi' boli'p yesaplanadi'.

“Qabusnama” XI a'sirde do'retildi. “Qabusnama”ni'n' avtori' Unsurulmaoliy Ka'yqawi's Kaspiy ten'izinin' tu'slik jag'asi'nda jasawshi' Gilan qa'wiminen. “Qabusnama” 1082—1083-ji'llar arasi'nda jazi'lg'an. Bul da'wirde Kayqawi's 63 jasqa shi'qqan boli'p: Perzentim, men qartaydi'm. Qartayg'an adamni'n' turmi's ta'jiriybeleri mol boladi'. Soni'n' ushi'n da sag'an yeste-likke bir kitap jazi'p qaldi'ri'wdi maqset yettim” — dep aytadi'. “Qabusnama” 44 bapdan ibarat boli'p, bulardan to'rt babi' diniy xarakterde, qalg'an qi'rq babi' turmi's waqi'yalari'n su'wretleydi. Bul shi'g'armalar birinshi ret Iran ha'm Hindstanda do'retilip, keyin ala derlik pu'tkil Shi'g'i's xali'qlari'ni'n' soni'n' ishinde tu'rkiy, al atap aytqanda qaraqalpaq xalqi'ni'n' da ruwxiy du'rdanalarini'n' birine aylani'p, bular ha'mmemizdin' de uluwma bayli'gi'mi'z, biybaha, wortaq mu'lkimiz boli'p qaladi'. “Qabusnama” shi'g'armasi' qaraqalpaq tilinde 1987-ji'li' birinshi ret basi'li'p shi'qti'.

Ka'yqawi's wo'zinin' turmi's ta'jiriybeleri menen Gilan shaxti' ta'rbiyalawdi' qa'leydi ha'm bul pa'ndiw-na'siyatlari'n uli' ushi'n yen' qi'mbat miyras dep uqti'radi'. Wol wo'z shi'g'armasi' “Qabusnama”da uli' Gilan shaxqa mu'raja't yetip bi'lay deydi: “A'y balam, sen bul aqi'l-ken'eslerimdi qabi'l yetersen' degen u'mittemen. Buni'n' menen men atali'q wazi'ypasi'n wo'tegen bolaman. Bilgil, xali'qti'n' a'deti juwi'ri'p-jelip, izlep tawi'p du'nyada bir na'rse tabi'w ha'm bul tapqan na'rselerin wo'zlerinin' jaqsi' ko'rgen adami'na qaldi'ri'p ketiw. Men du'nyada mine bul so'zlerdi do'rettim, sen menin' ushi'n yen' qi'mbatli'san'. Mag'an sapar waqti' jaqi'nlasti', bul du'nyada ne ali'p, ne do'retken bolsam wo'zin basqalardan joqari' sanamasi'n ha'm wo'zine i'layi'qsi'z islerdi qi'lmasi'n dep wolardi' seni'n' aldi'n'a qoydi'm”. Ka'yqawi's wo'z shi'g'armasi'nda ta'rbiyag'a ayri'qsha itibar beredi. “Yeger adamdi'

turmi's ustazi' dana yetpese, heshqanday dana wog'an so'z u'yretiw ushi'n a'were bolmasi'n, wo'ytkeni miynetni zaya ketedi". Demek adamdi' ta'rbiyalawda turmi's ta'sirinin' roli Ka'yqawi'sti'n' di'qqati'nan shette qalmaydi'. Ka'yqawi'sti'n' pikiri boyi'nsha maqset-insandi' ha'zirgi zaman ha'm keleshek ushi'n jaramli' adam yetip shi'g'ari'wdur.

Ka'yqawi'sti'n' ayti'wi' boyi'nsha ha'rqanday adam joqari' ma'rtebelerdi iyelewi mu'mkin. Biraq, buni'n' ushi'n wo'ner iyelewi kerek. «Yeger adam joqari' lawazi'mli', ba'lent ma'rtebeli bolsa da, wo'neri bolmasa wol jumi'sti' ali'p bari'wi' qi'yi'n. Qoli'nda wo'neri bolmag'an adamdi' xali'q si'yamaydi'. Soni'n' ushi'n da ha'rqanday na'rseni wo'z qoli'n' menen islep ko'rsetetug'i'n bol. Sonda g'ana xali'q senin' isshe'n'ligin'e inanadi'. Aqi'l ha'm wo'ner u'yrenip ba'lent ma'rtebege yeris. Sebebi Sokrat ha'kim: «Wo'nerden ha'm ilimnen jaqsi'raq na'rse joqdur» – dep aytqan.

Soni'n' ushi'n da Ka'yqawi's adamzat baxti'ni'n' gilti miynet, – dep yesaplaydi'. Sebebi aqi'l da, bilim de tek miynet arqali' ju'zege keledi. Miynetten qashqan adamnan baxit ta qashadi'. «Bilimdi iyelew ushi'n miynet yetiw, deneni jalqawli'qtan qutqari'w paydali'dur. Sebebi jalqawli'q, is jaqqasli'q bedennin' buzi'li'wi'na , keselleniwine sebebshi boladi'. Yeger miynet yetip bedendi wo'zin'e boysi'ndi'rmasan', saw ha'm ba'lent ma'rtebeli bola almaysan'».

Adam parasatli', hikmetli so'zlerdi ti'n'lawdan jali'qpawi' kerek. Sebebi adam yeki tu'rli boladi':

Birewi – u'yretiwshi. Yekinshisi – u'yreniwshi. «Ti'n'layti'n'lay dana bolarsan'» – degen so'zler sonnan qalg'an. Qulag'i'n'a qoni'msi'z biyhuwda so'zlerdi yesitiwden qash. Biraq hikmetli so'zlerdi u'yreniwden jali'qpa. «Anadan tuwi'lg'an na'resteni jer asti'nda saqlap, su't berip, sol jayda wo'sirse anasi' wog'an heshqanday so'ylemese, adam so'zin yesitpese, wol bala u'lkeygennen keyin saqaw boladi'. Soni'n' ushi'n da so'z bala ushi'n jasli'g'i'nan joldas boli'wi' kerek».

Avtordi'n' ayti'wi'nsha jaqsi' so'z ta'rbiyani'n' tiykarg'i' qurali'. So'zdin' ma'nisli qollani'wi' adam xarakterinde tiykarg'i' jolg'a sali'p jiberedi. Bunnan ti'sqari' wol: «Adam balasi' wo'mirinshe ta'rbiyalani'p bari'wi' kerek. Jaman adam joq, jaman ta'rbiyalani'w bar» – degen sheshimge keledi.

Qullasi', Ka'yqawi'sti'n' bul shi'g'armasi' Shi'g'i's pedagogi-
kasi'ni'n' yen' bir xarakterli kitaplari'nan yesaplanadi'.

Amanatti' saqlaw haqqi'nda

A'y, perzent, sag'an bir adam amanat tapsi'rsa, mu'mkin bolg'ani'nsha woni' qabi'l yetpegil, sebebi amanatti' qabi'l yetiw ju'da' qi'yi'n isdur. Amanatti'n' apati' u'sh tu'rldur: ya amanatti' iyesine aman tapsi'rasan'. Adamgershiliktin' ha'm ma'rtliktin' joli' sonday: amanatti' qabi'l yetpe, yeger qabi'l yetsen', jaqsi' saqlag'i'l, sonda iyesine aman tapsi'rasan'.

Hikaya: Men bi'lay yesitkenmen: Bir adam tu'nde, sa'ha'r waqti'nda u'yinen shi'g'i'p ha'm monshag'a barmaqshi' boldi'. Wo'z doslari'ni'n' birine: "Menin' menen joldas boli'p monshag'a ju'r!" — dedi. Wol aytti': "Senin' menen baramandag'i' biraq monshag'a tu'speymen, sebebi menin' bir za'ru'r jumi'si'm bar". Wol adam joldasi' menen monshag'a ketti. Yeki jol ayri'li'sqan jerge barg'anda joldasi' monshag'a bari'wshi' dosti'na bildirmesten basqa jol menen ketti. Joldasi' jalg'i'z wo'zi monshag'a kete berdi ha'm dosti'm menen kiyati'rman dep woylap kele berdi. Tosattan bir uri' wol adamni'n' izinen bara berdi, wol bolsa buni' dosti'm dep woyladi'. Woni'n' qoyni'nda ju'z tillasi' bar yedi. Monshani'n' yesiginin' qasi'nda tillani' qoyni'nan shi'g'ari'p, tu'n qaran'g'i'si'nda tani'may jan'ag'i' uri'g'a berdi ha'm bi'lay dedi: "A'y biradar, men monshag'a tu'sip shi'qqansha bul tilla sende tursi'n, monshadan shi'qqan-nan keyin mag'an tapsi'rasan'!" Uri' tillani' ali'p, sol jerde woti'rdi'. Wol kisi monshadan shi'g'i'p, kiyimlerin kiyip kete berdi. Uri' woni'n' keyninen shaqi'ri'p aytti': "A'y ma'rt, kel mennen alti'nleri'n'di' al. Bu'gin men senin' amanati'n'di' saqlap wo'z jumi'si'mnan qaldi'm". Wol adam aytti': "Sen kimsen', bul alti'n qanday alti'n?" Uri' aytti': "Men bir uri'man, bul alti'n senin' mag'an tapsi'rg'an alti'ni'n'".

Wol adam bi'lay dedi: "Yeger sen uri' bolsan', ne ushi'n bul alti'nlardi' ali'p ketpedin'. Uri' aytti': "Yeger mi'n' tilla bolsa da, woylap woti'rmaq ali'p ketken bolar yedim, biraq sen bul alti'ndi' mag'an amanatqa tapsi'rg'an yedin'. Amanatqa qi'yanet yetiw ma'rtlikten yemes".

Bolar, a'y balam, amanatti' qabi'l yetip ali'p iyesine tapsi'r-g'ani'n'sha sen ko'p azap shegesen'. Amanat iyese sennen

heshwaqta minnetdar bolmaydi' ha'm "tapsi'rg'an na'rsemdi aldi'm, wog'an ne zi'yan boli'pti'" dep qoyadi'. Senin' shekken azap-aqi'retlerin' bosqa ketedi. Yeger amanatqa bir apat tiyip joq bolsa, senin' so'zin'e heshkim isenbeydi ha'm sen xali'q-ti'n' wortasi'nda qi'yanetshi degen at penen belgili bolasan'. Yeger moyni'n'a almasan', sennen ja'bir-zorli'q penen wo'ndirip aladi'. Sonnan keyin sag'an heshkim isenim menen qaramaydi'.

Sen birewge amanat bergin' kelse, zati'n'di' jasi'ri'p bermegil, yeki a'dil gu'wani'n' aldi'nda bergil. Ne bersen' de qazi'ni'n' xati'n ali'p bergil, sebebi sen keyin qazi'ni'n' aldi'na bari'wdan quti'lasan'. Yeger qazi'ni'n' aldi'na barsan' a'zzi, to'men bolma, biraq hasla ant ishpegil, ant ishiw menen ataqqa shi'qpag'i'l.

Za'ru'r bolg'an waqi'tta ant ishsen' qabi'l boladi'. Son'i'raq bay ha'm duri'sshi'l bolsan' da, wo'zin'di' da'rwishler qatari'na yesaplap, kishipeyil bolg'i'l, sebebi jaman atqa iye boli'wdi'n', wo'tiriktin' son'i' – jarli'li'q-ga'dali'qdur.

Amanatqa qi'yanet qi'lmag'i'l. Yeger duri's so'zli bolsan', ha'mme bayli'q duri's so'zli adamg'a tiyislidir. Birewden aldanbawg'a ha'reket yet ha'm birewdi aldawdi' qatti' awi'r gu'na dep bil.

Qalila ha'm Dimna

"Qalila ha'm Dimna" shi'g'armasi' qaraqalpaq xalqi' arasi'nda ha'rtu'rli usi'lda ken' tarqalg'an. Wolardi'n' ko'p sanli' hikayalari'ni'n' syujetleri, hikmetli so'zleri ha'tteki awi'zeki xali'q do'retiwshiliginin' mu'lkine aylani'p ketken. Buni'n' bir mi'sali'n "Qalila ha'm Dimna" shi'g'armasi'ndag'i' birqansha syujetlerdin' qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati' boyi'nsha du'zilgen woqi'w qollanbalari'nda paydalang'ani'nan ko'riwge boladi'. Mi'sali' maqtanshaq qurbaqa haqqi'nda, iytin' wo'z su'wretin suwda ko'rip, wog'an taslang'ani' ha'm tag'i' basqalar. Na'siyat, hikmet ha'm ti'msallar ji'ynag'i'nan ibarat bolg'an bul "Qalila ha'm Dimna" kitabi' hind biraxmanlari' ha'm ali'mlari' ta'repinen jazi'lg'an. Ha'r xali'qti'n' ali'm ha'm faylasuflari' ne arqali' bolsa da wo'z tilek, a'rmanlari'n iske asi'ri'wdi', wo'mir su'rip turg'an ta'rtipti belgili bir jolg'a

sali'wdi' ha'mme waqi't woylag'an. Ha'r tu'rli ilajlar menen is ko'rmekshi boli'p, bul tuwrali' ha'r tu'rli shi'g'armalar jazi'wg'a umti'lg'an. Solardi'n' biri quslardi'n' ha'm jabayi' haywanlardi'n' tilinen jazi'lg'an, ju'da' teren' ma'nili, na'zik shama-isharalarg'a ha'm ma'seelerge toli' usi' kitap boli'p yesaplanadi'. Ali'mlar bul joldi' tan'lap u'lken arti'qmashi'li'qqa iye bolg'an: birinshiden buni'n' menen wolar qa'legen so'zin ayti'p, ha'rbir bapti' woylag'an da'rejede bezew imkaniyiti'na iye boldi'. Woni'n' u'stine wolar usi' jol menen na'siyat, hikmet, ku'lkili qi'sqa gu'rrin'ler ha'm woyi'n-ha'zil so'z ga'wharlari'n bir-birine qosqan sebebi danalar bul kitapti' di'qqat penen woqi'p paydalansi'n, nadanlar bolsa woni' a'psana dep woqi'si'n. Jas sha'kirtler bolsa, sawatli' boli'w, ilim artti'ri'w, hikmetli so'zler ayti'w maqsetinde bul kitapta jazi'lg'anlardi' yadi'nda saqlap qali'wshi'lar boldi'.

“Qalila ha'm Dimna” shi'g'armasi'nda a'dep-ikramli'li'qqa baylani'sli' ko'p g'ana bahali' mag'luwmatlardi' ali'wg'a boladi'. Mi'sali' adamni'n' aqi'llili'g'i'n qanday minez-qulqi'nan ani'qlawg'a bolatug'i'nli'g'i' haqqi'nda mi'naday delinedi:

Adamni'n' aqi'li' segiz na'rsede ko'rinedi: birinshisi — na'zik, mu'layi'm qatnasta; yekinshisi — wo'zinin' kim yekenligin bilip, sog'an a'mel qi'li'wda; u'shinshisi — a'dil shahlarg'a ita'a't yetip, wolardi'n' tilek-a'rmanlari'n wori'nlawda; to'rtinshisi — wo'z si'rlari'n dosqa bildiriw, bildirmewdi biliwde; besinshisi — wo'zinin' ha'm basqalardi'n' si'ri'n saqlawda; alti'nshi'si' — shahlar sarayi'nda saq boli'p, shiyrin til menen saray adamlari'n qolg'a ala biliwde; jetinshisi — tildi ti'yi'p, arti'q so'ylemewde, segizinshisi — ma'jilislerde ti'ni'sh, u'ndemey woti'ri'wdi' a'det yetip, soralmag'an na'rselerdi aytpaw ha'm pu'shayman jegizetug'i'n so'zlerdi tilge ali'wdan saqlani'wda. Bul segiz qa'siyettin' ba'ri kimde bolsa, wol doslari'nan qa'legen na'rsesin ala aladi' ha'm a'rmani'na jete aladi'.

Ari'slan ha'm wo'giz haqqi'nda

Hind hu'kimdari' biraxmang'a aytti': - Mag'an sonday bir hikaya ayti'p ber, wonda satqi'n adamni'n' jalg'an wo'tirikleri, jalalari' na'tiyjesinde yeki dos arasi'ndag'i' sadi'qli'q tuwi'sqanli'qqa aylani'p bir-birlerinen ayi'ri'li'si'p ketken bolsi'n.

Biraxman dedi: - Yeger yeki dos arasi'na bir satqi'n kirip qalsa, a'l'bette ja'njel shi'g'aradi', wolar tap ari'slan menen wo'giz kibi bir-birewine dushpan boli'p qaladi'.

Shax soradi': - Wolar qalay dushpan boli'p qali'pti'?

Biraxman aytti': Bir bay-da'wletli sawdager bar yeken deydi. Woni'n' balalari' u'lkeygende heshqanday is penen shug'i'llani'wdi' qa'lemepti. A'kelerinin' du'nya-mali'n shasha baslapti'.

A'kesi wolardi' ji'ynap ali'p ayti'pti' : - Balalari'm! Adam bul du'nyada u'sh na'rsege umti'ladi', wol u'sh na'rse to'rt na'rsenin' ja'rdeminde qolg'a kirgiziledi.

Wol u'sh na'rsenin' birewi — jaqsi' turmi's keshiriw, yekinshisi — adamlar arasi'nda joqari' ma'rtebege iye boli'w, u'shinshisi — aqi'rettin' sawabi'n tabi'w ushi'n sawapli' isler qi'li'wdur. Bul u'sh na'rsege yerisiw ushi'n ja'rdem bolg'an to'rtinshi na'rse to'mendegiler: hadal miynet penen du'nya-mal ji'ynaw; qoli'ndag'i' du'nya-maldi' saqlay biliw; i'si'rapshi'li'qqa jol qoymaw, du'nyasi'n wo'zi, xojali'g'i' ha'm ag'a-inileri ushi'n sarplaw. Keyninen mu'mkin bolg'ani'nsha wo'zin zi'yanli' islerden ti'yi'w. Bul to'rt sha'rttin' birewin de wori'n-lamag'an adam wo'z a'rmani'na jete almaydi'. Sebebi, adamni'n' du'nya-mali' bolsa, wol wo'zi jep, basqani' toydi'ra almaydi'. Yeger du'nyasi' bolmasadag'i' biraq wo'z worni' menen sarplamasa, sa'l wo'tpey-aq, bul du'nya-mal joq boli'p ketedi.

Soni'n' ushi'n da aytqan yekenler: du'nya-maldi' tabi'wdan go're woni' sarplaw, jumsaw qi'yi'ndur.

Mine, aqi'ri'nda a'kenin' na'siyati' balalari'na ta'sir yetip, wolardi'n' ha'rqaysi'si' bir wo'ner-ka'sip penen shug'i'llana basladi'. U'lken balasi'sawdagershilik qi'li'w ushi'n uzaq bir yelge saparg'a ketti. Jolda u'lken bir batpaqli'qqa dus keldi. Woni'n' ju'k tarti'wshi' yeki wo'gizi bar boli'p, birewinin' ati' Sha'traba, yekinshisinin' ati' Ba'ndaba. Sha'traba sol jerde batpaqqa bati'p qaldi', sawdager ha'm woni'n' xi'zmetkerleri ko'p qi'yi'nshi'li'qlar menen Sha'trabani' batpaqtan shi'g'ari'p aldi', biraq wol ju'da' ha'lsizlenip, ju'riwge din'kesi qalmadi'. Sawdager xi'zmetkerlerinin' birewin Sha'trabani'n' qasi'nda qaldi'ri'p, woni' bir neshe ku'n bag'i'p, qarawdi' ha'm ku'sh-quwati'na yengennen keyin a'keliwdi buyi'rdi'.

Bir-yeki ku'n wo'tkennen keyin xi'zmetker zerikti ha'm wo'gizdi wo'ldi dep qayti'p sawdagerdin' qasi'na baradi'. Wo'giz

bolsa, sol jerden ketip, wotlaqli', suwi' mol jerge bari'p jasay baslaydi'. Ko'p waqi't wo'tpey wol semirip, woynaqlap ju'rer yedi. Sol jerge jaqi'n jerde tog'ay patshasi' ari'slan ha'm woni'n' xi'zmetindagi haywanlar: ayi'w, qasqi'r, shag'al ha'm sog'an uqsas haywanlar jasaytug'i'n yedi. Ari'slan mennen ku'shli, mennen zori' joq dep woylap, heshkimdi pisent yetpeytug'i'n yedi. Biroq, wol heshqashan wo'gizdi ko'rmegen ha'm Sha'trabani'n' mo'n'iregenin yesitip, qorqi'ni'shqa tu'sti. Buni' xi'zmetindagi haywanlar sezip qalmasi'n dep, woti'ra berdi ha'm awg'a da shi'qpadi'. Qasi'ndagi' haywanlar arasi'nda yeki shag'al bar yedi. Wolardi'n' birewinin' ati' Qalila, yekinshisinin' ati' Dimna yedi. Yekewi de sezgir ha'm ma'kkar yedi. Biroq Dimna ziyregirek ha'm jawi'zi'raq yedi.

Dimna Qalilag'a aytti': - Ag'ayinim, sen ari'slan haqqi'nda qanday pikirdesen'? Wol birneshe ku'nnen berli worni'nan qozg'almaydi', awg'a da shi'qpay qoydi'.

Qalila aytti': - Wo'zin'e tiyisli bolmag'an na'rselerdi nege soraysan'? Bizin' jag'dayi'mi'z belgili, biz shax xi'zmetindemiz ha'm woni'n' da'wlerin'in' sayasi'nda jasaymi'z. Dawi'si'n'di' shi'g'arma, bilip qoy, qatnasi' bolmag'an isler menen shug'i'l-lang'anni'n' basi'na maymi'ldi'n' ko'rgen qi'si'wmeti tu'sedi.

Dimna aytti': - Maymi'lg'a ne is bolg'an yedi?

Maymi'l ha'm ag'ash usta hikayasi': Qalila aytti': Bir maymi'l ag'ash ustasi'ni'n' ag'ash u'stinde woti'ri'p, si'na menen woni' jari'p ati'rg'ani'n ko'rди. Ag'ash ustasi' bir si'nani' qaq-qannan keyin, yekinshisin suwi'ri'p ali'p, woni' basqa jerge qag'ar yedi ha'm solay yetip, ag'ashti' jari'p barar yedi. Ag'ash ustasi' za'ru'r jumi's penen bir jaqqa ketti. Buni' ko'rgen maymi'l wo'zine tiyisli bolmag'an iske aralasi'p, ag'ash ustasi'ni'n' isin dawam yettirmekshi boldi'. Wol arqasi'n ag'ashti'n' jari'g'i'na qarati'p, betin si'nag'a qarati'p, ag'ashti'n' u'stine minip aldi'. Woni'n' quyri'g'i' ag'ashti'n' jari'g'i'na tu'sip turg'an yedi, wol si'nani' suwi'ra basladi'. Maymi'l si'nani' suwi'ri'p alg'an waqti'nda, quyri'g'i'n ag'ash qi'si'p qaldi'. Maymi'l huwi'shi'nan ketti ha'm ag'ash ustasi' kelemen degen she sol awhalda jatti'. Ag'ash ustasi' kelip, maymi'ldi' uri'p wo'ltirdi. Soni'n' ushi'n da, "Ustashi'li'q maymi'ldi'n' isi yemes" degen.

Dimna aytti': Men hikayan'di' yesitip, ne demekshi bolg'ani'n'di' tu'sindim.

Ja'ne bir hikaya

G'arg'a aytti': — Bir tamg'a yeki shi'mshi'q uya salg'an yeken. Wolar bir ku'ni palapan basi'p shi'g'aradi'. Yekewi na'wbetpe — na'wbet balalari'n bag'i'w ushi'n awqat izlep ketetug'i'n yedi. Ku'nlerdi'n' bir ku'ninde yeri kelse, ana shi'mshi'q wo'z uyasi'ni'n' qasi'nda pa'rwana boli'p shi'ri'ldap ushi'p ju'r yeken. Yeri: — Ne ga'p? — dep soradi'. Hayali' juwap berdi.

— Girttay waqi't ketip yedim, kelsem bir aybatli' ji'lan kelip balalari'mi'zg'a jamanli'q qi'li'p ati'r yeken. Sonsha jali'ni'p jalbari'ndi'm, bolmadi', keyin doq qi'li'wg'a wo'ttim. “Bul joli'n'nan qayt, bolmasa balalari'mni'n' atasi' kek kamari'n belimizge baylarmi'z” — dedim, bolmadi'. Dat — pa'ryadi'ma qaramay uyami'zg'a kirip balalari'mi'zdi' jedi. Ha'zir de sol jerde jati'r.

Ata shi'mshi'qti'n' g'a'zebi kelip, ne qi'li'wdi' bilmey turg'an yedi, sol waqi't u'ydin' iyesi qarashi'ra jaqpaqshi' boli'p, pilikti jandi'rdi' ha'm yendi woni' shi'rani'n' u'stine qoymaqshi' bolg'an wag'i'nda, shi'mshi'q pi'ri'ldap ushi'p kelip, jani'p turg'an pilikti ali'p qashti' ha'm woni' uyag'a i'laqti'rdi'. U'y iyesi u'yege wot tiyiwden qorqi'p, da'rhal tam basi'na shi'qti' ha'm tamnin' jari'g'i'n' ashi'p wotti' wo'shiriwge uri'ndi'. Ji'lan wottan quti'li'w ushi'n jari'q ashi'lg'an ta'repten basi'n shi'g'arg'an yedi, u'y iyesinin' ketpeni basi'n shorta kesti. Bul qi'ssadan juwmaq sol, ji'lan wo'z dushpani'n mensinbey ha'm a'zzi yesaplag'ani' ushi'n nabi't boldi'.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Y.H.Hajibtin' “Baxi'tqa baslawshi' bilim” shi'g'armasi'nda xali'q yel iyesinen nelerdi wo'tinish yetedi?
2. A. Yugnakiy “Haqi'yqatlar si'ylig'i' miynetin qanday maqsette jazg'an?
3. “Qabusnama” shg'armasi'nda amanatqa qi'yanet yetpew, wo'ner u'yreniw, miynet yetiw haqqi'nda qanday pikirler ayti'lg'an?
4. “Qalila ha'm Dimna” kitabi'nda haywanatlar obrazi' arqali' qanday minez-quli'qtag'i' adamlar su'wretlenedi?

XOREZMIY

Alti'n Worda da'wirinin' belgili so'z sheberlerinin' biri Xorezmiy XIV a'sirde jasag'an. Shayi'rdi'n' qay jerde tuwi'lg'ani' bizge ma'lim yemes. Woni'n' ati'n Xorezmiy dep atawi'na qarag'anda, wol xorezmli boli'wi' kerek.

Biraq ta woni'n' jazg'an shi'g'armalari'na qarag'anda wo'zinin' Si'rda'ryani'n' to'mengi ag'i'mi'nda jasag'anli'g'i' ma'lim boladi'. Sebebi wol Alti'n Worda xani' Ja'nibektin' tusi'nda wo'mir su'rgenligi woni'n' bizge miyras boli'p qalg'an "Muhabbatnama" da'stani'nda so'z yetiledi.

Xorezmiy bul shi'g'armasi'n si'r boyi'ndag'i' Qon'i'rat uli'si'ni'n' a'miri Muxammed Xojabekke bag'i'shlaydi'. Da'stan 1353-ji'li' jazi'lg'an boli'p, woni'n' yeki nusqasi' ha'zir Londondag'i' Britaniya muzeyinde saqlanadi'.

"Muhabbatnama" shi'g'armasi' 473 ba'ytten ibarat boli'p, shi'n ma'nisindegi ashi'qli'q da'stan. Bunda avtor haqi'yqi'y ashi'qli'q obrazg'a kiredi, soni'n' ushi'n da ha'r ba'yt woqi'g'an adamda u'lken ta'sir qaldi'radi'.

Da'stan Alti'n Worda hu'kimdarlari'ni'n' biri Muxammed Xojabekke arnaladi'.

Shi'g'armani'n' bas beti de tap usi' waqi'yalardan baslang'an.

Tu'ndi jaqti' yetiw pa'lektin' isi,
Muxammed Xojabek da'wlettin' qusi'.

Biyikke jipekten shati'r quri'ldi'
Qadaq ko'terilip, Ma'jilis quri'ldi'.

Say a'sbapqa, a'sten sali'p na'zerin,
Qosi'qshi' aytpaqshi' boldi' g'a'zzelin.

Sonda worni'nan turi'p Maxmud Xojabek,
Aytti': shayi'r poeman'di' basla-dep.

Tilegim sol, tez jaz, biraq qi'si'nba,
Tayar bolg'ay usi' ji'ldi'n' qi'si'nda.

Dedim: qosi'q jazi'w shayi'r ushi'n taxt,
Sizdey shaxqa arnaw men ushi'n baxi't.

Bul qatarlarda Xorezmiyge Muxammed Xojabektin' da'standi' jazi'p shi'g'i'wdi' buyi'rg'anli'g'i' ayqi'n seziledi. Da'standa bul hu'kimdar ju'da' a'depli, qayi'r-saqawatli', aybatli', hu'kimdar, danalardi'n' danasi' si'pati'nda su'wretlenedi.

Qon'i'ratti'n' a'y aybatli' ari'slani',
Men hesh ta'n almadi'm sizden basqani'.

Senin' quwani'shi'n' kewlimnin' tawui',
Muxammed Xojabek – wo'mir arqawi'.

Xali'qti' toydi'rg'an bektin' birisi,
Ataqli' shax Ja'nibektin' inisi.

Bunnan son'g'i' qatarlari' muhabbat haqqi'nda:

Du'nya ay ku'nge yeter, qanaat,
Adamzat mu'lkinin' taji' muhabbat.

Yelesleter misli aspanda quwdi',
Tolg'an ayday yeter bir tamshi' suwdi'.

Go'zzaldi'n' ju'zine bir men' jaratti',
Boyi'n shashi' menen ten' jaratti'.

Xorezmiy talantli' shayi'r qi'zdi'n' suli'w kelbetin wo'zine ta'n bolg'an boyaw, belgiler arqali' bayanlap, bizin' ko'z aldi'mi'zg'a XIV a'sirdin' yen' go'zzal qi'zlari' payda boladi'.

QARAQALPAQ A'DEBIYATI'NI'N' PAYDA BOL'IWI'

Xali'q bar jerde ha'r qashan da a'debiyat boladi'. Demek, solay yeken, qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' sag'alari'n belgilew ushi'n biz ha'r qashan da woni'n' qa'liplesiw tariyxin' biliwimiz za'ru'r. Bizde jazba tariyxin' saqlanbawi' ko'p ji'llarg'a shekem bul za'ru'r ma'seleni izertlewge tosqi'nli'q yetti. Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' yerte da'wirleri ko'p waqit'larg'a shekem u'yrenilmedi.

Ha'r qanday xali'q sani'ni'n' ko'p yaki az boli'wi'na qaramastan, tariyx minberinde wo'zinin' ma'deniy shejiresin saqlap

qalg'an. Bul jolda a'debiyat ha'tte, tariyxti'n' wo'zine de u'lken ja'rdem ko'rsetken. Bul haqqi'nda V.G. Belinskiy: «Poeziya sonday qu'diretli wol ha'tte, tariyx saqlay almay qalg'an na'rseni de saqlap qala aladi'», —dep jazg'an yedi. Soni'n' ushi'n da qaraqalpaq a'debiyati' ha'tte, tariyx boranlari' wo'zinde saqlay almag'an na'rselerdi de saqlap qala aldi'.

Qaraqalpaqlar Worta Aziyani'n' yen' yeski xali'qlari'ni'n' biri boli'p, woni'n' negizi bizin' erami'zdan buri'ng'i' da'wir-degi saklar, massagetler, tiykari' da'rya boyi'ni'n' saklari', yag'ni'y, Apasiaklar bolg'an. Tu'rk tilinde so'ylegen. Son'i'nan VI—VIII a'sirde Aral boyi'n jaylag'an og'uz-qi'pshaqlar menen aralasi'p ketken.

Pesheneg atlani'slari' da'wirinde wolar menen qosi'li'p, X a'sirde Dnepr da'ryasi'ni'n' boylari'na bari'p qalg'an ha'm wol jerde «Qara bo'rikliler» degen at penen wo'z wordasi'n du'zgen. Son'i'nan qi'pshaqlar ta'repinen jawlap ali'ni'p, til jag'i'nan pu'tkilley qi'pshaqlasi'p ketedi. XIII a'sirde bul jerlerdi Shi'n'g'i'sxanni'n' basi'p ali'wi'na baylani'sli' Yedil ha'm Jayi'q da'ryalari'ni'n' boylari'na qaray ko'shedi. XV a'sirde Man'g'i't taypasi'nan shi'qqan Nog'ay degen A'mirdin' ati'na baylani'sli' qaraqalpaqlar ko'shpeli wo'zbekler, qazaqlar ha'm basqa da tu'rkiy xali'qlar usi' adamni'n' ati' menen ta'g'dirles bolg'an nog'ayli' awqami'na birikken.

V a'sirden baslap ko'shpeli wo'zbek ha'm qazaq xanli'qlari' wo'z aldi'na bo'linip shi'qqan. Biraq qaraqalpaqlar Nog'ay wordasi'na sadi'q boli'p qalg'an.

Qaraqalpaqlar Tu'rkstanda yeki a'sirge shamalas jasadi'. Son'i'nan qalmaq patshasi' Tsevan Rabtan 1723-ji'li' Tu'rkstang'a tosattan hu'jim jasadi' da, qaraqalpaqlar menen qazaqlardi' birden toz-toz yetip jiberdi. Qaraqalpaqlar wo'zlerinin' buri'ng'i' ma'kani' bolg'an Xorezmge qaray ko'ship wo'tiwge ma'jbu'r boldi'. XVIII' a'sirdegi Tu'rkstan ha'm Jan'ada'rya waqi'yalari' haqqi'nda sol da'wirdin' belgili shayi'ri' Jiye j'raw wo'zinin' «Posqan yel» tolg'awi'nda wog'ada ta'sirli bolg'an waqi'yalardi' ko'rkem bayanlap ko'rsetken.

XIV a'sirden baslap ko'pshilik tu'rk tilles qa'wimler wo'z aldi'na xali'q boli'p bo'linip ketti. Sol tiykarda a'debiyatlar da bo'linedi. Soni'n' ushi'n da nog'ayli' da'wirinin' ji'raw-shayi'r-lari' qaraqalpaq a'debiyati'n baslawshi'lari' boli'p qa'liplesti.

Ji'raw-shayi'rlar miyrasi'. «Ji'raw» so'zi—«ji'r ji'rlaw» so'zinen ali'ng'an boli'p, woni'n' kelip shi'g'i'w tariyxi' wog'ada uzaq da'wirlerdi wo'z ishine aladi'. Tyurkolog ali'mlar geyde bul so'zdin' kelip shi'g'i'wi'n VIII a'sir menen baylani'sti'rsa, geyde XI a'sir waqi'yalari' menen baylani'sti'radi'.

Qalay da tu'rkiy tilles xali'qlar a'debiyati'nda ji'rawdi'n' kelip shi'g'i'wi' Qorqi't ata ji'rlari' menen baylani'sadi'. Bul da'wirde ji'raw aqi'lli' dana boli'p, qobi'z kultke¹ aylani'p ketken. Soni'n' ushi'n da «Qorqi't atani'n' qobi'zi' aspannan tu'siptimish»,— degen ra'wiyatlar tarqalg'an. Ji'raw tek atqari'w-shi' g'ana yemes, dani'shpan shayi'r da bolg'an. Bul da'stu'r Qorqi'ttan keyin de dawam yetken. Ma'selen, atlari' an'i'zg'a aylani'p ketken ji'rawlar Qotan, Ketbug'a ha'm Soppasli' Si'pi'ra ji'rawlar tek ji'raw g'ana yemes, xandi' da, qarashani' da awzi'na qaratqan wo'z zamani'ni'n' yen' dani'shpan adamlari' bolg'an Qotan ji'raw, ha'tteki, yen' jawi'z adam Shi'ng'i's xandi' so'zge turg'i'zg'an.

Bul jag'i'nan qarag'anda ji'rawlar mektebi ko'birek she-shenlik mektebine jaqi'n keledi.

Wolardi'n' tolg'awdi' wo'zleri jazi'p, wo'zleri atqari'wlari' xali'q wo'miri menen pu'tkillay sin'isip ketiwine sebepshi bolg'an. Soni'n' ushi'n da ji'rawlar haqqi'ndag'i' pikirler XIV—XV a'sirdegi jazba dereklerde de ko'p ushi'raydi'. XV a'sirdegi wo'zbek a'debiyati'ni'n' wa'kili Lutfiy wo'zinin' «Gu'l ha'm Nawri'z» da'stani'nda:

Ji'rawlar ji'yi'li'p ba'ri ja'm boldi'.

Dilwar so'zlerinen ko'zler la'm boldi'—

dep jazadi'.

Lutfiy bul jerde wolardi'n' sazi'nan go're so'zlerine de u'lken a'hmiyet beredi. Wo'ytkeni, bul qatarlarda ji'rawdi'n' so'zlerinin' ta'sirshen' bolg'anli'g'i' haqqi'nda so'z baradi'.

Al, dani'shpan shayi'r Aliysher Nawayi' bolsa:

A'y ji'raw, sen danali'qti' go'zleysen'.

Yatag'an menen ulli' ji'rди' du'zgeysen',

¹Kult — si'yi'ni'w, tabi'ni'w. Bul jerde sol da'wirde xali'qti'n' nege isenip, si'yi'ni'w degendi an'latadi'. (Red)

dep jazi'p, ji'rawlar yatag'an saz a'sbabi' arqali' ulli' ji'r'lardi du'zedi, dep wolardi'n' shayi'rli'q uqi'bi'na u'lken a'hmiyet beredi.

Demek, ji'rawli'q mektebi sol waqi'ttag'i' jazba a'debiyat da'stu'rleri menen bir qatar, wo'z da'wirine ta'n bolg'an xali'q a'debiyati'ni'n' wo'zgeshe bir bo'legin payda yetkenligi seziledi.

Bul mekteptin' woyshi'llari' realistlik bag'darda boli'p, wo'z do'retpelerin xali'q turmi'si' menen teren'irek baylani'sti'radi'.

Ayi'ri'mlari', ha'tte, xan saraylari'nda xi'zmet yetse de, wo'zlerin'in' xali'qshi'l do'retpelerinen qaytpadi'.

Solay yetip, bul da'wir a'debiyati'ni'n' jan'a baslawshi'lari' bolg'an ji'raw-shayi'r'lar wo'sip shi'qti'.

Bulardi'n' qatari'nda XIV a'sirde jasag'an Soppasli' Si'pi'ra ji'raw, XV a'sirde jasag'an Asan qayg'i', Jiyrenshe sheshen, Qaztuwg'an ji'rawlardi' ko'rsetiw mu'mkin.

Wolar Alti'n Worda da'wirinin' belgili so'z sheberleri yesaplani'p, a'debiyat miyraslari' qaraqalpaq, qazaq ha'm nog'ayli' xali'qlari' arasi'nda ken'nen tarqalg'an.

Sheshenlik wo'neri. Sheshenlik wo'neri tu'rkiy xali'qlari' arasi'nda wog'ada yerte da'wirlerden baslang'an. Biraq ta woni'n' yen' rawajlang'an da'wiri XV a'sir yekenligi ma'lim. Sebebi, sheshenlik bul da'wirge kelip, wo'ner si'pati'nda ta'n ali'ng'an. Ma'selen woni'n' yen' ko'rnekli wa'kili Jiyrenshe sheshennin' ati' ko'p g'ana tu'rkiy xali'qlari'ni'n' arasi'na tarqalg'an.

Sheshenlik wo'nerinin' tiykarg'i' maqseti so'zden jen'iw boli'p, woni'n' wa'killeri qara so'zdi de, poeziyani' da ten' qollang'an. Biraq ta juwapti' tez qaytari'w belsendiligi woni' qara so'zge awi'sti'ri'p jibergen.

Soni'n' ushi'n da, sheshenlik da'slep shayi'r'lar ayti'si' arqali' baslansa da, son'g'i' da'wirleri prozali'q pikirler menen ko'birek baylani'sadi'. Buni'n' basli' sebebi sheshenlerdin' patsha ha'm xanlardin' aqi'lgo'y adamlari' boli'wi'nda. Patshag'a so'zin wo'tkizetug'i'n adam ba'rha'ma qosi'q woqi'p tura almaydi'. Pikirdin' qi'sqa ha'm tuji'ri'mli' boli'wi' ushi'n qara so'zden de paydalanadi'. Bul na'rse realli'q turmi'sqa wog'ada jaqi'n.

Soni'n' ushi'n da sheshenlik wo'neri da'stu'ri bizge qara so'z arqali' jetip keldi.

XV a'sirde jasag'an ha'zirgi qaraqalpaq, qazaq ha'm nog'ay xali'qlari'ni'n' arasi'na ken' tarqali'p ketken Jiyrenshe, Pari'zli'q, Yelmurat sheshenlerdin' ati' ataladi'. Al, bashqurt

xalqi' arasi'nda Qobag'ash sheshen, Aqmurza sheshenler usi' xali'q a'debiyati'ni'n' baslawshi'lari' si'pati'nda beriledi.

Sheshenlik wo'neri negizinen awi'zeki xali'q a'debiyati'ni'n' u'lgisi boli'p yesaplanadi'. Sebebi, sheshenlerdin' so'zlerinin' ha'mmesi de xali'q awzi'nan ji'ynap ali'ng'an. Biraq solay bolsa da, wolardi'n' ayi'ri'mlari'ni'n' avtorlari' saqlang'an. Yag'ni'y, wol sheshen avtorlardi'n' jasag'an da'wiri ha'm sol zamanda wo'tken belgili adamlarg'a aytqan so'zleri bizlerge miyras boli'p qalg'an. Solay yetip, biz wolardi' jazba a'debiyat wa'kili si'pati'nda qaray almaymi'z.

Biraq bul folklorli'q shi'g'armalardi'n' xali'q tariyxi' menen baylani'si'wi' wolardi'n' a'debiyat tariyxi'na da qatnasi' bar yekenligin ko'rsetedi. Usi'nday sebepler menen biz wolardi'n' ay-ri'mlari'ni'n' shi'g'armalari'n, xali'q awzi'nda qali'p ketken so'zlerin tariyxi'y da'wirler menen baylani'sli' tu'rde u'yrenemiz.

Sheshen — «so'z ustasi'» degen mag'anani' bildiredi. Al, so'z ustasi' bolsa heshkimnen de jen'iliwge haqi'si' joq. Yeger worta a'sir tariyxi'na ju'ginsek, wol waqi'tti'n' hu'kimdarlari' barli'q isti tek buyri'q arqali' g'ana bejergen. Soni'n' ushi'n da xali'q «Bardi'n' isi pa'rman menen, joqti'n' isi a'rman menen», — degen so'zdi aytadi'. Bir awi'z so'z benen mi'n' adam qi'ri'li'p, mi'n' adam aman qalg'an. So'zden jen'ilip qalg'an patshalar, ha'tte wo'z taxti'n da ta'rk yetken. Bul tawi'p ayti'lg'an so'z u'lken qu'diretli ku'shke iye bolg'an.

Ma'selen, bir ra'wiyatta Jiyrenshe sheshennin' patshani'n' qi'zi'na u'ylengeni haqqi'nda so'z ju'ritiledi «Alti'n Worda patshalari'ni'n' birinin' jalg'i'z suli'w qi'zi' bar yeken. Qi'z a'kesi'ne: yeger meni hu'rmet yetsen'iz, wo'zim razi' bolg'an adamg'a turmi'sqa shi'g'i'wg'a ruqsat yetesiz, — deпти. Kim woni'n' razi'li'g'i'n sorap kelse de: — Yaq! Yaq! — dep juwap qaytara beripti».

Bir ku'ni xang'a Jiyrenshe: Men aqsu'yeklerden yemespen, bolmasa, qi'zi'n'i'zdi'n' razi'li'g'i'n alar yedim,— deпти. Xan bug'an razi' boli'пти', Jiyrenshe qi'z aldi'na bari'p:

— Men qaradan shi'qqan adam yedim. Sonda da, sizin' qo-li'n'i'zdi' sorap kelip turman. Qapa bolmaysi'z ba?—dep sorapti'.

— Yaq! Yaq! — dep juwap qaytari'пти' qi'z. Qi'z so'zden jen'ilipti. So'ytip Jiyrenshe xanni'n' qi'zi'na u'ylengen yeken, ... dep aytadi'.

Sheshenlik wo'nerinde so'zden jen'iwdin' ha'r qi'yli' usi'li' bolg'an.

Ma'selen, xali'q arasi'na ken'nen tarali'p ketken Asan qayg'i' haqqi'ndag'i' an'i'zda:

«Asan qayg'i' degen xanni'n' ma'sla'ha'tshisi bolg'an yeken. Bir ku'ni xanni'n' aldi'na basqa jurttan shabarman kelip:

— Meni a'piw yetin' xan iyem, bizin' patshami'z qi'rq mi'n' la'shkeri menen sizin' jurti'n'i'zg'a basti'ri'p kirdi, — dep xabarlap'ti'.

Sonda xanni'n' jani'nda woti'rg'an Asan qayg'i':

— Sizler qi'rq mi'n' la'shker menen kelsen'iz. Bizin' patshami'z seksen mi'n' la'shker tayarlap qoyi'pti'. U'lken qi'rg'i'n boladi' yeken g'oy wonda, — dep ayti'p sali'pti'.

Yelshi bul xabardi' patshasi'na ayti'p barg'an yeken. Patsha qorqi'p wo'z a'skerin keyinge qaytari'pti'. Negizinde, bulardi'n' a'skeri di'm az yeken. Asan qayg'i' so'zdin' ku'shi menen patshalardi' da qorqi'ti'p jen'gen yeken, — dep ayti'sadi'.

Demek, sheshenlik wo'neri xalqi'mi'zdi'n' turmi'si'nda u'lken rol atqaradi'.

XVI a'sirde du'nya tariyx minberinde qaraqalpaq degen atama payda boladi'. Biraq bul atama birden payda bola qoyg'an joq. Xali'q XIV a'sirden tap XVI a'sirdin' aqi'ri'na shekem Nog'ayli' atang'an. Bug'an yen' basli' sebep qaraqalpaqlardi'n' Nog'ayli' awqami'ni'n' tiykarg'i' uyi'tqi'si' bolg'anlig'i' yedi.

Qaraqalpaq atamasi'ni'n' qaytadan ju'zege shi'g'i'wi' Wormambet biydin' jasag'an zamani' bolg'an XVI a'sirdin' sekse'ninshi ji'llari'na tuwra keledi. Qullasi', XVI a'sir de qaraqalpaqlardi'n' Yedil ha'm Jayi'q boylari'nda jasag'anlig'i' belgili.

Wormambet biy haqqi'nda 1580-1596-ji'llardag'i' Evropa ha'm Shi'g'i's dereklerinde a'dewir unamli' pikirler ayti'ladi'. Qaraqalpaq xalqi'ni'n' toli'q qa'liplesiw da'wirleri de sol kisinin' ati' menen ataladi'.

Soni'n' ushi'n da bul da'wir a'debiyatta da u'lken iz qaldi'rg'an. Bir-biri menen tutas bir neshshe a'sirlik miyrasti' wo'z ishine aladi'.

Bul da'wir haqqi'nda a'debiy jazba derekler toli'q saqlani'p qalmag'ani' menen, sol da'wirge tiyisli bolg'an tariyx'i'y qosi'qlar wog'ada ko'p. Yedil ha'm Jayi'q haqqi'ndag'i' qosi'qlarda

xali'qti'n' wo'miri, jasaw sharayati', basqa yeller menen qari'm-qatnaslari' ani'q sa'wlelengen. Bul haqqi'nda qaraqalpaq folklori'nda:

Ashtarxang'a sali'p ushan qayi'qti',
Sen jayladi'n' Yedil menen Jayi'qti',
Bul da sag'an ma'kan bolmay qali'pti',
Xorezmge ko'sher boldi'n' qaraqalpaq.

Yaki Muwsa biydin' A'mir atang'ani' haqqi'nda:

Teregin' atani'p ji'n'g'i'l-juwsani'n',
Qarawi'nda boldi'n' A'mir Muwsani'n',
Suwda bali'q, qi'rda kiyik tawshani'n'¹.
Awqati'n' bop xi'zmet yetti qaraqalpaq.

— dep ayti'lg'an bolsa, geypara qosi'q qatarlari' Muwsani'n' aqli'g'i' Su'yinbiykenin' Qazan taxti'na woti'rg'ani' ha'm son'i'nda wo'limge giripdar bolg'anli'g'i' haqqi'ndag'i' tutas tariyx'i'y mag'luwmatlardi' da beredi: Mi'sali':

Taslap ketip Xorezmdey ma'kandi',
Jayi'qta babami'z Nog'ay atandi',
Taxt wo'ltirdi Su'yinbiyke apan'di',
Da'wrani'n'ni'n' ba'ri a'rman qaraqalpaq...

Demek, bul faktlerdin' ha'mmesi de sol waqi'tlari' qaraqalpaqlardi'n' Yedil menen Jayi'q arasi'n ma'kan yetkenligin biykarlamaydi'.

TARIYXI'Y TOLG'AWLAR

Qaraqalpaq a'debiyati'nda tariyx'i'y tolg'awlar ayri'qsha wori'n aladi'. A'sirese wolardi'n' ko'bisi Yedil-Jayi'qqa baylani'sli' tolg'awlar. Bularda XV-XVI a'sirlerde bolg'an tariyx'i'y waqi'yalar, xali'qti'n' Yedil-Jayi'q da'ryalari'ni'n' boyi'nda jasag'an waqti'ndag'i' turmi's-tirishiligi, jawgershilik na'tiyjesinde yeldin'

¹ Tawshan — qoyan.

ash-a'ptadali'qqa ushi'rawi' ha'm t.b. su'wretlenedi. Usi'nday tolg'awlardi'n' birazi' tariyxta belgili adam Wormambet biyge baylanis'li' shi'g'ari'lg'an.

Wormambet biy Nog'ayli' da'wirinde jasap, qaraqalpaqlardi' Nog'ayli'dan bo'lip ali'p, wo'z aldi'na xanli'q yetiwge ha'reket islegen adam. Sonli'qtan wol qaraqalpaqlardi'n' babasi' dep yesaplanadi'.

Wormambet biy 1595-ji'li' Jungarlar menen bolg'an qatti' sawashta qaharmanlarsha gu'resip, dushpan qoli'nan qazalanadi'. Yel basshi'si'nan ayri'lg'an qaraqalpaq xalqi' u'lken bu'lg'inshilikke ushi'raydi'. Tuwg'an jerlerin taslap ko'she baslaydi'. Yeldin' awi'zбирshiligi qashadi'. Wormambet biyden ul bolmaydi', tek qi'zlari' qaladi'. Wolardi' xali'q si'ylassa da, a'sirese genje qi'zi' Sari'sha suliw'di'n' aqi'lli'li'g'i'na ta'siyin qalsa da, yel basshi'si' yetip saylamaydi'. Sebebi awi'zбирshiligi qashqan yeldin' ko'pshiligi wolarg'a moyi'nsi'ng'i'si' kelmeydi. Al xali'qti'n' basi'n biriktirip uslay alatug'i'n Wormambet biydin' worni'n basqanday yer azamat tabi'lmaydi'.

Xali'q Wormambet biyge baylani'sli' tolg'awlari'nda biydin' aqi'lli'li'li'g'i'n, bati'rli'g'i'n ta'riyiplep, wol wo'lgennen son' xali'qti'n' bu'lg'inshilikke ushi'rag'anli'g'i'n, Wormambet biydin' worni'n basqanday yer azamatti'n' joqli'g'i'n, biydin' u'sh qi'zi' bolg'anli'g'i'n, yen' genje qi'zi' Sari'shani'n' aqi'lli'li'g'i'n, woni'n' awi'zбирshi-ligi qashi'p, tuwg'an jerlerin taslap, posi'p ko'ship ati'rg'an xali'qqa bildirgen narazi'li'g'i'n, bu'lg'inshilikke ushi'rag'an yeldin' aldi'nda ne ku'tip turg'anli'g'i'n ha'r ta'repleme so'z yetedi.

Wormambet biy wo'lgен ku'n

(u'zindi)

Asi'w-asi'w tawlardan,
Asi'g'a ko'shti bul nog'ay,
Yedil menen Jayi'qtan,
Jabi'la ko'shti ko'p nog'ay.
Wormambet biy wo'lgende,
Won san nog'ay bu'lgende,
Wormambettey biylerden,

Ul qalmadi', qi'z qaldi'.
Alg'i'r qusti'n' genjesi,
U'sh qi'zi'ni'n' yerkesi,
Sari'sha suli'w der yedi.
Nog'ayli'ni'n' yelinde,
Qa'deli wo'sken qa'riyasi',
Jigerli wo'sken jigiti
Ji'yi'li'p ken'es yetedi.
Ga'whardan tuwg'an qi'yaqsan',
So'nbeytug'i'n shi'raqsan'
Hasi'ldan qalg'an a'wladsan',
Jaqsi'dan qalg'an zu'ryatsan'.
Ken'esin' bolsa ber deydi:
Yedilde de turmadi'n',
Yedil yeldin' yesigi,
Jayi'q jerdin' besigi
Jayi'qta da turmadi'n'.
Ha' Nog'ayli'm, Nog'ayli'm,
Ketti senin' won'ayi'n',
Nashar dep ko'zge ilmedin',
Wa'liyiligidimdi bilmedin',
Yedilden bi'lay wo'tkende,
Yel boli'p ken'es qi'lmadi'n'.
Jayi'qtan bi'lay wo'tkende,
Jayi'li'p ken'es qi'lmadi'n'.
Bul ketkennen ketersen'.
Si'rda'ryag'a jetersen',
Yesiktin' aldi' Si'rda'rya
Yen'keyip suwlar ishersen'.
Yen'keyip tezek terersen'.
Jar basi'nda jarti' i'lashi'q,
Quw mazar bolar u'yin'iz,
Qog'adan bolar shiyin'iz.
Sarazbanli' sari' taw,
Ta'wke xanni'n' jurti' yedi.
Qoqan degen ulli' jurt,
Islam xanni'n' jurti' yedi.
Yel jurti'nan ayri'li'p,
Yetikli suw keshersen'.

Qayg'i'li' yeskek yesersen',
 Bul ko'shkennen ko'shersen',
 Tu'rkstang'a jetersen'.
 Wormambet biy wo'lgan son',
 Wonsan nog'ay bu'lgan son',
 Jez qarg'i'li' quba arlan,
 Jetip tu'lki alalmay.
 Qarashi'l ko'pek bolg'an ku'n.
 Lashi'n qus quwg'a jete almay,
 Won' qanati'n teris qag'i'p,
 Japalaq qusqa awg'an ku'n.
 Worazali'ni'n' won uli',
 Jayi'rli'ni'n' jalg'i'zi',
 Atqan wog'i'n taba almay,
 Jer sabalap qalg'an ku'n.
 Men ne boldi'm sennen son'.
 Sen ne boldi'n' mennen son',
 Jerim sennen ayri'ldi'm,
 Atan' ku'yew bolg'an jer,
 Yenen' kelin bolg'a jer,
 Sen anadan tuwg'an jer.
 Kir-qon'i'mdi' juwg'an jer,
 Yeli-xalqi'm shad boli'p,
 Ne bir da'wran su'rgen jer.
 Dushpani'mnan aldandi'm,
 Men kettim de sen qaldi'n'.

Soraw ha'm tapsi'rmalar

1. "Wormambet biy wo'lgan ku'n" tolq'awi'nda xali'qti'n' bu'lginshilikke ushi'rawi' qalay su'wretlengen?
2. Wormambet biydin' qi'zi' Sari'sha suli'wdi' xali'q qalay bahalag'an ha'm wonnan qanday ken'es soraydi'?
3. Sari'sha suli'w xali'qti'n' wo'z ma'kani'n, tuwi'lg'an jerin taslap ko'shiwine narazi'li'g'i' tolq'awdi'n' qaysi' qatarlari'nda ko'rsetilgen?
4. Wormambet biyden ayri'lg'an xali'qti'n' ayani'shli' turmi'si' tolq'awdi'n' qaysi' qatarlari'nda bayanlanadi'?

SOPPASLI' SI'PI'RA JI'RAW

Soppasli' Si'pi'ra ji'raw XIV a'sirde jasag'an ko'rnekli so'z sheberlerinin' biri boli'p, woni'n' miyrasi' yelege shekem toli'q izertlengen yemes.

Qaraqalpaq ji'rawlari'ni'n' xronologiyali'q¹ kestesini tiykari'nan usi' ji'rawdi'n' ismi menen baslang'an boli'p, woni'n', ha'tte, qaysi' zamanda jasag'anli'g'i' belgisiz boli'p keldi.

Bul haqqi'nda yen' da'slepki ilimiy pikir ju'rgizgen ali'm Na'jim Da'wqaraev boli'p, wol ji'raw do'retpeyin tariyx'i'y da'wirlerge sa'ykes u'yrenip, woni'n' XIV a'sirde jasag'an belgili so'z sheberi yekenligin ani'qladi'. Soppasli' Si'pi'ra ji'raw Toqtami's xanni'n' aqi'lgo'y adamlari'ni'n' biri boli'p, wo'miri Sarayshi'q, Astraxan, Jan'akent ha'm U'rgenish a'tirapi'nda wo'tedi. Qi'pshaq qa'wimleri arasi'nan shi'qqan so'zge sheshen, dani'shpan adamlardi'n' biri bolg'an. So'zinin' wo'tkirligi jag'i'nan xanlar arasi'nda bolg'an ayi'ri'm qarama-qarsi'li'qlardi' da a'dil tu'rde sheship bere alg'an adam.

Woni'n' ati' qaraqalpaq, qazaq, nog'ay, tatar ha'm bashqurt xali'qlari' tariyx'i'nda da ushi'raydi'. Biraq barli'q dereklerde de: «Soppasli' Si'pi'ra ji'raw qaraqalpaq ji'rawlar mektebinin' tiykari'n sali'wshi'», — dep atap ko'rsetedi.

Xali'qti'n' tu'sinigi boyi'nsha Soppasli' Si'pi'ra ji'raw bir ju'z alpi's jas jasag'an qa'riya. Woni'n' wo'zinin' aytqan so'zlerine qarag'anda, tog'i'z ma'rtebe xanlardi'n' basqospa ma'jililerine qatnasi'p, toqsan alti' xandi' ko'rgen. Ha'r ma'jiliste won bir patshani'n' aldi'nda so'z so'ylep, tog'i'z xanni'n' sarqi'ti'n jep, toqsan ku'nlik saparda bolg'anli'g'i' ayti'ladi'.

Biraq tariyx'i'y derekte Soppasli' Si'pi'ra ji'rawdi'n' ko'p jasag'an, qartayg'an wag'i'nda Astraxannan Tu'rkstang'a sapar shegip kelip ju'rgeni de i'ras bolg'ani' menen, woni'n' jas mo'lisheri menen ha'dden zi'yat ko'p xanlardi' ko're beriw de realli'q turmi'stan go're mifologiyag'a a'dewir jaqi'n turadi'.

Woni'n' tolg'awlari'ni'n' negizi xanlarga qarati'lg'an menen, wolardi'n' kemshiligin de ani'q sezedi. Wolardan qorqi'p, bul

¹ Xronologiyali'q — waqi't izbe-izligindegi waqi'yalar ta'rtibi, bul jerde ha'r da'wirdegi ji'rawdi'n' wo'zin xali'qqa tani'li'p belgili boli'wi' (Red).

kemshiliklerdi de jasi'ri'p woti'rmaydi'. Soni'n' ushi'n da so'zdin' hag'i'n aytadi'. Mi'sali',

A'mir Temur Ko'regen,
Toqsan alti' xan do'regen,
Bulardi' ko'rgen baban'man,
Bular da wo'tip ketken son',
Wo'zinin' jurti'n bu'ldirgen.
Alamang'a kelmegen,
Qozg'alan' salg'an jurti'na,
Jesir qati'n, jetim ul,
Ti'n'lamay dadi'n ji'latqan,
Shaytan joldan azdi'rg'an,
Aqi'betin sorasan'
Sizlerdi ko'rgen baban'man.

Bul tolg'awda Soppasli' Si'pi'ra ji'raw Temur a'wladlari' haqqi'nda mag'lumat beredi de: «Ma'mlekettin' maydalani'p ketiwi ko'birek uri's-qag'i'slarg'a sebep boli'p ati'r. Usi'ni'n' sebebi menen jesir qati'n, jetim ullar ko'beyip ketti. Wolardi'n' da'rtin kim ti'n'laydi'. Soni'n' ushi'n da sizler shaytan joldan azg'i'rg'an, dan'qparaz adamlarsi'z»,—dep jar salg'i'si' keledi.

Soppasli' Si'pi'ra ji'raw tolg'awlari'nda wo'mirdegi waqi'yalardi'n' jumbaq hali'nda beriliwi, woqi'wshi'ni'n' ko'birek woylani'wg'a, sol da'wirdegi waqi'yalardi'n' si'rlari'n' abaylawg'a iytermeleydi. Sol waqi'ttag'i' xali'q turmi'si' menen bekkem baylani'si'p ketken qara nar obrazi' ko'pshilik wori'nlarda sho'llerde adasi'p ju'rgen bir bati'r si'pati'nda beriledi de, wol xali'q ta'repinen yaki bolmasa sol bati'rdi'n' zayi'bi' ta'repinen joqlanadi'. Mi'sali':

Yedildin' qara suwlari',
Ko'pir salmay say bolmas,
Qara nar kelmey xalqi'na,
Qarali' kewlim jay bolmas.
Won' jaqta qurg'an shi'mi'ldi'q,
Tolqi'nlar ma yeken ti'ni'qta.
Botasi'n yertken qara nar,
Aylanar ma yeken juwi'qta...

ha'm t.b. Soppasli' Si'pi'ra ji'raw negizinen Toqtami's xanni'n' zamanlasi' bolg'anli'g'i' ma'lim. Soni'n' ushi'n da woni'n'

tolg'awlari'ni'n' basi'm ko'pshiligi sol da'wirdin' tariyxi'y adamlari' bolg'an Toqtami's penen Yedigege qarati'lg'an.

Woni'n' poeziyasi'ni'n' yen' si'patli' ta'repi sonda, wol basqa saray ji'rawlari' si'yaqli' xanni'n' siyasati'n maqtaw joli'nan barmaydi'. Ba'лки, xan boli'wi'na da qaramastan, woni'n' kemshiliklerin ju'zine aytadi'.

Bul woni'n' haqi'yqi'y xali'qshi'l ji'raw bolg'anli'g'i'nan derek berdi. Bizin' pikirimizshe, woni'n' poeziyasi'ni'n' alti' a'sirden berli xali'q ju'reginde saqlani'p kiyati'rg'anli'g'i'nan bolsa kerek. Ma'selen, woni'n' Toqtami'sti'n' wa'ziri Kenjembayg'a qarati'li'p ayti'lg'an tolg'awlari'n ali'p qarayi'q: Mi'sali',

Toqtami'sti'n' da'wirinde,
Qulg'a biylik tiygen son',
Jesir qati'n, jetim ul,
Bulardi'n' ku'ni ne kesher?
So'z so'yleymen Qarabek,
Mennen sag'an so'z kerek,
Asti'na qara pul sali'p,
U'stine qi'zi'l sebelep,
Aldayman dep keldin' be,
Atan'a na'let ba'direk...

Bul qatarlardan sol waqi'tti'n' saray a'meldarlari'ni'n' wo'zi xali'q turmi'si' menen sanaspag'anli'g'i' ji'raw ta'repinen ashi'q tu'rde, qorqpay ayti'lg'ani' ko'rinip tur. Wolardi'n' yeki ju'zliligin a'shkaralaydi'. Bul jag'i'nan qarag'anda, ha'tte, wo'zlerin «qudani'n' yelshisi»,— dep yesaplap, sarayg'a mupti' boli'p wornalasqan, sol da'wirdegi «yen' hadal»,— dep yesaplang'an xojalardi'n' wo'zlerinde de yeki ju'zlilik bolg'an. Soppasli' Si'pi'ra ji'raw bul haqqi'nda da wo'zinin' a'dil pikirin bildiriwden taysalmag'an. Mi'sali',

Xanni'n' uli' qarawi'l,
Begdin' uli' shi'ndawi'l...
Yel ag'asi' Ag'ay biy,
Bati'r uli' Biynazar.
Xojani'n' uli' Qosnazar.
Xojaman dep allag'a,
Gu'na'kar boli'p qudag'a,
G'oddaslaysan' yenag'ar...

Soppasli' Si'pi'ra ji'raw turmi's shi'nli'g'i' haqqi'nda so'z yetkende woni'n' ayri'qsha belgilerine ko'birek itibar beredi. Shi'ni'nda da, bul jag'daylar woni'n' dana ji'raw bolg'anli'g'i'n bildiredi. Mi'sali':

Bay balasi' bayg'a usar,
Baylanbay wo'sken tayg'a usar,
Biy balasi' biyge usar,
Biyik-biyik shi'ng'a usar,

degen qatarlardan ji'rawdi'n' socialli'q bo'liniwshiliktin' a'dalatsi'zli'qti'n' unamsi'z aqi'betlerin sol waqi'tta-aq an'lag'ani' bilinip turadi'.

ASAN QAYG'I'

Ko'rkem so'z iyesi boli'p, xali'q arasi'na tarali'p ketken Asan qayg'i'ni'n' biz usi' waqi'tqa shekem qaysi' da'wirde jasag'an adam yekenin de bilgenimiz joq yedi. Biraq, woni'n' xali'qqa jayi'li'p ketken ha'r bir so'zin yadi'mi'zdan shi'g'arg'ani'mi'z joq.

Asan qayg'i' haqqi'nda N. Da'wqaraev, Q. Ayi'mbetov, I. Sag'i'yotov, M. Nurmuxammedov ha'm Q. Maqsetovti'n' miynetlerinde de a'dewir ayti'lg'an.

Bul ko'rnekli ali'mlardi'n' pikiri boyi'nsha da «Alti'n Nog'ayli' zamani'ni'n' yen' ko'rnekli filosofi'»,— dep beriledi.

Asan qayg'i' haqqi'nda mag'lummatlar belgili Shi'g'i's izertlewshileri Sh. Wa'lixanov ha'm G. P. Potanin miynetlerinde de bar. Wolar da Asandi' folklorli'q a'debiyat wa'kili yemes, ba'liki tariyxta jasag'an jeke avtor si'pati'nda da'lilleydi. Demek, solay yeken, Asanni'n' a'debiyat tariyxi'nda da worni' bar. Tariyx-shi'lardi'n' bergen mag'lummatlari'na qarag'anda, wol 1370-ji'llari' Yedil boyi'nda tuwi'lg'an. Qaraqalpaq, nog'ay ha'm qazaq a'debiyati' tariyxi'nda u'lken iz qaldi'rg'an.

Soppasli' Si'pi'ra ji'raw si'yaqli', wol da wo'z wo'mirin yeki xanni'n' turmi'si' menen baylani'sti'radi'. Birinshisi XV a'sirdin' 20-ji'llari'nda Qazang'a xan bolg'an Ulug' Muhammed, yekinshisi 1456-ji'li' quralg'an Ja'nibek xanni'n' wordasi'. Bulardi'n' yekewi de qazaqlar menen qaraqalpaqlardi' basqarg'an xanlar yedi. Soni'n' ushi'n da woni'n' tolg'awlari'ni'n' tiykari' sol

da'wirdin' tariyxi'y waqi'yalari' menen baylani'sli' tu'rde berilgen.

Ma'selen, wol bir tolg'awi'nda Ja'nibek xanni'n' ko'p sali'q sali'w siyasati'na qarsi' shi'g'adi':

Men aytpasam bilmeysen'.
Aytqani'ma ko'nbeysen'.
Jabi'g'i'p jatqan xalqi'n' bar.
Yelin'di go'zlep ko'rmeysen'.
Qi'mi'z iship qi'zi'ni'p,
Qi'zaran'lap terleysen'.
Wo'zin'nen basqa xan joqtay,
Yelerip nege so'yleysen',
Xalqi'n' qa'ytip shi'daydi',
Jag'daysi'z kelgen bul iske,
Wori'nsi'z kelgen sali'qtan,
G'a'ziynen'di tolti'rdi'n'.
Alti'n menen gu'miske.
Yelin'e baxi't dari'rma.
Yedil menen Jayi'qti',
Jag'alap ko'ship ju'riste.

Ja'nibek xan 1456-jil' Woyi'l boyi'n jaylag'an xali'qti' Yedil ha'm Jayi'q da'ryalari'ni'n' boylari'na qaray ko'shiredi. Sharwag'a beyim boli'p qalg'an yel diyqanshi'li'qti'n' si'rlari'na wonshama tu'sine almag'an. Soni'n' ushi'n da, ko'pshilik xali'q Ja'nibek xan siyasati'na pu'tkilley narazi' bolg'an. Bul jag'daylar Asan qayg'i' tolg'awlari'nda wog'ada ayqi'n su'wretlenedi. Mi'sali':

Qi'ri'nda kiyik jaylag'an,
Suwi'nda bali'q woynag'an,
Woymawi'ttay qali'n' yelin'nin',
Woyi'na kelgen asi'n jeytug'i'n,
Jemde ken'es qi'lmadi'n',
Jemnen de yeldi ko'shirdin'...
Woyi'l degen woyi'n'di',
Woti'n tapsan', toyi'n'di',
Woyi'lda ken'es qi'lmadi'n',
Woyi'ldan yeldi ko'shirdin'...
Yelpen'-yelpen' juwi'rg'an,
U'pelek sho'pke semirgen,

Yeki ga'pti qolg'a ali'p,
Yerler jorti'p ku'n ko'rgen,
Qi'yan-kesti Yedige,
Yen'keyip keldin' tar jerge...

Tariyxı'y dereklerge qarag'anda da Yedil menen Jayı'q arası' bul waqi'tlari' diyqanshi'li'q worayi' yedi. Sharwa xali'qlardi'n' bul jerlerge ko'ship wo'tiwi, wolardi'n' yerkin jasawi' ushi'n da bir qansha qi'yi'nshi'li'qlardi' payda yetse kerek. Soni'n' ushi'n da xali'qti'n' masaq teriwge baylani'sli' bolg'an. «Yeki qapti' qolg'a ali'p, yerler jorti'p ku'n ko'rgen»,—degen qatarlari' «Maldi'n' jiligin jemegen basi'm, yendi masaq terip ku'n ko'riwge qaradi'm»,—degendey boli'p yesitiledi. Wol Ja'nibek xang'a qarata:

Na'let bizin' ju'riske,
Yedil menen Jayı'qti'n',
Birin jazda jaylasaq,
Birin qi'sta jaylaysan'.
Al qoli'n'di' malarsan',
Alti'n menen gu'miske,—

dep wo'zinin' wo'kpe-giynesin aytadi'.

Asandi' qayg'i'shi'l deymiz. Biraq, woni'n' qayg'i'si' jeke basi'ni'n' qayg'i'si' yemes. Wol xali'q ta'g'dirin qayg'i'ri'w menen birlikte barli'q maqluqatlar, zi'yanli' ja'nliklerge shekem jani' ashi'ydi'. Wolardi'n' ta'g'dirine qayg'i'radi'. Mi'sali':

Quyri'g'i' joq, jali' joq,
Qulan qa'ytip ku'n ko'rer?
Ayag'i' joq, qoli' joq,
Ji'lan qa'ytip ku'n ko'rer?
Shi'bi'n shi'qsa jaz boli'p,
Tazlar qa'ytip ku'n ko'rer?
Jalan' ayaq mu'sa'pir,
G'azlar qa'ytip ku'n ko'rer?
Xan menen biyler qi'sqanda,
Xali'q qa'ytip ku'n ko'rer?

Asan Qayg'i', shi'ni'nda da, filosof shayi'r. Sebebi, woni'n' tol'awlari'ni'n' ha'rbir qatari'nda u'lken filosofiyali'q lapi'z,

teren' woy jatadi'. Bul qosi'q qatarlari'n woqi'g'an ha'r qanday adamdi' woylandi'radi'.

Mi'sali':

Taza minsiz hasi'l tas,
Suw tu'binde jatadi',
Taza minsiz hasi'l so'z,
Woy tu'binde jatadi'.
Suw tu'binde jatqan tas.
Jel tolqi'tsa shi'g'adi',
Woy tu'binde jatqan so'z,
Sher tolqi'tsa shi'g'adi'.

Mine, bul pikirlerdin' wo'zi-aq woni'n' a'piwayi' shayi'r bolmag'anli'g'i'n ko'rsetedi.

Sonday-aq, wol ha'mme na'rsege de bir pikir menen qarap bolmaytug'i'ni'n uqti'radi'. Sebebi, woni'n' pikiri boyi'nsha du'nyani'n' jarati'li'si' ha'r qi'yli'. Bir jer taw, bir jer sho'l bolatug'i'ni' si'yaqli', wol jerlerde jasawshi' adamlar ha'm janli' maqluqatlar pu'tkil haywanat du'nyasi' sol jerdin' jag'dayi'na iykemlesken. Wol ha'r qanday maqluqatqa wo'zi jasap ati'rg'an jeri, ta'biyat du'nyasi' qa'dirli,—dep yesaplaydi'.

Mi'sali':

Ko'lde ju'rgen qon'i'r g'az.
Qi'r qa'dirin ne bilsin.
Qi'rda ju'rgen tuwalaq,
Suw qa'dirin ne bilsin?
Jaman adam jelo'kpe,
Yer qa'dirin ne bilsin?
Ko'ship-qoni'p ko'rmegen,
Jer qa'dirin ne bilsin?
Qos qollap wo'rmek wo'rmegen,
Aw qa'dirin ne bilsin?
Shi'n'larg'a shi'g'i'p ko'rmegen.
Taw qa'dirin ne bilsin?

Asan yelden awi'zбирshiligi ushi'n jan ku'ydiredi. Wol yeldin' uruwlarg'a bo'linip, tum-tusqa tari'day boli'p shashi'li'p ketkenine de qarsi' shi'g'adi', woni'n' birigip u'lken yel boli'wi' ushi'n at sali'sadi'.

Qullasi', XV a'sirde jasap wo'tken Asan qayg'i' ayti'p ketken a'jayi'p so'z bu'gingi a'wladlari'mi'z ushi'n da u'lken ta'rbiyali'q a'hmiyetke iye. Wol wo'z da'wirinin' woyshi'l shayi'ri' boli'wi' menen birlikte, sol da'wirdi ashi'q-aydi'n su'wretlegen teren' filosofiyali'q shi'g'armalari'n miyras qaldi'rди.

DOSPANBET JI'RAW

Dospanbet — XVI a'sirdin' basi'nda jasag'an belgili so'z sheberlerinin' biri. Wol haqqi'nda mag'luwmat 1910-ji'li' Qazan qalasi'nda basi'lg'an «Shayi'r yaki aqi'nlar» ji'ynag'i'nda, sonday-aq, bul baspadan a'dewir buri'n Peterburgta shi'qqan «Nog'ay wa' qumi'q shayi'rlari'»— degen kitapta beriledi. Woni'n' jasag'an zamani' Muwsa biydin' u'lken balasi' Shayxi' Mamaydi'n' taxtqa woti'rg'an ji'llari'na tuwra keledi. Mi'sali', wol bir tolg'awi'nda:

Qog'ali' ko'ller mol suwlar,
Qoni'slar basqan wo'kinbes.
Ari'slanday womi'rawli',
Arg'i'maq mingen wo'kinbes.
Jupar iyisin an'qi'ti'p,
Ari'wlar qushqan wo'kinbes,
Tori' to'bel at minip,
Toy toylag'an wo'kinbes,
Qurama shapshaq ko'p qi'mi'z.
Quyip ishken wo'kinbes,
Jaw juwi'rsa ja'n-jaqtan.
Woq qi'lqanday shanshi'lsa,
Qan juwsanday sebilse,
Aqqan suwday to'gilse,
Yeregisip ayqasi'p,
Yer Mamaydi'n' aldi'nda,
Sheyit wo'lgen wo'kinbes.

Bul pikirlerine qarag'anda wol A'mir Muwsani'n' u'lken uli' bolg'an Mamayg'a sadi'q bolg'an adam.

Dospanbettin' bunnan keyingi tolg'awlari'ni'n' ha'mmesi de jawgershilik penen baylani'sli'. Bul negizinen, Nog'ayli' qa'wimlari arasi'ndag'i' ishki sawashlar bolsa itimal. Woni'n' bul sawashlarda Shayxi' Mamay ta'repinde bolg'anli'g'i' seziledi.

Biraq wol negizinde, Azov ten'izi jag'i'na qaray shegingen Kishi nog'aylardi'n' bayrag'i'n ko'teretug'i'nli'g'i'n moyi'nlaydi'. Soni'n' ushi'n da wol da'slep Shayxi' Mamay jag'i'nda bolsa da, son'i'nan Woraq ha'm Qazi'y ta'repine qaray wo'tken.

Qalay da Dospanbet inisi Aymedet yekewi u'lken qaharmanli'qlar ko'rsetip, Azov ten'izi betke qaray qashqan. Sol sawashta Dospanbettin' jaralani'wi' ji'rawdi'n' wo'zi jazi'p qaldi'rg'an tol'g'awlarda u'lken iz qaldi'radi'.

Mi'sali':

Arg'i'maqqa woq tiydi,
Qi'l mayqi'ni'n' tu'binen.
Aymedetke woq tiydi,
Woti'z yeki womi'rtqani'n' buwi'ni'nan.
Zuwap aqqan qara qan,
Ti'yi'lmaydi' jonni'n' won' tami'ri'nan.
Saq yetip tiydi sani'ma,
Qatti' batti' jani'ma,
Qoni'shi'm toli' qani'ma.
Jaradar boldi'm, jan tatli',
Jara awzi'na qan qatti',
Jarmay pilte salg'anday,
Jaramdi' tan'ar jan qayda?
Jag'daysi'z jerde jati'rman,
Jani'mda bir tuwi'sqanni'n' jog'i'nan.

Jaradar boli'p qalg'an bati'r dushpanlar arasi'nda qali'p ketken qamshi'si'n joytadi'. Bul jag'daylar da tol'g'awda teren' lapi'z benen su'wretlenedi:

Qarag'ayli' worman boyi'nda,
Qamshi'm qaldi' woyi'nda,
Bu'ldirgisi bulan terisi,
Wo'rilib g'unan qayi'si',
Shi'rmawi'g'i' alti'n, sabi' jez,
Azi'wli'ni'n' boyi'nda,
Gu'zen qarsaq jerme yeken!

Bunnan keyin bati'r ji'raw u'yinde qali'p ketken hayali'n woyleydi'. Wol wo'zinin' go'zzal hayali'ni'n' dushpanlar qoli'nda qali'wi'n qa'lemeydi. Mi'sali':

Alg'ani'm A'liy qi'zi' yedi,
Shi'n ari'wdi'n' wo'zi yedi,
Man'layi' ku'nge ku'ymegen,
Shashi'n samal su'ymegen,
Ay ju'zli ari'w jamali'n,
Wo'zimnen wo'zge ko'rmege,
Qalay ku'ni keshti yeken?...

Bati'rdi'n' tosattan ay dalada jaralani'p qali'wi' woni'n' wo'z watani'na bolg'an sag'i'ni'shi'n artti'radi'. Bul sag'i'ni'shti'n' izi u'lken bir tolg'awg'a aylanadi'. Bul tolg'aw «Ku'n qayda» dep atali'p, ha'zirgi qaraqalpaq ha'm nog'ay xali'qlari'ni'n' arasi'na ken'nen tarqali'p ketken. Mi'sali':

Aylani'p aqqan aq Jayi'q,
At salmay wo'ter ku'n qayda?
Yesigi biyik Boz worda,
Yen'keymey wo'ter ku'n qayda?
Qara bulan terisin,
Yetik qi'lar ku'n qayda?
Gu'dari'dan baw tag'i'p.
Girewke kiyer ku'n qayda?
Gu'ldir-gu'ldir kisnetip.
Gu'ren'di miner ku'n qayda?
Alti' qulash aq nayza,
Shekelep shanshar ku'n qayda?
Sabaq toli' sansi'z woq,
Sabag'i'n wo'tkerip,
Basi'n qolg'a jetkerip,
Sozi'p tartar ku'n qayda?
Ketbug'aday biylerden,
Ken'es sorar ku'n qayda?
Yedildin' boyi'n yel jaylap,
Shalg'ayi'na at baylap.
Boz wordani'n' to'rinde,
Qi'z balani'n' qoli'nan.
Qi'mi'z isher ku'n qayda?

Dospanbet penen Aymedet son'i'nan yemlenip jaqsi' boli'p ketedi de, Azov ten'izinin' boyi'na Azi'wli' qalasi'n saldi'radi'. Bati'r shayi'rdi'n' keyingi tolg'awlari'nda bul jag'daylar ken'nen so'z yetiledi. Mi'sali':

Aynala bulaq, basi' ten'.
Azi'wli'ni'n' Stambuldan nesi kem?
Aymedet penen Dospanbet.
Xan uli'nan nesi kem?
Bay uli'nan nesi kem?
Ta'n'rinin' bergen baxti'nda.
Xan uli'nan arti'q boldi' nesiybem!

Qullasi', Dospanbet tolg'awlari' ayti'lajaq pikir ha'm so'z shireligi menen basqa ji'raw-shayi'rlar do'retpesine qarag'anda da ayri'qsha ko'zge tu'sedi.

XVII—XVIII A'SIRDEGI QARAQALPAQ A'DEBIYATI'

Ji'rawli'q wo'nerinin' a'debiyat tariyxi'ndag'i' tutqan worni' ayri'qsha bolg'anli'g'i' bizge ma'lim. Biraq, ji'raw bolg'an adamlardi'n' barli'g'i' da shayi'r bola bermegen. Wolardi'n' ishinde terme-tolg'awlardi' wo'zleri shi'g'ari'p tarqati'wshi'lar da bolg'an bolsa, ayi'ri'mlari' xali'q da'stanlari'n yadlap ali'p, i'rg'aqqa sali'p ji'rlag'an. Qaraqalpaq ji'rawlari'ni'n' geneologiyali'q kestesinde berilgen ju'zden aslam ji'rawdi'n' tek wonlag'ani'nda g'ana shayi'rli'q uqi'pti'n' bar yekeni bayqaladi'. Ma'deniy miyrasti' izertlew joli'nda wolardi'n' ayi'ri'mlari'na g'ana baha berilgen. Solardi'n' arasi'nda XVII a'sirdegi qaraqalpaq a'debiyati'na u'les qosqan Mu'yten ji'rawdi'n' do'retiwshiligi ayi'ri'qsha tilge ali'nadi'.

MU'YTEN JI'RAW

Biz da'slep Mu'yten ji'raw haqqi'nda belgili tu'sinikke iye yemes yedik. Qazaq a'debiyati'ni'n' belgili izertlewshisi, professor Xang'aliy Su'yinshaliyev wo'zinin' «XVII-XVIII' a'sirlerdegi qazaq a'debiyati'» degen kitabi'nda Tu'rkstan a'tirapi'nda ju'rgizilgen ilimiy ekspeditsiya da'wirinde Mu'yten ji'raw haqqi'nda ayi'ri'm mag'luwmatlarg'a iye bolg'anli'g'i'n, biraq bul ji'rawdi'n' do'retiwshiligi ko'birek Nog'ayli' zamani', Yedil, Jayi'q waqi'yalari' menen de baylani'sli' yekenligi ji'rawdi'n' ati' qaraqalpaqlardi'n' belgili bir ruwi'ni'n' ati' menen atalatug'i'ni' haqqi'nda ayti'lg'an yedi. Son'i'nan bul ji'raw-

shayi'rdi'n' qaraqalpaq ji'rawi' yekenligi ma'lim boldi'. Wol qaraqalpaq a'debiyati' tariyxi'nda ko'p waqi'tlardan beri so'z boli'p kiyati'r. Biraq, woni'n' qaysi' ji'li' tuwi'li'p, qaysi' ji'li' qayti's bolg'anli'g'i' ma'lim yemes. Biraq ta ji'rawdi'n':

Ha' Imam xan, Imam xan,
Barma sende iyman xan,
Adamzat degen jari'qli'q,
Bul du'nyag'a miyman xan.
Jurtti'n' ba'rin bawi'zlap,
Jalg'i'z wo'zin' du'nyada,
Jasamag'i'n' gu'man xan.—

dep ayti'wi'na qarag'anda, XVII a'sirdegi Buxara xani' Imamquli' (1611-1642) da'wirinde jasag'an boli'wi' itimal. Sebebi, woni'n' ayi'ri'm tolg'awlarini'nda Yedil, Jayi'qti' sag'i'ni'w u'lgileri de seziledi. Yeger de wol Yedil boyi'nan Tu'rkstang'a qaray ko'shken waqti'nda jigirma jaslar shamasini'dag'i' jigrit bolsa, Imamquli' xan da'wirinde yelli-alpi'slarg'a shi'g'i'p qalg'an jasi' u'lken kisi boladi'. Soni'n' ushi'n da Mu'yten ji'rawdi' Yedil, Jayi'q ha'm Tu'rkstan da'wirlerin basi'nan keshirgen, ko'pti ko'rgen qa'riya si'patini'nda ta'n ali'wg'a boladi'. Jasag'an jeri— Si'g'naq qalasi'ni'n' a'tirapi'.

Mu'yten ji'raw ayi'ri'm tolg'awlarini'nda wo'zinin' Yedil ha'm Jayi'q da'ryalari'ni'n' boyi'nan kelgenligin de ani'q aytadi'.

Ata jurti' Tu'rkstan,
Dushpan qi'sti' tum-tustan,
Yendi qayda baraman.
Ushqan Yedil, Jayi'qtan,
Qanati' si'ng'an bir quspan,—

dep aytadi' da, wo'zinin' qorli'q ko'rgenligin de tolg'aw arqali' bayan yetedi: Mi'sali':

Men Mu'ytenmen, Mu'ytenmen,
Baspalasan' qa'ytemen,
Yedilden ju'zip wo'temen,
Yelime bari'p jetemen.
Jayi'qtan ju'zip wo'temen,
Jaylawi'ma jetemen.

Yer Yedige tusi'nda,
Babam qaysar yer yedi,
Nuratdiyinnin' tusi'nda,
Bati'r Nog'ay der yedi.
Jaratqan qa'dir qudayi'm,
Bizin' baxi't tayg'an ba?
Yen' izinde aylani'p,
Qul boldi'q-aw naymang'a.

Mu'yten ji'raw tolg'awlari' ko'binese didaktikali'q temag'a bag'i'shlang'ani' menen, wonda teren' filosofiyali'q woy, wo'z zamani'na bolg'an ko'zqaras wog'ada ayqi'n tu'rde su'wretle-
nedi. Mi'sali':

Wo'tkinshi mi'naw du'nyada,
Mali' ko'p adam biy bolar,
Qarsi'li'q qi'lg'an qara xali'q,
Qamshi' menen iy bolar,
Nashar basqa is tu'sse,
Seksewil tu'bi u'y bolar,
Sawash bolsa arada,
Neshshe qati'n tul bolar,
Yerinshek bolsa uli'n'i'z.
Jaw aldi'nda qul bolar,
Ba'ri birdey bolmaydi',
Ko'p ishinde tu'r bolar;
Birikken jerde shu'y bolar.
Tigis bar jerde ju'y bolar,
Qapi'li'p qalg'i'r bul jurta,
Yendi kimler biy bolar?...

Al, yekinshi bir tolg'awda Mu'yten ji'raw pu'tkilley Tu'rks-
tan jerinin' kartinasi'n ani'q si'zi'p ko'rsetedi. Wonda bulaqlar,
atli'g'i'p qaynap ati'rg'an Miyan ko'l, jelkildep i'rg'ali'p turg'an
yegislikler, toylarda sho'girmesi selkildep shadi'qorram boli'p
ju'rgen xali'q ha'm wolardi'n' Buxara menen ba'sekelesken
a'jayi'p qalasi' Si'g'naq ko'z aldi'mi'zg'a yeleslegendey boladi'.
Mi'sali':

Ata jurti' Tu'rkstan,
Bolg'an yedi gu'listan,
Miyan ko'ldi menshiklep,
Jari'p qaldi'q i'ri'stan,

Arpa yegip, qos aydap,
Ju'rdik ba'rha' masayrap,
Bali'g'i' ju'zgen bu'lkildep,
Biydayi' wo'sken jelkildep,
Diyqanlari' ma's bolg'an.
Sho'girmesi selkildep,
Xalqi'mi'z yedi an'qi'ldaq.
To'rt-besewi qosi'lsa,
Keter yedi g'awqi'ldap,
Qi'li'shi' bolar belinde.
Sebebi jaw ko'p yelinde,
Dushpan menen ali'ssa,
Ha'r birewi besewin.
Qulatadi' keminde,
Buxarag'a bardur talasi',
Uzaqtan ko'zdi tartadi',
Si'g'naq degen qalasi',
Buxara menen Si'g'naqti'n'.
Bir ha'ptelik jol yedi,
Yekewinin' arasi'...

Tolg'awlarda bayan yetilgenindey, Mu'yten ji'raw yel arasi'nda belgili, ka'tquda adamlardi'n' biri bolg'an. «Yel ag'asi'n sayladi'm»,—dep ayti'wi'na qarag'anda woni'n' xalqi'na qa'dirli qa'ryalardi'n' biri bolg'anli'g'i'n an'lawg'a boladi'. Mu'ytennin' ayi'ri'm tolg'awlari'nda xali'qti'n' quwani'shli' ma'writleri de sheber su'wretlegen.

Sol waqi'ttag'i' ji'raw-shayi'rlardi'n' ko'pshiligi bati'r bolg'ani' si'yaqli', Mu'yten ji'rawdi'n' da bati'r adam bolg'anli'g'i' seziledi. Mi'sali':

Sayxun boylap at shapti'm,
Sari' jaydan woq atti'm,
Ko'p dushpandi' qulatti'm,
Xali'qti' wo'zime qaratti'm,
Yel ag'asi'n sayladi'm,
Yelden a'sker ji'ynadi'm,
Birigiwge xali'qti',
Ko'p ku'shimdi ji'ynadi'm,
Jer tanabi'n quwi'rdi'm,
Ay baltani' qolg'a ali'p.
Arqi'rap turi'p juwi'rdi'm,
Jez jebeni woq yettim,

Dushpani'mdi' joq yettim,
Jelge quli'n bayladi'm,
Qurbi'm menen woynadi'm,
Tu'rkstanda toy berdim,
Qonalqag'a qoy berdim,
Ba'ygige at shabi'sti'm,
Doslar menen tabi'sti'm.

Wol wo'z tolg'awlari'na «Jiydeli Baysi'n»,— degen bir go'zzal jer haqqi'nda ko'p aytadi'. Tariyxı'y dereklerde «Jiydeli Baysi'n» Surxanda'rya wa'layati'nda ha'm Xorezm woypati'nda bar. Ji'rawdi'n' «Qaptali'nda ten'izi bar», degen pikirine su'yene woti'ri'p, Aral a'tirapi'n aytqan bolsa kerek,—degen juwmaqqa kelemiz.

Sayxun da'rya suwi'nan,
Ko'ldenen' kesip wo'tin'iz,
Jiydeli Baysi'n — ulli' jur't,
Ulli' jur'tqa jetin'iz,
Ba'lent bolar tawlari',
Malg'a jayli' wo'ris bar,
Sho'bi bolar qunarli',
Tawda wo'sken jemis bar,
Qaptali'nda ten'izi,
Ishinde bali'q woynag'an,
Bekireleri i'laqtay,
Jegen awi'z toymag'an,
Bir jag'i'nda da'ryasi'.
Sag'a alg'an bati'ldan,
Dalasi'nda kiyigi,
Wo'r qoyanday ati'lg'an...

Mu'yten ji'raw do'retpeşinde jawgershilik temasi' da a'dewir so'z boladi'. Bunda woni'n' dushpan menen ayqasi'p ju'rip woni'n' qari'ndasi'n dushpan ali'p ketkenligi haqqi'nda ayani'shli' pikirler ayti'lg'an. Mi'sali':

Qayri'li'p qi'li'sh salg'anda,
Qarakerim ma'rt boldi'.
Qari'ndastan ayri'ldi'm,
Ju'regime da'rt boldi',
Su'n'gi tiydi sani'ma,
Qatti' batti' jani'ma,

Talasi'p yemshek yemisken,
Tay g'unanday tebisken,
Ayri'ldi'm g'oy qari'ndas,
Ko'zden ag'ar selli jas.

Qullasi', Mu'yten ji'rawdi'n' do'retpeşinin' tematikasi' ha'r qi'ylı' boli'p keledi. Woni'n' ha'rbir tolg'awi' zaman ruwxı' menen bekkem baylani'sqan.

SYUJET HA'M WONI'N' ELEMENTLERI

Syujet (francuz so'zi, zat degen ma'nide) – bir-biri menen izbe-izlikte rawajlani'p woti'rg'an waqi'yalardi'n' qi'sqasha mazmunli'q ji'ynag'i'. Adamni'n' bir-biri menen baylani'si'n, qatnasi'n ko'rsetiw shi'g'armada tiykarg'i' wori'n iyeleydi. Uluwma adam shi'g'armani'n' tiykari' boladi'. Sog'an baylani'sli' syujet birneshe bo'limnen turadi'.

1. Shi'g'armani'n' waqi'yasi' baslang'ang'a shekemgi jag'dayi', uluwma wortali'qti' su'wretlep, waqi'yag'a qatnasi'wshi'lar menen tani'sti'ratug'i'n a'debiy shi'g'armani'n' bo'limi ekspoziciya delinedi.

2. Waqi'yani'n' baslani'wi' – ekspoziciyadan son'g'i' bo'lim. Bul waqi'yani'n' baslani'wi' menen wannan bi'layg'i' rawajlani'wi'nan da da'rek beredi. Mi'sali': I.Yusupovti'n' "Joldas mug'allim" poemasi'nda mug'allim Woraz benen Qurbanni'n' wo'z ara so'ylesiwi, jol boyi'nda waqi'yani'n' baslani'wi' menen birge wolardi'n' bunnan bi'layg'i' qaysi' bag'i'tta is ali'p bari'wi' kerekliginde an'g'artqan si'yaqli'.

3. Ha'rekettin' wo'siwi – konflikt tayarlaytug'i'n bo'lim. Waqi'yani'n' baslani'wi' shiyelenisip konfliktke ali'p keledi.

4. Kulminaciya (lati'n so'zi – bizin'she shi'n') – waqi'yani'n' rawajlani'wi'nan kelip shi'qqan, woni'n' yen' joqarg'i' noqati'.

5. Waqi'yani'n' sheshiliwi – konfliktin' aqi'beti, waqi'yani'n' ne menen tamamlang'anli'g'i' usi' arqali' bilinedi.

Bulardan basqa ko'rkem shi'g'armalarda prolog ha'm epilog ta boladi'.

Prolog – waqi'yani'n' a'hmiyetin tu'sindiredi, avtordi'n' tiykarg'i' maqseti menen tani'sti'radi'.

Epilog — shi'g'armada ayti'lmay qalg'an waqi'yalar menen, sonday-aq qaharmanlardi'n' son'g'i' ta'g'diri menen tani's-ti'radi'.

Sonday-aq ko'rkem shi'g'armada prolog yamasa epilogti'n' boli'w, bolmawi' shi'g'arma avtorini'n' aldi'na qoyg'an maqseti menen ti'g'i'z baylani'sli' boladi'.

JIYEN AMANLI'Q ULI'

(1730—1784)

Shayi'rdi'n' jasag'an da'wiri ha'm wo'miri haqqi'nda mag'luwmatlar. Jiyen ji'rawdi'n' wo'miri ha'm do'retiwshiligi qaraqalpaq xalqi'ni'n' XVIII a'sirdegi turmi'si' menen baylani'sli'. Klassik poeziyami'zdi'n' yen' u'lken yesteliklerinin' birewi boli'p yesaplanatug'i'n' «Posqan yel» poemasi' qaraqalpaq xalqi'ni'n' Tu'rkstannan Xorezmge ko'shiw waqi'yasi'n so'z yetedi.

Jiyen ji'rawdi'n' wo'mirbayani', turmi's jag'dayi' tuwrali bizge kelip jetken jazba mag'luwmatlar joq. Shayi'r tuwrali mag'luwmat beretug'i'n' «Posqan yel», «Xosh boli'n' doslar», «Uli' taw» ha'm tag'i' basqa da shi'g'armalari' a'debiyati'mi'zda belgili wori'n iyeleydi. Wolardag'i' mag'luwmatlar boyi'nsha, shayi'r posi'p ko'shken xali'qti'n' ishinde boli'p, bu'lg'inshilikti ha'm joldi'n' awi'r azabi'n xali'q penen basi'nan keshirgen. Wol xali'q turmi'si'n su'wretley woti'ri'p, poemada wo'zine de ko'p g'ana qatarlardi' arnag'an. Mi'sali', shayi'r Tu'rkstannan shi'qqali' neshe ku'n bolg'anli'g'i'n, qansha adam jol azabi'nan, ashli'qtan wo'lgenligin ku'ta' ani'q bayanlay woti'ri'p, bi'lay deydi:

Mine bu'gin jigitler,
To'rtinshi ku'n boli'p tur,
Tu'rkstannan shi'qqali'.
Bulardi' ko'rip men sorli',
Ku'ymeyin neg'i'p wotlarg'a,
Al jigitler men sorli',
Posqan yeldin' ishinde,
Qobi'zi'mdi' qolg'a ali'p,
Qayg'i'li' nama shalaman...

Bul qatarlar bizin' joqari'dag'i' aytqan: shayi'r sol posqan xali'qti'n' ishinde boldi' ha'm barli'q jag'daydi' wo'z ko'zi menen ko'rdi,—degen pikirimizdi tasti'yi'qlaydi'. Bunday qatarlar poemada ko'plep ushi'rasadi'.

«I'lag'i'm», «Ber tu'yemdi», «Xosh boli'n' doslar» qosi'qlari'n woqi'g'ani'mi'zda shayi'r di'n' ata-anasi'ni'n' jarli' bolg'anli'g'i'n, wo'zi de mudami' jarli'li'qta ku'n keshirgenligin bile alami'z. Wol birdeyine haqi'yqatli'qti' ji'rlag'ani', xali'q ta'repinde turg'ani' ushi'n u'stem klass wa'killeri ta'repinen quwdalani'p woti'ri'lg'an.

Son'g'i' ji'llardag'i' izertlewlerge qarag'anda Jiyen ji'raw qaraqalpaqlar Tu'rkstannan posi'p ko'shkende 30 jaslar shamas'i'ndag'i' jigit bolg'an degen pikirler bar.

Al, XIX a'sirde jasag'an belgili qaraqalpaq klassik shayi'ri', Jiyen ji'rawdi'n' a'wladi' Wo'tesh Alshi'nbay uli' ataqli' qaraqalpaq shayi'rlari' tuwrali' ko'p mag'lummatlar beretug'i'n «Wo'tti du'nyadan» degen qosi'g'i'nda:

«Wo'ldi Jiyen yeliw de to'rt jasi'nda
A'rman menen babam wo'tti du'nyadan»—

dep jazadi'.

Usi' mag'lummatlarga tiykarlansa, shama menen Jiyen ji'raw Amanli'q uli' 1730–ji'li' Jan'ada'rya boyi'nda tuwi'li'p, 1784–ji'li' da qayti's bolg'an degen juwmaqqa keliwge boladi'.

Wo'tesh shayi'r di'n' bul qosi'g'i'nda ani'q ji'llar, sa'neler ko'rsetilmegen menen Jiyen ji'rawdi'n' wo'miri tuwrali' ko'p mag'lummatlar beriledi ha'm wolar shayi'r di'n' wo'zinin' qosi'g'i'ndag'i' mag'lummatlar menen toli'q sa'ykes keledi.

«Jiyen babam sol zamanda yer boldi'.
Kewili sorlani'p qara jer boldi',
Ka'melg'a kelgende wol ha'm xor boldi',
Hayran boli'p Jiyen wo'tti du'nyadan...
...Neshe ku'nler, neshe ji'llar woylani'p,
Xorezmdi, Tu'rkstandi' aylani'p,
Barg'an waqta wol xali'qtan saylani'p,
Quwg'i'n boli'p Jiyen wo'tti du'nyadan».

Bul qosi'qtag'i' basqa da qatarlar shayi'r di'n' awi'r turmi'si' menen quwg'i'ndag'i' wo'mirin duri's ko'rsetedi. Qosi'qta, son-

day-aq, Jiyen ji'rawdi'n' xali'qqa belgili ha'm su'yikli shayi'r, sazende ha'm ji'raw bolg'anli'g'i', «Alpami's» si'yaqli' bir qansha da'stanlardi' qaytadan toli'qti'rg'ani' ja'ne sheber atqarg'anli'g'i', xanlardi'n' zuli'mli'g'i'n ko'p ko'rip, wolardi' qaralap jazg'anli'g'i', woni'n' Jiyrensheden de wo'tken shayi'r-li'q dan'qi', Berdaqti'n' Jiyen ji'rawdan u'lgi alg'anli'g'i' usag'an ko'p a'hmiyetli mag'lummatlar keltiriledi.

Wo'tesh shayi'r wo'zinin' «Berdaq baqsi'g'a juwap»,— degen qosi'g'i'nda:

«Ati'm Wo'tesh, babam ati' — Jiyendi,
Xali'qqa so'zi u'lgi bolg'an yemes pe?»—

dep jazg'an. Al, «Bolar» degen qosi'g'i'nda:

«U'lgi aldi'm, Jiyen babam so'zinen,
Qalg'an nusqalari' bardi' wo'zinen...
So'zleri bizlerge xali'qqa u'lgi bolar»,—

dep jazi'p, shayi'r tuwrali' mag'lummati' tag'i' da toli'qti'radi'.

Jiyen ji'rawdi'n' bizge qaldi'rg'an a'debiy miyraslari' bizge kelip jetken «Ayi'rsha», «Qaytpasam bolmas», «Aldi'-arti'm biyik jar», «Mu'ytenlerdin' ma'kani'», «Xan qasi'nda to'reler», «Ju'regimde ko'p dag'i'm», «I'lag'i'm», «Ber tu'yemdi», «Ulli'taw», «Posqan yel», h.t.b. shi'g'armalari'nan ibarat. Bulardi'n' ayi'ri'mlari' shayi'r di'n' wo'mirine baylani'sli' jazi'lg'an bolsa, ayi'ri'mlari' yeziwshilikti, a'dilsizlikti, xali'qti'n' basi'na tu'sken awi'rmanli'qti' ji'rlyadi'. Mi'sali', wol «A'y jigitle, jigitle» qosi'g'anda zorli'q, ten'sizlikti su'wretleydi:

«A'y jigitle, jigitle,
Zamani'mi'z tar yeken»,—

deydi de, «zaman qi'si'wmetinen so'ylewge mu'mkinshilik joq»,— degen juwmaq jasaydi'. Al, «Xosh boli'n' doslar» shi'g'armasi'nda tuwg'an jerdin' qa'diri ji'rlandi':

«Bu'lbu'l ushti' gu'limnen,
G'azlar ushti' ko'limnen.
Quti' qashti' jerimnin'»

Yekinshi bir shi'g'armasi'nda:

«Kindik qani'm tamg'an jerler,
A'rmanda sennen ayri'ldi'm...
Miywasi' pisken ayma-ay...
Teren' ji'lg'a, teren' say,
Da'ryam sennen ayri'ldi'm»—

degen qatarlar bar.

Shayi'rdi'n' «Posqan yel» poemasi' woni'n' yen' iri do'ret-
pesi boli'p tabi'ladi'.

«**Posqan yel**» **poemasi'**. Ha'rbir a'debiy shi'g'arma xali'qti'n'
haqi'yqat basi'nan keshirgen wo'mir tariyxini'n' shi'nli'q
sa'wlesi boli'p tabi'ladi'. Miynetkesh xali'qti'n' ji'ri'n' ji'rlag'an
shayi'r real turmi'sti' su'wretlemey qala almaydi', wo'ytkeni,
boli'p ati'rg'an waqi'yag'a, turmi'sqa biyta'rep boli'p qalmaydi'.
«So'z sheberi bolg'an jazi'wshi'ni'n' yen' basli' qunli'li'g'i'
woni'n' duri'sli'qti' su'wretlewinde», degen N. Dobrolyubovti'n'
so'zi uluwma realistlik su'wretlew usi'li'nda qoyi'lg'an basli'
talap boli'p yesaplanadi'.

Jiyen ji'raw wo'z waqti'ni'n' aldi'ng'i' qatardag'i' adami'
bolg'anli'g'i' sebepli, sol waqi'tti'n' yen' a'hmiyetli socialli'q
ma'selelerin ji'rladi'. Shayi'rdi'n' «Posqan yel» poemasi' jaw-
gershiliktin' saldari'nan ata-ma'kani'n' taslap ko'shken qaraqalpaq
xalqi'ni'n' tragediyali'q jag'dayi'n sa'wlelendiriwge arnalg'an
boli'p, wol qaraqalpaq xalqi'ni'n' Tu'rkstannan ko'ship,
Xorezmge kelip jayg'asi'wi' menen pitedi.

Poemani' woqi'g'annan-aq ko'zge tu'setug'i'n yen' birinshi
ayri'qshali'q sonnan ibarat, shayi'r shi'nli'q turmi'sti' burmalama-
stannan, realistlik ra'wishte ashi'p bergen. Bul ku'ta' a'hmiyetli
na'rse. Wo'ytkeni, ha'r bir jazi'wshi'ni'n' do'retiwshilik salmag'i'
woni'n' wo'z da'wirindegi turmi's shi'nli'g'i'n qalayi'nsha ashi'p
bergenligi menen belgilenedi. Biz usi'g'an qarap jazi'wshi'
do'retpezinin' si'pati'n ani'qlaymi'z. Wo'z do'retpeesinde puqara
xali'q turmi'si'n bas tema yetip, so'z yetip woti'rg'an Jiyen
ji'rawdi'n' «Posqan yel» poemasi'nda shi'nli'qti' su'wretlew
menen xali'qqa bolg'an tilekleslik ti'g'i'z ushlesi'p keledi.

Jol boyi'nsha ko'rgen awi'r azap, gu'nasi'z qi'yi'lg'an jas
janlar, g'arri' ata-analar shayi'rdi'n' qabi'rg'asi'n qayi'sti'ri'p,
woni' qatti' qi'ynaldi'radi'. Usi'lardi'n' tag'dirin ji'rlawg'a wol
wo'zinin' barli'q ku'sh-jigerin jumsadi'.

Ata jurti' Tu'rkstan,
Wo'mirlik jaylaw bolmadi'.
Ku'ni-tu'ni ji'ynali'p,
Won yeki ayda tapqani'.
Qi's azi'qqa jetpedi,
Tamtar boldi' suwlari',
Yekse yegin pitpedi.
Jawgershilik ko'p boldi',
Sansi'z adam qi'ri'li'p,
G'arg'a jegen wo'likke,
Ji'lg'a saylar top boldi'.
Biygu'na gelle kesildi,
Aq deneli ari'wdi'n',
Buri'mlari' kesildi.
Sag'i'yрани'n' qanlari',
Suw worni'na to'gildi,
Jol ju'riwge jaramay,
Jasi' qaytqan g'arri'lar,
Bu'gilgen beli analar.
Jolda qaldi' ko'miwsiz,
Ko'shken ko'shke yere almay,
Dalada qaldi' ko'miwsiz,
Qi'zi'l qumdi' asa almay.

Shayi'r usi'layi'nsha jol boyi'ndag'i' wo'lgan ha'm azap ko'rgen adamlardi' su'wretleydi. Qansha adam wo'lganligin ko'rsetedi. Sol qayg'i'g'a baylani'sli' bi'lay dep tolq'aydi':

Bulardi' ko'rip men sorli',
Ku'ymeyin neg'i'p wotlarg'a?
A'dira qalg'i'r tuwg'an jer,
Bolmag'an son' abadan,
Woynap-ku'lip jatarg'a...

Bul qatarlardag'i' wo'zgeshelik mi'nada: shayi'r wo'zin puqara xali'qqa jaqi'n seziwi, woni'n' mun'i'n mun'lap, ji'ri'n ji'rlawi', wo'zin sol ko'pshiliktin' biri dep tu'siniwshi shayi'r sol xali'q basi'ndag'i' awi'r azapti', mun'di' ta'sirli, poetikali'q qatarlarda psixologiyali'q tolq'ani'slar menen hesh burmalamastan ashi'p beredi, xali'qti'n' qayg'i'si'n wo'z basi'ni'n' qayg'i'si', dep tu'sinedi.

Wo'z xalqi'n shi'n ju'rekten su'ygen shayi'r xali'qti'n' awi'r jag'dayi'n ayti'p qayg'i'radi'. Biraq, bunda pessimizmnin' ko'rinisi joq. Wol u'mitsizlikke tu'speydi. Shayi'r di'n' poemasi'ndag'i' mun'li' qatarlar miynetkesh xali'qti'n' basi'ndag'i' awi'r tragediyani' ko'rsetedi. Yeger de, biz shayi'r di'n' poemasi'n teren'irek talqi'lasaq, buni'n' sebebin ani'q tu'sinemiz:

Nege qapa bolmayi'n,
Qobi'zi'mdi' ne ushi'n.
Qayg'i'li' yetip shalmayi'n?
Mi'na wo'lgen jas janlar,
Mi'na wo'lgen atalar,
Mi'na wo'lgen analar.
Ko'zlerin g'arg'a shoqi'ydi',
Tappag'an son' panalar,
Inanbayi'n men nege?
Mi'naw xali'q shubi'rg'an.
Barari'na jeri joq,
Batari'na ko'li joq,
Ataqli' yetip bararg'a,
Ma'kani', jayi', jeri joq.
Soni' ko'rip men sorli',
Quwrag'an quw qobi'zdi'n',
Qulaqlari'n burayman,
Kewlim da'rtke tolg'an son',
Qayg'i'lardi' ji'rlayman.

Jiyen ji'raw poemasi'ndag'i' shi'nli'q jetim qi'z Minayi'm obrazi' berilgen. Jiyennin' jarli' xali'q massasi'ni'n' shayi'ri' bolg'anli'g'i' woni'n' usi' obrazi'nan da ayqi'n ko'rinedi. Shayi'r wo'zin sol yezilgen miynetkeshlerdin' ji'rshi'si', dep tu'singen.

Hayal-qi'zlarg'a feodalli'q qatnas u'stem boli'p turg'an sol da'wirde shayi'r jetim qi'zdi'n' obrazi'n jasaw arqali' uluwma yeziliwdegi qaraqalpaq qi'zlari'na wo'zinin' tileklesligin bildiredi. Minayi'mni'n' ata-anasi' jolda wo'lip, jas qi'z Jiyen ji'rawdi'n' qasi'nda qaladi', shayi'r wog'an g'amxorli'q yetip, talay qi'yi'nshi'li'qtan qutqaradi':

Ata menen anasi',
Wo'lip yedi bir ku'nde...
Qali'p yedi paqi'rlar
Qi'zi'l qumni'n' woyi'nda,

Sonnan berli bul qi'zdi'
Qasi'ma yertip a'lpeshlep,
Ishpesem de wo'z basi'm,
Tapqani'mdi' berip yem.

Bunda da shayi'rdi'n' jarli' xali'q wa'kiline ko'zqarasi', mehribanli'g'i', u'lken adamgershiligi ayqi'n seziledi. Sonday qi'yi'nshi'li'q waqti'nda jetim qi'zg'a pana boli'wi' Jiyennin' bizge joqarg'i' adamgershiligin tani'tadi'. Wol jetim qi'z sebepli ko'p azap ko'redi, awi'r jag'daylarga duwshar boladi', baylardi'n' tayag'i'n jep, so'gisin yesitedi. Usi'g'an qaramastan, shayi'r jetim, jarli' qi'zg'a qoldan kelgen ja'rdemin beredi.

Xali'qti'n' basi'ndag'i' awi'r turmi's shayi'rdi'n' da'rtine da'rt qosadi', kewline qayg'i' jamaydi', waqti' jetpey gu'li solg'an jaslardi'n' wo'limi woni'n' wo'zegin wo'rteydi:

Wo'zimde de da'rman joq,
Usi'ni'p sag'an bererge,
Qoli'mda sho'rek nani'm joq,
Bolg'anda nani'm jas janlar,
Bermespe yedim senlerge?
Adam bolsan' aman-saw,
Yertpespe yedim izlerge?
Shi'raqlari'm saw bolsan',
Bolar yen' quwat bizlerge...

Biraq Jiyen ji'raw bul xali'qti'n' awi'r turmi'si'n ko'rip, woni' su'wretlep beriw menen g'ana sheklenbeydi. Usi' awi'r jag'daydi' jen'illetiwidin', wonnan quti'li'wdi'n' jollari'n izleydi. Yel ishindegi ma'rt jigitlerge qarata wolardi'n' xali'q basi'ndag'i' awi'r jag'daydi' woylaw kerekligin ayti'p, wolarg'a wazi'ypalar ju'kleydi:

Ah doslari'm, doslari'm!
Qaysi' birin aytayi'n,
Joldag'i' ko'rgen xorli'qti'n',
Qaysi' birin aytayi'n,
Wondag'i' ko'rgen zorli'qti'n'?
Qayg'i' jamap qayg'i'g'a,
Kewli toldi' da'rtlerge,
Awi'r salmaq tu'sip tur.
Biletug'i'n ma'rtlerge.

Bul si'yaqli' xali'q g'ami'n woylawg'a shaqi'ri'wi'n so'z yetetug'i'n qatarlar poemani'n' basqa jerlerinen de ko'plep tabi'ladi':

Ta'wekel yetip ha'r iske,
Ma'rt boli'n'lar qaytpastay,
Qarsi' kelgen jawlardan,
Atti'n' basi'n tartpastay.

Bul jag'daylar Jiyen ji'rawdi'n' xali'qti'n' ruwxlandi'ri'w-shi'si', dushpanlardan wo'sh ali'wg'a shaqi'ri'wshi' shayi'r bolg'anli'g'i'n bildiredi.

Jiyen ji'raw ushi'n bir si'patli' na'rse sonnan ibarat, wol su'wretlep woti'rg'an turmi'sqa tek baqlawshi' boli'p qalmastan, wolardi' yeziwshi ha'm yeziliwshi, dep yekige bo'ledi. Wo'zin yeziliwshi qatlami'ni'n' wa'kili si'pati'nda sezedi. Miynetkesh xali'qti'n' awi'r turmi'si'n su'wretlegen wori'nlarda avtor wolarg'a sheksiz su'yiwshilik sezimin de ayqi'n bayan yetedi.

Shayi'r poemada shi'nli'q turmi'sti' su'wretlegende, miynetkesh xali'qti'n' turmi'si'n ku'n sayi'n ha'dden ti's awi'rlatqan, wolardi' ayawsi'z yezip woti'rg'an u'stem klass wa'killerin de ko'rsetedi.

Shayi'rdi'n' realistlik su'wretlew usi'li' u'stem klass wa'killerin ayawsi'z a'shkaralawda ayqi'n ko'rinedi.

POSQAN YEL

(u'zindi)

Ata jurti' Tu'rkstan,
Wonda da payan yetpedi.
Ku'ni-tu'ni qi'ynali'p,
Won yeki ayda tapqani',
Qi's azi'qqa jetpedi.
Tamtar boldi' suwlari',
Yekse yegin pitpedi,
Jawgershilik ko'p boldi',
Sansi'z adam qi'ri'li'p,
G'arg'a jegen wo'likke
Ji'lg'a saylar top boldi',
Zuli'mg'a dadi' jetpedi,

Adam wo'ldi, qan to'gildi,
Biygu'na' gelle kesildi,
Aq deneli ari'wdi'n',
Buri'mlari' yesildi:
Qoli' jetken shoshti'yi'p,
U'lgisiz ton pishildi.
Sag'i'yрани'n' qanlari',
Suw worni'na to'gildi.
Atag'a bala qaramay,
Balag'a ata qaramay.
Kiyerine kiyim joq,
Isherine tamaq joq.
Jol ju'riwge jaramay.
Jasi' qaytqan g'arri'lar,
Bu'gilgen beli analar,
Ko'shken ko'shke yere almay,
Jolda qaldi' birazi',
Dalada qaldi' ko'miwsiz,
Qi'zi'l qumdi' asalmay,
Da'rmani' ketti ashli'qtan,
Ayag'i'n qi'ya basalmay,
Perzentleri ji'ladi',
Wo'lgen ata-anasi'n,
Qa'wimine qosalmay.
Bu'lgishilik ko'p boldi',
Qaraqalpaq posqan yel,
Xorezmge jetiwge
Ha'mmeleri buwdi' bel.
Ata jurti' Tu'rkstan,
Wo'mirlik jaylaw bolmadi'.
G'a'rip penen qa'serge,
Jetim menen jesirge,
Sayasi'n heshbir salmadi'.
Aldi' menen basshi'si'.
Yeki iynin jalmadi',
Buzi'q boldi' iyshani',
A'dilsiz boldi' qazi'si'.
Gu'nasi'zdan birazdi',
Gu'nali' dep qi'ynadi',

Yeki jaqlap, u'sh jaqlap,
Ku'nnin' ko'zin ko'rsetpey,
Kewilge qayg'i' jamadi'.
Hey, ag'alar, ag'alar.
Posti'q sonda sandali'p,
Arqalandi'q arban'lap,
Aqi'ret ko'rdik wo'limnen,
Isherge suw bolmadi',
Ko'zimizden jawdi'rap,
Ashli'qtan qatti'q qaqqashtay,
Qol-ayaqlar qalti'rap,
Ku'n tu'nerip, qar jawdi',
Turmadi' heshbir jadi'rap,
Sonda da bizde kiyim joq.
Jalan' ayaq, jalan' bas
Kiyati'rmi'z qalji'rap.
Bazi'birewdin' qoli'nda,
Qundaqlawli' balasi',
Anasi'nan su't shi'qpay,
Tamshi'laydi' ko'z jasi',
Woni' ko'rip wo'ksiydi,
Ne qi'lsi'n g'a'rip anasi',
Wog'an berer na'rse joq.
Tek "shi'rag'i'm" panasi',
Qazan-tabaq arqalap,
Kiyati'r bayg'us atasi'.
Way, biyshara analar,
Way, biyshara jas qi'zlar!
Bu'gilisip belleri,
Jasi' qaytqan g'arri'lar,
Tayani'p aq tayag'i'n,
Belleri a'bden bu'gilip,
Basalmaydi' ayag'i'n,
Woti'radi' dem ali'p,
Won-won besi qurali'p,
U'n qosi'si'p ji'laydi',
Qayg'i' menen paqi'rlar,
Ko'zinin' jasi'n bulaydi',
Dalada qaldi'q, doslar dep,

Qoy-qozi'day shuwaydi'.
 Qi'yi'n boli'p hallari':
 Taslap woni kete almay,
 Keledi qayti'p ballari'.
 Birin-biri jetelep,
 Wo'nbeydi sira' jollari',
 Way, paqi'rlar analar!
 Perzentlerine su'yenip,
 A'ri-beri ju'redi.
 Wondadag'i' bolmaydi',
 Qaladi' tag'i' yesi awi'p
 Woni' ko'rip balalari',
 Qushaqlaydi' moyni'nan,
 Atasi' menen anasi',
 A'rman menen sarg'ayi'p,
 Da'rtke ishi janadi'.
 — Xosh boli'n'i'z balam, - dep
 Zorg'a iyek qag'adi',
 Deydi wolar aqi'ri'nda:
 — Ashi'lsi'n balam baxti'n'i'z
 Bolmag'aysi'z bizlerdey,
 Xosh bolsi'n ba'rha' waqti'n'i'z,
 Dushpanlardi' jen'geysiz,
 Si'nbag'ay heshbir saqti'n'i'z, -
 Dep paqi'rlar aqi'ri'n,
 Jani'n ta'slim yetedi;
 Ji'lap-ji'lap ballari',
 Basi'na belgi salad'.
 Kepinlerge-kepin joq,
 Worap go'ne kiyimge,
 Apari'p woyg'a ko'medi,
 Ko'mgen menen paqi'rlar,
 Ko'zi qi'ymay anasi'n.
 Taslay almay atasi'n,
 To'gedi ko'zden qan jasi'n,
 Jasqa toli'p ko'zleri,
 Qup-quw boli'p ju'zleri,
 Wo'n'menin'nen wo'tedi,
 —Anam, — degen so'zleri.

Ah jigitler! Jigitler!
Ah, doslari'm! Doslari'm!
Wonnan da wo'tip barami'z,
Ku'nnen-ku'nge tari'qti'q.
Gu'man boldi' jan saqlaw,
Qi'ya sho'lde shali'qti'q.
Balali' hayal ko'p yedi,
Birge shi'qqan biz benen,
Posqi'nshi'lar tag'i' ko'p,
Kiyati'rg'an iz benen,
Qi'yi'n boldi' ba'rinen,
Yemiziwli ballarg'a.
Shi'rqi'raydi', ji'laydi'.
Woni' yesitip menin' de,
To'be shashi'm juwlaydi'.
Anasi' paqi'r qi'yamaydi',
Wo'zinen da'rman ketse de,
Qushaqlaydi' taslamay.
Anasi' wo'lgen ko'p ballar,
Qundag'i'nda ingalap,
Jol boyi'nda ko'p qaldi'.
Adamlar uzap ketpey-aq.
G'arg'a-quzg'i'n jep qaldi'.
G'arg'a-quzg'i'n semirdi,
Jas janlardi'n' jani'na,
Quday saya salmadi',
Wolardi'n' shi'bi'n jani'na,
Way, paqi'r, jas jan neteyin
Seni ali'p ju'rerge,
Wo'zimde de da'rman joq.
Usi'ni'p sag'an bererge,
Qoli'mda sherek nani'm joq.
Bolg'anda nani'm jas janlar
Bermes pe yedim sizlerge?
Adam bolsan' aman-saw,
Yeritpespedim izlerge?
Shi'raqlari'm saw bolsan',
Bolar yen' quwat bizlerge,
Won'ari'n'di' go'zleren',

Yerip tuwri' izlerge.
Shi'raqlari'm ne payda?
Jetpedin'iz niyetke!
Bul si'yaqi' ayri'lmas,
Keldin'iz duwshar miynetke.
Jas baslari'n' tu'spedi,
Bir g'ana ku'n ziyetke,
Way, jas g'ana janlari'm,
Shi'm-shi'raqtay ullari'm!
Qi'zi'l gu'ldey soldin'i'z,
Bul niyetke jete almay,
Qula du'zde qaldi'n'i'z.
Bul du'nyag'a shi'qqanda,
Ne ko'rdin'iz shi'rag'i'm,
Bir ku'n woynap ku'le almay,
Gu'ldey boli'p soldin'i'z,
Jaman batti' jas janlar,
Qula du'zde qalg'ani'n'.
Qaraqlari'm, ne payda?
Ko'likli ko'lik bermedi,
Suwli' suwi'n bermedi,
Ji'rlasaq ta udayi',
Ko'zdin' jasi'n ko'rmedi,
Malli' bir mali'n bermedi,
Qi'ri'lsaq ta top boli'p,
Nege wo'ldi demedi.
Shi'raqlari'm sizlerdin'
Baxti'n'i'zg'a ne boldi'?'
Adamg'a adam qaramay,
Ketti ba'ri jo'nine,
Adamlar yemes adamlar
G'a'ripke heshbir qaramas,
Wo'z mali'na masayrap,
Ash, dep hali'n soramas
Dalada birew wo'lse de,
Wo'lgenine qaramas,
Miyrimisiz zali'm zamanda,
Du'nyag'a shi'g'i'p, shi'rag'i'm,
Ne ko'rip kettik deysizler?

Ah, jigitler, jigitler!
Ah, doslari'm, doslari'm!
Qaysi' birin aytayi'n...
Joldag'i' ko'rgen qorli'qti'n!
Qaysi' birin aytayi'n...
Wondag'i' ko'rgen zorli'qti'n!
U'sh ku'n wo'tti aradan,
Tu'rkstannan shi'qqali',
Sonnani beri sanasam
Toqsan u'sh adam wo'lipti
Jasi' ha'm de g'arri'dan.
Nemiz qaldi' woylan'lar?!
Toqsan u'sh adam keselden,
To'seginde wo'lgen joq.
A'wel bastan yelinen,
Won'g'i'li'q penen kelgen joq,
Ushi'radi' qi'si'mg'a,
Shi'damadi' tuti'mg'a.
Isherge na'rse tappadi'
Yerteli-kesh juti'mg'a
Baylardi'n' posi'p ko'shiwi,
Jeri jetpey ko'shken joq,
Buyaqa ketken ashlarg'a
Jer bermestin' hiylesi,
Tolti'ri'p ko'zdi jaslarg'a,
Wonnani da yetpek wo'lesi,
Soni'n' ushi'n wol baylar,
Yerte ko'shti ashlardan,
Xorezmni'n' jerine,
Wolardi'n' nesi ketedi,
Sawari'na sawi'n bar,
Isherine tamaq bar,
Kiyerine kiyim bar,
To'serine to'sek bar,
Jami'lari'na ko'rpe bar,
Usi'lari' tap-tayi'n,
Wolardi'n' kimnen zari' bar.
Way doslari'm, doslari'm,
Bayg'a bir pul wo'lgenin'

Qarawi'ti'p, qan juti'p,
Ko'zdin' jasi'n ishkenin.
Doslari'm, bir pul wolarg'a,
Wottay so'nip wo'shkenin'.
Mine bu'gin, jigitler,
To'rtinshi ku'ni boli'p tur
Tu'rkstannan shi'qqali'
Wo'ldi bir ju'z qi'ri'q adam,
Bulardi' ko'rip men sorli',
Ku'ymeyin neg'i'p wolarg'a,
A'dira qalg'an tuwg'an jer,
Bolmag'an son' abadan,
Woynap ku'lip jatarg'a,
Kiyati'rmi'z minekey,
Qay jerlerge barami'z,
Qayerden jay tabami'z,
Woldag'i' bizge uwayi'm.
Qayg'i' jamap qayg'i'g'a,
Kewil toldi' da'rtlerge,
Awi'r salmaq tu'sip tur,
Biletug'i'n ma'rtlerge,
Al jigitler, men sorli'
Posqan yeldin' ishinde
Qobi'zi'mdi' qolg'a ali'p,
Qayg'i'li' nama shalaman.
Nege qapa bolmayi'n,
Qobi'zi'mdi' ne ushi'n
Qayg'i'li' yetip shalmayi'n!
Mi'na wo'lgen jas janlar,
Mi'na wo'lgen analar,
Anaw wo'lgen atalar,
Ko'zlerin g'arg'a shoqi'ydi',
Tappag'an son' panalar,
I'n'i'ranbayi'n men nege,
Mi'naw xali'q shubi'rg'an,
Barari'na jeri joq,
Batari'na ko'li joq,
Ataqli' yetip bararg'a,
Ma'kanli' jayi', jeri joq...

Woni' ko'rip men sorli',
Quwrag'an quw qobi'zdi'n'
Qulaqlari'n burayman,
Kewlim da'rtke tolg'an son',
Qayg'i'lardi' ji'rlayman...

Al doslari'm, doslari'm.
Wo'lgengerdi qoyayi'n,
Tilim kelmes gu'rmelip,
Basqadan ga'pti qozg'ayi'n,
Qobi'zi'mdi' qolg'a ali'p,
Tag'i' bir nama tolg'ayi'n
Ayi'p ko'rmen' ag'alar,
So'zimnen bolsa qa'tesi,
Keshirersiz qi'ynalmay,
Ketken shi'g'ar ko'p qa'te,
Aytqan biraz so'zim de,
Wo'ytkeni du'nya ko'rmedim,
Jaslar turdi' ko'zimde,
Qayg'i' menen sarg'ayi'p,
Qan qalmadi' ju'zimde,
Aytqanlari'm bolmadi',
Ko'p dushpan ju'rди izimde,
Yendi mine so'z qi'li'p,
Aytayi'n degen da'stani'm,
Usi' ashli'qta atadan,
Ha'm ayri'li'p anadan,
Jetim qaldi' Minayi'm,
Ayri'lmastay qayg'i'ni',
Wog'an berdi qudayi'm,
Sol ji'li' tap wol jetim,
Jetip yendi won u'shke
Wo'zi suli'w qi'z yedi,
Ko'rgennin' miyri qang'anday,
Qaslari' qara qi'yi'lg'an.
Awi'zg'a u'rip salg'anday.
Jetim yedi biyshara,
Qayi'rqomi' joq yedi,

Tu'rkstannan shi'qqan son',
Atasi' menen anasi',
Wo'lip yedi bir ku'nde,
Arba joldi'n' boyi'nda,
Qali'p yedi paqi'rlar,
Qi'zi'l qumni'n' woyi'nda
Sonnan beri bul qi'zdi',
Qasi'ma yertip a'lpeshlep,
Ishpesem de wo'z basi'm,
Tapqani'mdi' berip yem,
Keynimnen qalmay wol dag'i',
Ju'rer yedi ag'alap,
Ha'r waqi'tta biyshara,
Ata-anasi'n aytadi',
To'men qarap tunji'rap,
Men de wog'an ji'layman,
Say-su'yegim si'rqi'rap,
Bazda wol qi'z biyshara,
Ti'nbay ji'lap shi'rqi'rap,
Mine bu'gin jigitler,
Won ku'n wo'tti aradan,
Wo'lim wori'n alg'ali'.
Ata jurti' Tu'rkstan,
Biz sorli'dan qalg'ali'.
Bes ku'n boldi' ani'qtan,
Qasi'mdag'i' jetim qi'z,
Mag'an joldas bolg'ali'.
Al jigitler, qulaq sal!
Baslayi'n mine so'zimdi,
Tu'ni menen bir ti'nbay,
Asti'q talay biyikti,
Wonnan da beter qi'zdi'ri'p,
Ishtegi da'rt-ku'yikti.
Tan' saz berip atqanda,
Bir bay ko'shke ilestik,
Woti'r yeken dem ali'p,
Tu'sirip barli'q ju'klerin.
Qursaqlari'n qampayti'p,
Qa'ha'rlengen tu'klerin

Wonnan da beter uzayti'p.
Qasi'na bardi'm aqi'ri'n,
Jetim qi'zdi' jetelep,
Nan berer degen u'mitim,
Wonnan basqa woyi'm joq,
Boladi' degen woday is,
Bul bir asqan bay yeken,
To'rt tu'ligi say yeken,
Bi'di'm-bi'di'm bet awzi'.
Bir balasi' bar yeken.
Woti'r yeken to'rinde,
Tamaq iship tamsani'p,
Wo'zi baydi'n' balasi',
Yerke wo'sken yeneg'ar.
Moyni'n sozdi', umti'ldi',
Qasi'mdag'i' jetimge,
Qaradi' da juti'ndi',
Wol waqlari' bizler de,
Keynimizge shegindik,
Qaytayi'q dep keyinge,
Shatpaqlag'an zatlardi',
Qag'i'p saldi'q iyinge,
Keteyik dep atqanda.
Uslap aldi' shalg'aydan,
Jan'ag'i' baydi'n' balasi',
Wo'zi bay bolg'an son',
Jetti bizge nalasi'.
Mag'an aytti' jekirinip,
Toyg'annan son' tamaqqa,
Qayta-qayta kekirip,
— "Qasi'n'dag'i' jas qi'zdi'"
Qayda ali'p barasan'?
Qayerlerge apari'p
Woni' malg'a satasan'?
Mag'an ber mi'na qi'zi'n'di',
Hayalli'qqa alaman.
Jaman bolsa negizi,
Qoy keynine salaman.
Aytqani'mdi' qi'lmasa,

Qarqi'ratip shalaman,
Qa'ne so'yle jolawshi!
Beresen' be bul qi'zdi'?
Bermeysen' be bul qi'zdi'?
Qanday juwap aytasan'?
Degen waqta men de aytti'm:
Jetim yedi shi'rag'i'm,
G'a'rip yedi bul nashar,
Ata-anasi' jolda wo'lip,
Hali' qi'yi'n bolg'an son',
Yertip yedim izime,
Qondi'rmayi'n dep g'arg'ani',
Ushi'g'aday ju'zine.
Woylap yedim shi'rag'i'm,
Dep aytsam da zari'mdi',
Ti'n'lamadi' yesersoq
Juwi'ri'p keldi qasi'ma.
Sali'p ketti basi'ma,
Qaramadi' men sordi'n',
Ko'zden aqqan jasi'na,
Qoli'mdag'i' jetimdi,
Zorli'q penen ali'wg'a.
Umti'li'sti' antalap.
Ha'mmeleri umti'ldi',
Aytayi'n desem arzi'mdi',
To'rde woti'rg'an bayi' da.
Wol da keldi qasi'ma,
Tayaq urdi' ayamay,
Wo'zim bolsam ash adam,
Ayqasi'wg'a jaramay.
A'ri-beri ji'ladi'm,
Ko'zdin' jasi'n buladi'm,
Bermeymen dep ji'ladi'm,
Uzi'ni'ma quladi'm.
Tag'i' tiydi bir tayaq,
Ko'zim ti'ndi' tunji'rap,
Yesim awdi' sol ma'ha'l,
Qol-ayag'i'm qalti'rap,
Jetim ketti qoli'mnan,

“Ag’a” degen dawi’si’,
Qulag’i’mdi’ jari’p shi’rqi’rap
Ha’rqaysi’si’ urg’an son’.
Awdi’ yesim tayaqqa,
Neg’i’p ku’shim jetedi,
Sol sekilli sayaqqa,
Qoli’mnan ketken jetimnin’,
— “Wo’ldim” degen dawi’si’,
Zorg’a keldi qulaqqa.
A’ri-beri ju’riwge,
Kelmese de hallari’m,
Ti’rban’layman soyaqqa,
Turalmayman worni’mnan,
Zireklep qan ag’adi’,
Ti’nbay g’ana murni’mnan,
Qoli’mnan ketken jetimge,
Bari’wg’a hali’m jetpedi,
Sawdi’rag’an ayag’i’m,
Tu’rgeleyin desem de,
Aytqani’mdi’ yetpeydi,
Tag’i’ awdi’ yeslerim,
Barli’q g’ana denemnen,
Sap bolg’anday ku’shlerim.
Sol jetimnin’ zari’na,
Jandi’ wottay ishlerim,
Qayg’i’ menen qapadan.
Qayraldi’ menin’ tislerim,
Ku’ni menen tag’i’ da,
Won’bag’an son’ wo’mirde,
Yetken hadal islerim,
Duwri’ keldi bularg’a,
Keshegi ko’rgen tu’slerim
Awi’r jara ulg’ayi’p,
Awdi’ yendi yeslerim,
Azap boldi’ udayi’,
Ko’rgen mi’na ku’nlerim,
Way, jigitler, jigitler,
Ah, doslari’m, doslari’m,
Bir waqlari’ bolg’anda

Ko'zimdi ashi'p qarasam.
Bayag'i' jerde na'rse joq,
Ko'shipti bay qalmastan,
Wo'limdar bolg'an men sorg'a,
Ra'himin salmastan,
Ketken yeken zuli'mlar,
Jetim qi'zdi' shi'rlati'p,
Ko'zdi sali'p qarasam,
Yeki adam woti'r basi'mda,
Wonnan basqa bir jan joq
Qi'bi'rlag'an qasi'mda.
Bul woti'rg'an kim desem,
Talasi'p emshek emisken,
Tay quli'nday tebisken,
Belg'anama quwati'm,
Yeki birdey qanati'm,
Meni taslap kete almay,
Qalg'an yeken ko'shlerden.
Basi'mdi' wolar si'yupalap,
Awzi'ma suw tami'zdi'.
Jatqani'mdi' qayg'i'lap,
Ko'zinen jaslar ag'i'zdi',
Aytти'm sonda wolarg'a:
—Menin' ushi'n ji'laman',
Ko'zdin' jasi'n bulaman',
Ta'wekel yetip ha'r iske,
Ma'rt boli'n'lar qaytpastay.
Qarsi' kelgen jawlardan,
Atti'n' basi'n tartpastay,—
Dep wolarg'a so'yerde,
Na'siyat berdim a'stelep,
Bilgenimdi ko'p aytti'm,
So'z marjani'n kestelep,
Wolardag'i' bul so'zge,
Qayta-qayta quwandi'.
—Aytqani'n' ras, ag'a,-dep,
Ji'lag'annan jubandi'.
—Tez ju'reyik tursan',—dep,
Awzi'ma suw tami'zdi'.

Yesimdi ji'ydi'm sonnan son',
 Worni'mnan zordan tu'rgeldim,
 Asi'ldi'm da wolarg'a,
 Keynine tez men yerdim.
 Tu'n keshe yeken wol waqta,
 Juldi'zlar tur ji'mi'n'lap,
 Qara bultti'n' qasi'nda.
 Ay tur tag'i' qarayi'p,
 U'rkerlerdin' tusi'nda,
 Dawi'l yesip tag'i' tur,
 Saratanni'n' jazi'nda.
 Kiyati'rmi'z biz sonda,
 U'shew boli'p jol menen,
 Arqalani'p, jay ju'rip.
 Yeki birdey bawi'ri'm,
 Betime menin' qaraydi',
 –Saw bolg'aysan' ag'a– dep,
 Hal-jayi'mdi' soraydi'.
 Wo'zleri jemey beredi,
 Bir tislemler nan qaldi' dep,
 Ha'llenemen mendag'i',
 Yemin-yerkin woni' jep,
 Shi'qpas jang'a, jigitler,
 Boladi' yeken ha'r is sep.
 Qasi'mdag'i' quwati'm,
 Yeki birdey qanati'm,
 Ju'riwge hali' qalmadi'.
 – Dem alayi'q, ag'a dep.
 Taza jerge woti'rdi',
 Adi'm ati'p ju'redi,
 Hali' qalmay boldi'rdi'.
 Ashli'q qursi'n arsi'z jaw,
 Qi'zi'l ju'zdi soldi'rdi',
 Qayg'i' menen qapalar,
 Jas ju'regin taldi'rdi'.
 Men de woti'rman qasi'nda,
 Yeki birdey jaslardi'n',
 Qarawi'l boli'p basi'nda.
 Bo'linip turdi' ko'p da'rtke,

Aqqan ko'zdin' jasi'nda,
Yerinleri qi'bi'rlap,
Qaslari'n zorg'a qag'adi'.
Girewlenip ko'zleri,
Shaqmaqti'n' woti'n shag'adi'.
"Ag'a" degen dawi'si',
Zorg'a-zorg'a shi'g'adi',
Miyeleri jaman aylani'p,
Wo'kpe awzi'na ti'g'adi'.
Jas ju'regi ha'wlirip,
Shalqasi'na ji'g'adi'.
Qatti' yesken wol samal,
Betlerinen qag'adi'.
U'rgin u'ri'p, shan' shi'g'i'p.
Aqi'r zaman boladi'.
Hawadag'i' qara bult,
Du'nyani'n' ju'zin sholadi'.
Ji'mi'n'lasqan juldi'zlar,
Jerge qarap sarqadi',
Bul sarqqan juldi'zday.
Jas janlardi'n' wo'shkeni,
Qayg'i' menen qan juti'p.
Aqi'retke ko'shkeni,
Qag'i'li'sqan qara bult,
Wo'limnin' suwi'n ishkeni,
Burshaq penen jawi'nlar,
Yesken qatti' dawi'llar,
Ji'lay-ji'lay mun'li'ni'n',
Qorli'qta ku'ni keshkeni.
Ah doslari'm, doslari'm!
Sholpan juldi'z batqanda,
Tu'n'gi quslar woyani'p,
Japalaqlar jatqanda,
Tan' da atti' sarg'ayi'p,
Qi'zi'l-jasi'l dolani'p,
Ku'n shi'g'adi' uyadan,
Almaday boli'p qi'zarip,
Ko'rinedi qi'yadan.
Wol nege qi'zi'l bolmasi'n?

Wol nege shi'qpay turmasi'n?
Qan to'gilip atqanda,
Jazi'qsi'zdan janlardi',
G'arg'a shoqi'p jatqanda,
Adamni'n' uslap balasi'n,
Mal warni'na satqanda,
Miyrimisizdin' qollari',
Qi'zi'l qang'a batqanda.
Ku'n shi'g'i'p nege ay tuwsi'n,
Ay tuwi'p nege ku'n shi'qsi'n,
Qi'yan-keski bolg'anda,
Hal da'rmani'm joq boli'p,
Ji'lg'a saylar ko'p boli'p,
Qi'zi'l gu'ller solg'anda,
Ah jigitler, jigitler!
Tan' ati'p ku'n shi'qqanda,
Qasi'mdag'i' quwati'm,
Yeki birdey qanati'm,
Turmaqshi' boldi' warni'nan.
Sol waqlari' ag'alar,
Keynimizden tap boldi',
Birge shi'qqan joldaslar,
Qurbi' menen qurdaslar,
Wolar ko'rip bizlerdi,
Qushaqlasi'p ji'ladi'.
Shi'day almay birazi'.
Boyi'n taslap quladi'.
Da'rmani' ketip birazi',
Aq terektey suladi',
Bawi'rlari'n ji'ynali'p,
Ko'zinin' jasi'n buladi',
Qasi'ndag'i' ashtan-ash,
Toli'p atqan yekewge,
Taraq taydan nan berdi.
Qoli'na wolar tiyiwden,
Qati'p qalg'an nanlardi',
Qi'ti'rlati'p kemirdi.
Mag'an da, berdi az g'ana,
Bir ustag'an-bir tal yet,

Men de woni' jep aldi'm.
 Jep alg'an son' bulardi',
 Quwat yendi boyi'ma,
 Won'aldi'm dep woyladi'm,
 Quwani'shi'm si'ymay qoyni'ma,
 Sonda tu'sti woyi'ma,
 Tikke turdi'm wormi'mnan,
 Isenip wo'z hali'ma.
 Ko'z jiberip qarasam,
 Yeki birdey joldasi'm,
 Ash wo'zekke tu'sipti.
 Jan'ag'i'lardi' jegen son',
 Ne bolg'ani'n bilmepi,
 Yesi awi'p tali'pti',
 Baslari'n zorg'a shayqaydi',
 Qaslari'n zorg'a qag'adi',
 Ha'mme doslar ji'ynali'p.
 Biri qalmay qi'ynali'p,
 Suw tami'zdi' awzi'na,
 Su'yep ati'r baslari'n:
 –Jazi'l bawi'ri'm, jas jan,— dep,
 Jawdi'r qara ko'zinen,
 Ag'i'zadi' jaslari'n.
 Bir waqlari' bolg'anda,
 Yesin ji'ydi' yekewi,
 Shi'qpay qaldi' janlari',
 Tamaq boli'p tirewi,
 Buri'ng'i'si'nan wo'zgerdi,
 Ko'zlerinin' girewi.
 So'ylewge tili gu'rmeldi,
 Amanlasti' keyninen,
 Kelgen hasi'l doslar menen,
 Qushaqlasti' qaytadan.
 Betlerinen su'yisip,
 Tentireklep turdi'lar,
 Jaqsi' boldi' hallari',
 Bir tislem nan jegen son',
 Wo'lmeske jetti qollari',
 Ag'ayi'n jetip keyninen,

Ashi'ldi' sarras jollari',
"Apa", "ag'a" dep baqi'ri'p,
Quwani'sti' ballari',
Sol woti'rg'an jerlerde,
Dem aldi'q tag'i' az g'ana,
Bar tamaqti' bo'lip jep,
Bazar qali'p bari'na,
Jeteklesip soyerden,
Tu'stik tag'i' jollarg'a,
Qasi'q, sho'mish, tabaqti',
Mi'qli' uslap qollarg'a,
Bir-birewge hal boli'p,
Asti'q biraz jerlerdi,
Qaybir qumdi' asalmay,
Man'laydan to'ktik terlerdi,
Arqalani'p iytinip,
Ji'ynadi'q barli'q ku'shlerdi,
Wortami'zda bir yeshek,
Ko'rpe-to'sek arti'wli',
Ba'ri go'ne wolardi'n',
Jan'asi' joq jarti'wli',
Wortag'a bala mingizip,
Ju'k artqan yeshegimiz,
A'tirapi' tarti'wli'.
Wol da ari'q wo'lesi,
Qi'stan azi'p shi'qti'lar,
Panalap wot jep turarg'a,
Bolmag'an son' to'lesi.
Qara ko'zim jawdi'rap,
Bayag'i' jerden shi'qqani'm,
U'sh ku'n wo'tti aradan.
Sonnani beri, doslari'm,
Tawi'sti'q barli'q awqatti',
Yendi jaman tari'qti'q,
Wo'ler boldi'q ashli'qtan,
Kesirtke menen tasbaqa,
Uslatpadi' jew ushi'n,
Tasbaqa menen ha'kkeler.
Qoli'mi'zg'a tu'spedi.

«Ashti'n' awi' ju'rmeydi»
Degendey-aq, doslari'm,
Ag'ashtan basqa na'rse joq.
Woni' jewge tamsani'p,
Tan'layg'a tati'r na'rse joq.
Kemiremiz ag'ashti'n',
Qi'ya shi'qqan tami'ri'n.
Wol da ashshi' uw yeken,
Shi'g'arami'z qami'ri'n.
Seksewildin' jaslari'.
Boladi' yeken za'ha'r-uw,
Sho'plerdi jep ashshi'dan,
Isti bet ha'm awzi'mi'z,
Tamaqlari'mi'z gu'p boli'p,
Qarli'qti' ha'm dawi'si'mi'z.
Wo'lerge mu'mkin ku'n boldi',
Wol ashli'qta bir keshte,
Wortadag'i' yeshekti,
Woti'ni' mol jerlerge,
Jetskennen son' jaqsi'lap,
Soydi'q woni' burshalap,
U'yitpe qi'ldi'q ha'mmesin,
Zaya yetpey birisin,
Bir jan'qadan bo'listik,
Pisirip wotqa terisin,
Tag'i' toydi'q yetine,
Qalg'anlari'n bo'lisip,
Saldi'q tuli'p qaltag'a,
Yeshektin' ju'gi bizlerge,
Do'hmet boldi' tag'i' da,
Go'ne ko'rpe shapandi',
Ti'rmi'sh ali'p arqalap,
Aradan yeki ku'n wo'tkende,
Quladi'q bir ten'izge,
Ayi'rshani'n' u'stinen,
Tu'siw menen bul izge,
Qoni's basti'q so'yerge,
Az g'ana ku'n ma'ka'nlap,
Shalshi'q suwlar ber yeken,

Wonda bali'q mol yeken,
Mun'aytpas degen atawi',
Qoni'sqa qolay jer yeken,
Woni'n' bati's jag'i'nda,
Terbenbes degen bar yeken,
Wol da biyik qum yeken,
Yeki jag'i' qami'sli'q,
Shi'bi'ni' da mo'l yeken,
Jatqarmaydi' tu'ni menen,
Ju'resen' yeplep ku'ni menen,
Yendi qaza toqi'di'q,
Uslayi'q dep bali'qti',
Adam boyi' jerlerge,
Apari'p saldi'q qazani',
Bali'q tu'sse qazang'a,
Qarni'mi'z to'yi'p bali'qqa,
Ashli'qlardan quti'li'p,
Shi'qti'q az ku'n jari'qqa,
Jaz ku'nleri yedi bul,
Jalan'ash-jalpi' yelewsiz,
Ju're berdik yep penen,
Qaza sali'p shalshi'qqa,
Jumi's qi'li'p ko'p penen,
Jazlar wo'tip bir ku'ni,
Qi'li'shi'n su'yrep qi's keldi,
Qara bultlar tirkesip,
Ushqi'n qarlar burqi'rap,
Muzlar qatti' ten'izge,
Qabatlani'p jarqi'rap.
Jaz jaylag'an u'yrekler,
Jayi'qqa ushti' shi'rqi'rap,
Shalshi'q suwlar muz boldi',
Qaldi' suwi' si'rqi'rap.
Toqpaqtan yesitip qatti' jel,
Jaman boldi' shaqi'ldan,
Yendi bizge kiyim joq,
Kiyinip aw salarg'a,
Jamanda bolsa yetik joq,
Ayaqqa yendi tartarg'a,

Qami'stan basqa na'rse joq,
Tu'nde sali'p jatarg'a,
Topi'raqtan basqa na'rse joq,
Tamaq ushi'n tatarg'a,
Ko'z jibersen' na'rse joq,
Bala-shag'a tag'i' da,
Bayag'i'day shuwlasti',
Qi's jaman keldi tag'i' da,
Da'rtler da'rtke ulasti',
Yendi biz ne qi'larmi'z,
Ah doslari'm, doslari'm!
Wo'lmewge sebep tabi'ldi',
Qarabaraq mol yeken,
Kebirge pitken qali'p bos,
Tabalmasan' tamaqti',
Isherlik as sol yeken,
Basi'ndag'i' da'nesin,
Zi'yan qi'lmay qag'ami'z,
Qag'i'p ali'p ha'mmesin,
Ku'nshuwaqqa jayami'z,
Kepkennen son' da'nesin,
Tu'yerge bizde keli joq.
Digirmanlar tag'i' joq.
Uqalaymi'z qol menen.
Qawi'ldi'ri'g'i'n keptirip,
Awzi'mi'zg'a quyami'z.
Sharlap alg'an tazasi'n.
Za'ha'rden ashshi' birazi',
Ishimizdi jandi'rdi',
Ish awi'ri'wdan adamlar,
Buri'ng'i'dan da ko'p wo'ldi,
Da'rtke dawa bolmadi',
Ashshi' iship ish ji'ydi',
Wonnan son'g'i' bir talap,
At shoqay boldi' qazbag'a,
Bul da bolsa adira,
I'zg'ar jerge shi'qqan son',
Qati'p qalg'an tas boli'p,
Ali'nbaydi' juwi'qta,

Izley almaysan' boy jazi'p,
Qaqaman qatti' suwi'qta,
Barsaq ta izlep atshoqay,
Ga'de tapsaq, ga'de joq,
Qazarg'a tu'bin bel de joq,
Soni'n' ushi'n atshoqay,
Ali'nbaydi' tartsan' da,
Jerleri ton' bolg'an son',
Wo'nbeydi wol juwi'qta.
Ah doslari'm, doslari'm!
Ah jigitler, jigitler!
Won' qos boldi'q ji'ynali'p,
Posi'p kelgen posqi'nshi',
Arasi'nan solardi'n',
Ku'nde yekew wo'ledi.
Ku'nde u'shew wo'ledi.
Qi's wo'tpey-aq qasi'mi'z,
Qoyi'mshi'li'q boldi' birtalay.
Birme-birge kelgende,
Biz bu'yerge kelgende,
U'sh ju'zden aslam jan yedik,
Wo'le-wo'le solardan,
Qaldi' bir ju'z elli adam,
Wolardi'n' da ju'rerlik,
Deneleri de saw yemes,
Kimi jo'tel awi'ri'w,
Kimlerin suwi'q qag'i'pti',
Kimleri isken ashli'qtan,
Qarawi'tqan ju'zleri,
Shi'qpay ju'rgen jani' bar,
Jawdi'raydi' ko'zleri,
Hali'sli'q penen shi'g'adi',
Ha'rbir aytqan so'zleri,
I'n'i'ranadi' birazi',
Ko'p qayrali'p tisleri,
Qurttay qaynap ishleri.
Ah doslari'm, doslari'm!
Bul qi's wo'tip usi'lay,
Kimler wo'lip dalada,

Kimler wo'lip salada,
Qazasi' jetken bendeler,
Ku'nde wo'ldi, tu'nde wo'ldi,
Qalg'ani'mi'z jetistik,
Keler ji'lg'i' jazlarg'a.
Qi'stag'i' qalg'an qazani',
Won'lasti'rdi'q tag'i' da.
Bir ku'nleri du'zetip,
Apari'p saldi'q shalshi'qqa,
Qali'n' muz keter-ketpeste,
Sheshinip tu'stik suwlarg'a,
Denemiz qaq-qaq jari'ldi'.
Tabani'mi'z ayri'ldi',
Salip boli'p qazani'.
Tileymiz tilek ha'mmemiz,
Jaz shi'qqan son' qi's wo'tip,
Ha'mmemiz de quwandi'q,
Bali'q mol tu'skey dep,
Qumalaqtan pal ashti'q.
Bir palshi' "bali'q joq" deydi,
Bali'q joq, degen palshi'ni',
Jep qoyg'i'mi'z keledi.
Bali'q mol degen palshi'ni',
Qushaqlag'i'mi'z keledi,
Tarti's boldi' ku'n menen,
Ne tu'ser yeken yerten' dep,
Uyqi'lamay shi'qti'q tu'n menen.
Tu'ni menen uyqi' joq,
Ali's jerge bayraqqa
At jibergen kisidey.
Jati'rmi'z sonda woylani'p,
Ulli' qayg'i' tu'skendey,
Ala gewgim waqi'tta.
Alan'lap turdi'q ha'mmemiz.
Bali'q ko'p degen woy menen,
Solay boldi' da'memiz.
Mardanda sali'p iyinge.
Ju'rip jettik ha'mmemiz,
Qaza salg'an jerlerge,

Qol-ayag'i'mi'z qalti'rap,
Azang'i' tu'sken aq qi'raw,
Isiredi ayaqti'.
I'zg'i'ri'p yesken jelleri,
Qi'zartadi' qulaqti',
Qolg'a alg'an shi'ji'm jip,
Taldi'radi' barmaqti'.
Qara suwi'q qayqayi'p,
Saladi' bizge salmaqti',
Barsaq ko'ldin' jag'asi',
Qaymaqlasi'p qati'pti',
Salg'an bizin' qazami'z,
Ko'rinip tur uzaqtan.
Baralmay turmi'z jag'ada,
Suwi'q degen azaptan,
Ayti'sti'q turi'p jag'ada,
Ya wo'leyik, qalayi'q,
Jag'ada bu'ytip turg'annan,
Qazag'a tamam qarayi'q.
Qazada bolsa bir na'rse,
Bekkem uslap alayi'q,
Ali'p shi'g'i'p jag'ag'a,
Aq mardang'a salayi'q,
Apari'p u'yge aman-saw,
Qazanlarg'a asayi'q,
Wot jag'i'p tezirek pisirip,
Sorpasi'na toyayi'q ...
Ah jigitler, jigitler,
Bul turg'andi' qoyayi'q,
Dep ha'mmemiz g'alaba,
Kiyimlerde tasladi'q,
Qaza salg'an jerlerge,
Irkilmey jol basladi'q,
Bardi'q qaza qasi'na,
Ha'mmemiz de yentelep,
Qi'yaq muzdi' qaq jari'p,
Bir-birimizdi jetelep.
Tayaq ali'p qoli'mi'zg'a,
Qi'ysi'q joldi' to'telep,

Bari'p ko'rsek qazag'a,
Aq shabaq penen aq sazan,
Si'yg'ani'nsha toli'pti',
Quwang'annan ha'mmemiz.
Dawi'slap ta jiberdik,
Ha'r bali'qti' bir uslap,
Sag'ag'i'na qol wo'tirdik.
Ala-ala bali'g'i'n,
Tap tu'bine jetirdik.
Mardang'a sali'p shi'g'ardi'q,
Bayag'i' turg'an jag'ag'a.
A'yni sa'ske waqti'nda,
Qazani' qarap biz boldi'q,
Ishinde qoymay bir shabaq,
Qadalarin' suwi'rdi'q,
Mardanlardi' tolti'ri'p,
Jag'ag'a qarap juwi'rdi'q,
Shi'g'ari'p ko'rsek jag'ag'a,
Sanap ko'rsek bali'qti',
Toqsan biri tu'sipti,
Irisi ha'm de maydasi',
Sho'biresi bolsa da,
Ko'pti bizge paydasi',
Yem yedi bizge wol ku'nde,
Sasi'q ko'ldin' tortasi',
Soni'n' ushi'n biz woni'n',
Shi'li'mi'n da jalaymi'z,
Arqaladi'q qaldi'rmay.
Bali'qlardi'n' barli'g'i'n,
Umi'tti'q sonda, jigitler,
Bul du'nyani'n' tarli'g'i'n,
Arqalaw menen awi'lg'a,
Ali'p keldik ku'n bata,
Woti'r yeken jol qarap,
Qati'n menen ballar da,
Awg'a bali'q tu'spese,
Qi'yi'n dep bul hallar da,
Ko'rgende bizdi quwani'p,
Aldi'mi'zg'a juwi'rdi',

Bali'qti' ko'rip paqi'rlar,
Quwang'annan ji'ladi',
Ag'ajanlap kimisi,
Shabaqlardi' usladi',
Aldi'q bo'lip bali'qti'.
Qapa kewildi xoshladi'q.
Bali'qlardi'n' ha'mmesin,
U'yime-u'yge ten' bo'ldik.
Birine qi'lap qi'lmastan,
Ha'r u'yge keldi bes sazan,
Bir sazanni'n' wo'zine,
Qaynaydi' toli'p bir qazan,
Az bolsa da ko'p ko'rip,
Sorpa ishtik toyi'ndi'q,
Qari'ni'mi'z qampayi'p,
Ti'ni'sh uyqi'lawg'a qaradi'q,
Urtlari'mi'z tompayi'p,
Qoslarda jatti'q shalqayi'p,
Ma'zi-mayram biz boldi'q,
Toqshi'li'qlar ulg'ayi'p,
Birigip ha'mme woynadi'q.
Azanda usi' toyg'ang'a,
Bu'lbil boli'p sayradi'q,
Ah jigitler, jigitler,
Ju'ktin' ko'rki arshadi',
Tu'yenin' ko'rki narshadi',
Baydi'n' ko'rki mal menen,
Qundi'z tutqan parshadi',
Adamni'n' ko'rki kiyimdi.
A'sirese ishimdi,
Isherge tamaq bolmasa,
Kiyimin'di satarsan'.
Toq bolsa tamag'i'n',
Jaqsi' kiyim tabarsan',
Mine ko'rin', jigitler,
Keshe ko'ship kelgende.
Ku'ni keshe ju'rgende,
Qanday yedik ashli'qtan?
Avg'a bali'q tu'skeli,

Qanday boldi'q abadan,
Bir ku'n jutar tamaqqa,
Qanshelli ma'z boldi'q.
Jaysha jigit jatarma.
Degendey aq jigitler,
Yerte turi'p tag'i' da,
Arqag'a bari'p jol sheshtik,
Ha'mmemiz bari'p ko'llerge,
Keshegiden ku'n ji'lli',
Qatpag'an yeken qara suw.
Qarqi'ldasi'p shag'ala,
Ushqan yeken appaq quw.
Bardi'qdag'i' jag'ag'a,
Tasladi'q gu'lla'n kiyimdi,
Mardan ali'p bardan'lap,
A'ste basi'p ardan'lap,
Jettik qaza basi'na,
Qazani' bari'p qarasaq,
Keshegiden bes beter,
Qazag'a bali'q toli'pti',
Quwani'p tag'i' ha'mmemiz,
Qanami'zg'a si'ymadi'q.
Saldi'q jeken mardang'a.
Bali'q ko'p bolg'an son',
Qalmadi' ishte a'rman da.
Usi'lay boli'p jigitler,
Qari'n toydi' ani'qlap,
Qami's qostan quti'ldi'q,
I'qpana yetken shi'ptadan,
Qup-quw u'yden quti'ldi'q.
Shapan kiydik ani'qlap,
Al jigitler, jigitler,
Qoni's basqan jerimiz,
Mun'aytpas degen bul ataw,
Belgili ma'ka'n yettik biz,
Al jigitler, jigitler,
Yen wo'limnen quti'ldi'q,
Jaynap, jasnep xali'q boldi'q.
Aqda'ryani'n' boyi'nan,
Shalshi'q suwli' woyi'nan,

Jeken wordi'q jazi'n'da,
Jaqsi' shi'pta toqi'wg'a,
Jazi' menen jekendi,
Ti'nbastan wordi'q woraqlap.
Shi'ptalardi' toqi'di'q,
Shi'li'mtal yesip qati'nlar,
Shi'ptalari'n juwi'rdi'.
Usi'lay boli'p, jigitle,
Qoslardi'n' ishin jaqsi'lap,
Awi'l boldi'q, xali'q boldi'q,
Yeshki aldi'q sawi'ng'a.
Ketpen urdi'q qawi'ng'a,
Usi'lay boli'p ku'n keshirdik.
Al jigitle, jigitle,
Tag'i' bir so'zdi baslayi'n,
Qulaq sali'p ti'n'lan'lar,
Keshegi wo'tken ku'nimnen,
Bir tolg'awdi' baslayi'n.
Qobi'zi'mdi' qolg'a ali'p,
Tag'i' nama tolg'ayi'n,
Qoli'mnan ketken wol nashar,
Ku'yik boldi' a'rmanli',
Woyi'mnan ku'n-tu'ni,
Uyqi'mdi' shayday ashadi',
Wol ko'zimmn' aldi'nda,
Yelesleydi turadi',
«Ag'a» degen dawisi',
«Ana» degen so'zleri,
«Ata» degen so'zleri.
Jawdi'rag'an ko'zleri,
Woyi'mnan shi'qpay baradi'.
Woyi'mnan da ji'layman,
Ko'zimmn' jasi'n bulayman,
Shi'dayalmay da'rtine,
Uzi'ni'ma qulayman.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar

1. Jiyen ji'raw jasag'an da'wirde xali'qti'n' turmi'si' qanday yedi?
2. "Posqan yel" poemasi'na tiykar yetip qanday waqi'ya ali'ng'an?

3. Jarli'larg'a su'yiwshilik ha'm tilekleslik sezimi qalay ko'rsetiledi?
4. Poemadag'i' Minayi'mni'n' obrazi'.
5. Shayi'rdi'n' wo'zinin' poemada so'z yetilgen waqi'yalarg'a qatnasi qanday?
6. Poemani'n' "Baylardi'n' posi'p ko'shiwi, jeri jetpey ko'shken joq", - degen jerinen baslap.
 "Kewlim da'rtke tolg'an son',
 Qayg'i'lardi' ji'rlayman..."
 degenge shekem yadlap ali'n'lar.

ISLAM DINI ARQALI' TARALG'AN A'DEBIYAT

Quran

Arab ma'deniyati'ni'n' yen' muqaddes yesteliklerinin' biri yesaplang'an Quran islam qag'i'ydalari'ni'n' toli'q ji'ynag'i' boli'p, diniy isenim, huqi'q, a'dalat ha'm ta'rbiya ma'selelerin toli'q wo'z ishine qamti'ydi'. Bul kitap negizinen Allataala ta'repinen 23 ji'l dawami'nda Ja'bireyil perishte arqali' kewline sin'dirilgen kitap boli'p, son'i'nan bari'p qag'azg'a tu'sirilgen. Soni'n' ushi'n da bundag'i' so'zler Allataalani'n' wo'z qa'lewi menen wo'zinin' mo'min bendelerine jiberilgen u'giti si'pati'nda u'yreniledi. Bul kitapqa heshkim de avtor si'pati'nda dawa qi'la almaydi'. Sebebi, barli'q qol jazbalarda "Quran so'zi — allani'n' so'zi", — degen pikir qabi'l ali'ng'an.

Quranda adamlardi'n' du'nya tani'wi', jasaw sharayati', wo'mirge ko'zqarasi', wo'mirde tutqan worni' islam dininin' qag'i'ydalari' tiykari'nda sheshilgen. Bunda ha'rqanday adam wo'z sheshimin pu'tkilley Allataalag'a tapsi'ri'wi' ha'm sol tiykari'nda wo'mirden hadal ha'm baxtiyar worni'n tabi'w uqti'ri'ladi'. Soni'n' ushi'n da Quran su'relerinde arti'qsha qol-lang'an so'z joq. A'sirese woni'n' arab tilindegi su'releri poetikalig' sheberlik penen jazi'lg'an boli'p, wog'an du'zeti'w kirgiziw hasla mu'mkin yemes. Ko'pshilik su'releri qara so'z benen jazi'lg'an poeziyag'a uqsaydi'. So'zlerinin' qira'a'tliligi (mu'zi'kali'li'g'i', i'rg'aqli'li'g'i') a'dewir basi'm. Soni'n' ushi'n da bul kitapti' tek arab tilinde g'ana woqi'w uqti'ri'lg'an. Biraq son'g'i' da'wirde ko'p g'ana xali'qlardi'n' Quran su'relerin tu'sinip

woqi'wg'a bolg'an talaplari'ni'n' ku'sheyiwine baylani'sli' Quranni'n' inglis, nemec ha'm wori's tillerindegi awdarmalari'-nan ti'sqari' wo'zbek, qazaq, qi'rg'i'z tillerine awdari'la basladi'. Bul a'jayi'p yesteliktin' jetiden bir bo'legi (Haftyak) qaraqalpaq tiline de awdari'ldi'.

VI a'sirden baslap Worta Aziyani'n' arablar ta'sirinde boli'wi', bul jerde arab tili, dini ha'm ma'deniyati'ni'n' rawajlani'wi'na sebepshi boldi'. Bul jerdegi mektep-medreselerde sabaqlar arab tilinde woqi'ti'ldi'. Xali'qti'n' sawatli' bo'legi arab tilin wo'zlestirdi. Soni'n' ushi'n da bul yellerde arab qol jazbalari'ni'n' tarqali'wi' ta'biy yedi. Al Quran bolsa, bul jerdegi xali'qlardi'n' ruwx'i'y azi'g'i' boli'p yesaplanadi'. Usi'nday sebepler menen Quran su'releri de wo'zbek, ta'jik, qazaq, tu'rkmən, qi'rg'i'z ha'm qaraqalpaq ma'deniyati'ni'n' tariyxi' menen wog'ada baylani'sli'.

Quran ta'liymati'ni'n' yen' a'jayi'p tamani' sonda, wol adamlardi' birin-biri aldamawg'a, birewdin' haqi'si'n jemewge, turmi'sqa qa'naat, wo'mirge bereket, haqi'yqatli'qti' moyi'nlaw, jetimlerde si'ylaw kerekligi tu'sindiriledi, soni'n' menen birlikte adam balasi' jasi'ri'n halda ko'p g'ana namaqul islerdi isleydi. «Bul islerimdi heshkim bilmeydi»— dep woyleydi'. Bul kitapta bunday jasi'ri'n islerden Allataalani'n' tek wo'zi xabardar yekenligi haqqi'nda xabar beredi. Soni'n' ushi'n da adamzatti'n' yeki wo'miri bar yekenligi, birinshisi jer u'sti du'nyasi', yag'ni'y ha'zirgi adamzat jasap turg'an du'nya. Yekinshisi jer asti' du'nyasi', yag'ni'y, adam wo'liminen keyin qaytadan tirilip, jer u'sti du'nyasi'nda ko'rsetken jaqsi'li'q ha'm jamanli'qlari' haqqi'nda yesap beriw.

Quran ta'liymati'na ko're jer u'sti du'nyasi' adamzatti' qadag'alaw du'nyasi'. Bul du'nyada da jaqsi'li'q ha'm jamanli'qti' tarqati'wshi'lar ko'p boladi'. Jaqsi' ha'm jaman adamlar da Allataalani'n' bendesi. Soni'n' ushi'n wo'z bendelerinin' jasawi' ushi'n yerkinlik bergən Allataala bul du'nyada ha'ddinen asi'p ketkenlerdi qatal jazalaydi', apatqa ushi'ratadi'. Bunnan ti'sqari' bul du'nyani'n' a'dil patshalari' menen qazi'lari' da a'dalat ushi'n gu'resken islam ta'liymati'na ja'rdem beriw kerek,— dep yesaplaydi'. Soni'n' ushi'n da ha'rqanday adamda yen' da'slep islavg'a bolg'an isenim payda boli'wi' za'ru'r.

Quranda bayan yetilgen yekinshi du'nya — adamlardi' bahalaw du'nyasi'. Ha'rqanday adam yekinshi du'nyag'a kirip barg'an jerde wo'zi haqqi'nda yesap beredi. Bul jerde adamzatti'n' jaqsi'li'g'i' ha'm jamanli'g'i'ni'n' shegaralari'ni'n' ha'mmesi ashi'ladi'. Wo'mirdegi jaqsi' ha'm jaman ha'reketleri haqqi'nda perishteler a'dalat penen yesap beredi. Son'i'nan adamlar bul du'nyada ko'rsetken jaqsi'li'q ha'm jamanli'q ha'reketlerine qaray, yekinshi du'nyani'n' yeki da'rwazasi'na qaray bo'linedi. Birinshi da'rwaza — beyish. Bul jerge Allataalag'a sadi'q boli'p, a'dalat penen ku'n keshirgen, birewdin' haqi'si'n jemey, wo'z miyneti menen ku'n ko'rgen, hesh kimnen asi'p taspag'an qa'na'a'tshi'l adamlar kiredi.

Beyishke bari'w ushi'n bay yaki jarli' boli'w da sha'rt yemes. Wol jerge baratug'i'nlari namaz-worazasi' du'ziw, heshkimge qi'yanet yetpegen, pa'k adamlar bolmag'i' kerek. Jaslay qayti's bolg'an sag'i'yra balalar da tap sol toparg'a kiredi. Sebebi wolar bul du'nyani'n' g'alma-g'allari'nan biyxabar perishte hali'nda ketken.

Quranda beyishte, a'l'bette, allag'a qulshi'li'q yetiwshi mo'hminler (wo'tirik-wo'sek so'ylemewshi, kisi haqi'n jemewshi, hadal miyneti menen ku'n ko'rip, wo'zgerge hu'rmet yetip, jaqsi'li'q yetiwshiler) asti'nan da'ryalar ag'i'p turg'an bag'ishinde, allataala ra'him yetiwi menen ma'n'gi ra'ha'tte jasydi', dep ayti'lg'an.

Yekinshi da'rwaza — dozaq. Bul jer ma'n'gi jani'p turg'an wot boli'p, wog'an bul du'nyani'n' buzg'i'nshi'lari'. Allataalani'n' a'dalatli' ko'rsetpelerine boysi'nbag'an uri'-g'azzaplar, wo'tirikshi-jalaxorlar taslanadi'.

Quranni'n' ko'rsetpesi boyi'nsha, Shaytan adamdi' joldan azg'i'radi'. Soni'n' ushi'n, jaqsi' adamlardi' joldan shi'g'ari'w-shi'lar da Shaytan menen barabar. Bul haqqi'nda to'mendegishe jazi'lg'an.

«Biz ja'ne aytti'q «A'y Adam, sen hayali'n' menen ja'nnette jasay berin', woni'n' jemislerinen qa'legenin'izshe jen', lekin mi'na daraqqa jaqi'nlaman', yeger wog'an jolasan'i'z zali'mlardan boli'p qalasi'z»—dedik. Wolardi' Shaytan azg'i'ri'p jaylari'nan shi'g'ardi'. Biz aytti'q: Ja'nnetten jerge tu'sin', yendi (Shaytan menen Adam) bir-birin'izge dushpansi'z. Belgili mu'ddetke (wo'lgenin'izshe) jer beti sizlerge ma'kan boladi'», — dedik.

Qullasi', Quranni'n' ayti'wi'nsha Adamni'n' ja'nnetten jerge qayti'p tu'siwine Shaytan sebepshi bolg'an.

Quranni'n' yen' basli' maqseti su'renin' 42-bo'leginde ayti'lg'an: «**Haqti' jalg'an menen bu'rkemen'. Shi'nli'qti' bile tura jasi'rman**».

Quran ta'liyati'nda ko'rsetilgenindey, Islam du'nyadag'i' ba'rshe jamanli'q ha'm a'dalatsi'zli'qlarg'a qarsi' gu'resedi. Mi'sali', «Kimde kim jamanli'qti' ka'r yetse, wo'zin gu'na, qa'te isler menen qorshasa, wolar dozaqi' adamlar, wolar ma'n'gi qaladi'».

Quranni'n' ayti'wi' boyi'nsha, bul du'nyada jasawshi' adamlardi' tegis bir qa'lipke keltiriw qi'yi'n. Ba'ri Allataalani'n' bendesi bolg'ani' ushi'n wolardi'n' arasi'nda jaqsi'-jaman, a'dalatl'i'-a'dalatsi'z, rasgo'y-wo'tirikshi, su'txor-saqi'y, barli'g'i' da bar. Wolardi'n' ba'ri de bul du'nyada sol tiykarda ha'reket yetkeni ushi'n, Allataala wolardi' bul jag'i'msi'z ha'reketlerden ji'raq boli'w ha'm yekinshi du'nyada bulardi'n' sorawi' bar bolg'ani' ushi'n da, wolardi' ta'wbege keltiriw maqsetinde Qurandi' inam yetken.

Quran shi'g'i'sta ken' tarqalg'an ma'deniy yestelik boli'wi' menen bir qatarda adamlar turmi'si'ndag'i' zan' qag'i'ydalardi' belgilewshi yesteliklerdin' biri boli'p yesaplanadi'. Bunda bul du'nyadan ko'z jumi'p barati'rg'an adamni'n' wo'z a'wladlari'na wa'siyat qaldi'ri'wi', wo'zinen qalg'an du'nya-maldi' perzentlerine ten' bo'listiriwi, son'i'nan daw-ja'njellerdi qaldi'rmawi' bayan yetilgen.

Quranni'n' ta'riyplewinshe bayli'q yeki ta'repleme ji'ynaladi'. Birinshisi: Adami'ni'n' wo'z miyneti menen yaki bolmasa basqa adamlarda qaytalanbaytug'i'n talant, bilim, ta'wipshilik tiykari'nda tabi'lg'an pul. Yeger sawdager qi'mbat bahali', xali'qqa za'ru'r zatlardi' uzaqtan mashaqatlar menen ali'p kelse, wonnan tabi'lg'an pul da hadal yesaplanadi'. Biraq, sawdager xali'qti' aldap su'txorg'a aylansa, woni'n' tapqan du'nyasi' da haramg'a aylanadi'. Adam arti'qsha pul tapsa, «Allani'n' bergen i'ri'sqi'si'», — dep yesaplap g'a'riyiplerge qayi'r-sadaqa inam yetiw kerek. Qayi'r-sadaqa tek wo'zin'nin' iship-jewin'nen awi'sqan jag'dayda g'ana beriliwi kerek.

Quranda jetim-jesirlerdin' haqi'si'n jemew kerekligi haqqi'nda ko'p pikirler ayti'lg'an. Ata-anasi'nan ayi'ri'li'p qalg'an jetimlerge qa'wenderlik yetiw sawap. Bul haqqi'nda Quranda: «**Jetim-**

lerdi tap yer jetkenshe si'naqtan wo'tkizip (tekserip) turi'n'lar. Yeger wolardi'n' yes-aqi'li'ni'n' worni'nda yekenligine isensen'iz, mal-mu'lkin wo'zlerine tapsi'ri'n'lar. Wol mallardi' i'si'rap ha'm iyelerinin' u'lkeyip qali'wi'nan qorqi'p asi'g'i'p jep qoyman'lar. (Jetimdi g'amxorli'qqa alg'an adam) yeger bay bolsa, (jetimnin' mali'na) tiymesin. Yeger ka'mbag'al bolsa, jaqsi'li'q penen (yag'ni'y qi'lg'an xi'zmetine jarasa) ali'p jesin. Mal-mu'lki wo'zlerine qaytari'lg'anda bolsa, gu'wa keltirin'ler. Allani'n' wo'zi jeterli yesaplawshi'dur: Yaki bolmasa «Jetimnin' mal-mu'lkin zuli'mli'q joli' menen jeytug'i'n kimseler hesh gu'mansi'z qari'nolari'na jali'n tolti'rg'an boladi'. Ha'm a'l'bette dozaqqa kiredi», — degen so'zlerdi woqi'yimi'z.

Uluwma, Quran Islam ma'deniyati' tariyxi'ndag'i' yen' u'lken yestelik.

Yeger woni'n' 114 su'resi haqqi'nda sharqlaw ju'rgizilgende bir kitaptan da asi'p ketedi. Al, keyingi su'relerdin' ko'pshiligi payg'ambarlar haqqi'ndag'i' qi'ssalar menen baylani'sadi'. Demek, Quran a'debiy yestelik te boli'p yesaplanadi'.

Imam A'l Buxariy — ha'dis iliminin' dani'shpani'

Uzaq wo'tmishtegi Wo'zbekstan topi'rag'i'nda ta'biyiy pa'nler menen bir qatarda gumanitar pa'nler de az rawajlan-bag'an. Bug'an mi'sal si'pati'nda, A'l Buxariy, at Termiziy, Xoja Axmet Yassawiy, Naqshbandiy, Sulayman Baqi'rg'aniy, Az Zamaxshariy, Rabg'uziy ha'm Alisher Nawayi' ta'liyatlari'n ko'rsetiw mu'mkin. Bul isimler wo'tmishtegi Wo'zbekstan ha'm Worayli'q Aziya xali'qlari'ni'n' maqtani'shi' boli'wi' menen bir qatarda, bizin' xalqi'mi'zdi'n' ta'rbiyali'q qurali', ruwx'i'y du'nyasi' yedi.

Mine, soni'n' ushi'n da bul miyraslari'mi'zdi'n' atqaratu-g'i'n xi'zmeti ayri'qsha. Quran jazi'li'p xali'qqa tarqati'lg'annan keyingi IX a'sirde payda bolg'an ha'dis ilimi negizinen, quran qag'i'ydalari'na bolg'an tu'siniklerdi ken'eytiw, wog'an qosi'lg'an Muxammed payg'ambar ra'wiyatlari'n teren'lestiriw tiykari'nda payda bolg'an.

IX a'sirde Buxaradan shi'qqan dani'shpan imam Abu Abdulla a'l Buxariy alti' ju'z mi'n'nan aslam ha'dislerdi toplap, woni'n' tek ju'z mi'n'i'n qabi'l yetken. Buni', «A'l Jami, as

Sahix» dep atap to'rt tomg'a ja'mlep jazi'p qaldi'rg'an. Ha'zir pu'tkil du'nya ju'zi ta'n alatug'i'n ha'disler toplami' usi' boli'p yesaplanadi'.

Imam a'l Buxariy 194-hijriy ji'li' Buxarada tuwi'lg'an. Wo'zbekstan perzenti boli'wi' menen bir qatarda, pu'tkil jer ju'zi iliminde worni' bar ulama. Wol negizi Buxarali' Shayx Ismayi'l a'wladlari'nan boli'p, jaslay atasi'nan jetim qali'p, anasi'ni'n' ta'rbiyasi'nda wo'sken. Wol Buxarali' mudarrisler Muxammed Ibn Sallom, Abdulla a'l Masnadiy, A'l Jufiylar qoli'nda ha'dis ilimin u'yrenedi. Wol 16 jaslari'nan baslap anasi' menen birlikte haji' sapari'na atlang'an. Alti' ji'l udayi' Ma'kke ha'm Ma'dina qalalari'nda bolg'an. Son'i'nan, Buxarag'a qayti'p kelip «A'l Jami as Saxix» kitabi'n jazg'an, qa'nigelerdin' bergen mag'luwmatlari'na qarag'anda ha'zirgi Ma'kke ha'm Ma'dina qalalari'ndag'i' medreselerde Wortu Aziyadan barg'an allamalardan yekewinin' kitaplari' sabaqli'q si'pati'nda woqi'ti'ladi'. 1) Imam Buxariydin' «A'l Ja'mi as Saxix» ha'm 2) A'z Zamaxshariydin' «Quran tasfirleri».

Demek, bul ulamalardi'n' du'nya ma'deniyati' tariyxi'nda worni' a'hmiyetli yekenligi belgili.

Ha'dis ilimi, din ta'liymatlari' menen baylani'sli' boli'wi' ha'm soni'n' menen birge, wol xali'qti'n' ruwxii' ma'deniy tarawlari'ni'n' bir bo'legi boli'p yesaplanadi'. Sebebi, buri'ng'i' Ku'nshi'g'i'sta A'depnama pa'ni ha'disler tiykari'nda woqi'ti'lg'an. Sol ushi'n da, ha'dislerde a'debiy-estetikali'q ta'liymat tiykarlari' da a'dewir bar. Lekin, Ha'dis so'zdin' terenligi ha'm tuwri'li'g'i' jag'i'nan da quran ta'liymatlari' tiykari'nda ayti'lg'an, payg'ambari'mi'zdi'n' danali'q so'zleri yekenligi sezilip turadi'.

Imam Buxariy Muxammed payg'ambari'mi'z wo'liminen bir ji'l son' Buxarada tuwi'ldi' ha'm wo'z bilimliliigi, dani'shpanli'g'i' menen ha'dis ilimin ta'rtipke saldi'. Ha'zir pu'tkil du'nya, woni' usi' dani'shpanli'g'i' tiykari'nda ta'n aladi'. A'l'bette, «Muxammed payg'ambari'mi'zdi'n' hikmetli so'zleri, aforizmleri,»— dep jazi'p ali'ng'an soz'lerdin' ha'mmesine baha beriw, kereksiz so'zlerdi ali'p taslaw, yaki wonnan payg'ambaridi'n' so'zi yemesligin toli'q da'lillew ha'mmenin' qoli'nan kele bermeydi. Sol ushi'n da Imam Buxariydi IX a'sirdegi yen' dani'shpan insan si'pati'nda ta'n ali'w mu'mkin. Al, ha'disler

bolsa haqi'yqi'y dani'shpanli'qti'n' gilti yekenliginde daw joq. Mi'sali' ha'dislerde "imam", so'zinin' alpi's mag'anasi'ni'n' bar yekenligi ayti'ladi'. Imam: 1) tazali'q; 2) ilim u'yreniw; 3) Watandi' su'yiw ha'm basqa da tu'siniklerge iye. Yaki bolmasa, adam balasi'n yen' u'lken apatqa ali'p keliwshi ha'diyse ne? — degen sawalg'a «wo'tirikshi», «jalaxor», — dep juwap qaytari'lg'an.

Ha'diste ko'rsetilgenindey to'rt na'rseni wo'zinde ja'mlestirgen adam munifi'q boladi'.

- 1) amanatqa qi'yanet yetpew;
- 2) wo'tirik so'ylemew;
- 3) sha'rt qoysa wo'z anti'n wori'nlaw;
- 4) birew menen uri'si'p qalsa, kek saqlamaw.

Soni'n' menen birlikte ha'dislerde ilimiy ta'liyimat wog'ada joqari' bahalanadi'.

Mi'sali': Rasulilla aytti':

—Tu'simde mag'an bir i'di'sta su't keltirdi. Qang'ani'msha ishtim, ha'tte ti'rnaqlari'mnan su't shi'g'i'p ketti.

Saxabalar soradi':

—Buni' ne dep jori'di'n'i'z?

—Ilim, — dep jori'di'm.

Imam A'l Buxariy aytqanday, ha'r qanday ra'wiyatti' «payg'ambari'mi'z aytqan», — dep yadtan toqi'y beriwge bolmaydi'. Bul pikir «Ha'dis» kitabi'ni'n' tomi'ni'n' 39-babi'nda berilgen. Yag'ni'y A'nes Ibn Ma'lik aytti'.

— Men sizlerge ko'p ha'dis ayti'p berer yedim. Biraq Rasulilla aytqan so'zleri menin' pikirimdi qaytardi', sebebi, wol ha'ziret «Kim men haqqi'nda jalg'an so'zlerdi toqi'sa, dozaq woti'nan wo'zlerine jay tayarlay bersin,»—dep aytqan. Sonday-aq, Imam Buxariy ta'repinen ji'ynali'p, baspag'a tayarlang'an ha'dislerdin' III tomi' Muxammed payg'ambari'mi'zdi'n' wo'z u'mmetlerine aytqan u'sh na'siyati'nan baslang'an. Bul u'sh na'siyatti'n' birinshisi: 1) heshqanday insan wo'z baxti'nan marapatlani'p, keypi-sapag'a beriliwden awlaq boli'wi'; 2) ulu-wma adamgershilikke ta'n bolmag'an ha'diyselerden wo'zin awlaq tuti'w; 3) ilim ha'm ta'limge iye boli'p, wog'an a'mel qi'lmasli'qtan saqlani'w, — dep aytqan.

Ha'distegi soz'ler quran ayatlari'ni'n' a'yne wo'zi bolmag'a-ni' menen de woni' teren'lestiriwshi ha'm sharqlawshi' so'z-lerge aylang'an. Mi'sali':

1. Awi'rg'anda seni ko'rmege kelmegen adamdi' sen bari'p ko're ber. Birewdin' qayi'r ko'rsetpegeni ushi'n pesh qi'lma.

2. Joldan tikendi ali'p taslasan', ju'z adamg'a jaqsi'li'q yetken bolasan'.

3. Mo'min adamlardi'n' bir-biri menen uri'si'p qali'wi' ka'pirlik.

4. Yesitken ha'rbir so'zdi ayta bergen adam gu'na'ka'r yesaplanadi'.

5. Ta'n'ri ushi'n tuwri' so'zden arti'q sadaqani'n' keregi joq.

6. Ilim izlegen adamda baxi't bar.

Bul ha'dislerdin' ko'pshiligi, Quranni'n' "Baqara" su'resinde ushi'rasatug'i'n bolsa, woni'n' ayi'ri'mlari' a'debiyat ilimi menen de bekkem aralasqan. Mi'sali':

1. Ta'wbe yetsen', ta'n'ri keshirer.

2. Jaqsi'ni'n' jati' bolmaydi'.

3. Bir ha'rip u'yretkenge qi'rq ji'l sa'lem ber.

4. Bayli'q tawsi'lar, bilim tawsi'lmas.

5. Bilimli adam xor bolmas.

6. A'zzini ji'qqan palwan bolmas.

Ta'rbiyasi'z na'rwan bolmas.

7. Qumi'rsqalar birikse qasqi'rg'a aylanar,

8. Ari'slan joli'nan adassa, ayg'a shapshi'ydi'.

9. Shaqi'rg'an jerge bar.

10. Maldi' tapqang'a baqti'r.

Woti'ndi' shapqang'a jaqti'r, — dep ayti'lg'an hikmetli so'zler ha'dislerden ali'ni'wi'na qaramastan, folklor ilimindegi xali'qti'n' naqi'l-maqallari'na aylani'p ketken.

Belgili shi'g'i'stani'wshi' ali'm, professor Ubaydulla Uzaqovti'n' ko'rsetiwinshe, Imam Buxariy ji'ynag'an ayi'ri'm ha'dislerdin' arablardi'n' «Mi'n' bir tu'n» shi'g'armasi'nda da ko'plep qollani'lg'anli'g'i' ayti'ladi'.

Ma'selen usi' shi'g'armani'n' 79-hikayati'ndag'i' «Dosli'q-ti'n' yeki tu'ri» yag'ni'y, «mal da'wletine sherik boli'w ushi'n dos boli'w» (mal dos), yaki ha'r qanday jag'daylarda sennen bezip kete almasli'q (yar dos), ha'dislerdin' 9016 ba'ntinen ali'ng'anli'g'i'n xabarlaydi'. Yaki bolmasa tap usi' hikayattag'i'

«Qazi'lardi'n' ash boli'p yaki awi'ri'p woti'ri'p daw sheshiwi insaptan yemesligi» ha'dislerdin' kelesi ba'ntinde ushi'raytu-g'i'nli'g'i' ayti'ladi'.

Ha'disler negizinen payg'ambarlar ha'm sahabalardi'n' do'retiliwine qaramastan, wondag'i' hikmetlerdin' ayi'ri'mlari'-ni'n' son'g'i' da'wirde jasag'an dani'shpanlardi'n' ati'na wo'tip ketkenligi de az yemes. Ma'selen, Luqmani' Ha'kim ismine arnalg'an «Mi'n' bir tu'n» degi 80-hikayatta:

1. Mo'minmen, — degen adamdi' ashi'w u'stinde si'na.

2. Bati'rman, — degen adamdi' sawashta si'na.

3. Dospan, — degen adamdi' basi'n'a qi'yi'nshi'li'q tu'sken-de si'na, — dep ayti'lg'an hikmetler, Imam Buxariy ji'ynag'an ha'dislerdin' yekinshi tomi'nda berilgen.

Payg'ambarlar ha'm sahabalardi'n' miyraslari' yesaplang'an ha'dislerdin' keyingi jazba a'debiyatlarg'a wo'tiwi ha'm solar-di'n' belgili avtorlardi'n' miyraslari' si'pati'nda da qarali'wi' ko'p ushi'raydi'. Ma'selen, XI a'sirdegi Yusup Has Hajibtin' «Baxi'tqa baslawshi' bilim» shi'g'armasi'nda:

1) «Qandi' qan menen juwi'p bolmaydi'».

2) Gu'mis tez sawi'lar ha'm pa'nt beredi.
Danali'q so'z gu'mis ali'p keledi.

3) Gu'resedi bir-birine ta'psi uri'p,
Biri jamanli'qdur—biri jaqsi'li'q.

Yaki bolmasa, XII a'sirdegi Axmed Yugnakiydin' «Haqi'y-qatlar si'yli'g'i'» shi'g'armasi'ndag'i':

Bilimli wo'lse de, ati' wo'lmeydi,
Bilimsizler baxi't tappay sho'lleydi,
Jalg'an so'z kesellik, tuwri' so'z shi'pa,
Wo'tirikshi heshkimge yetpegen wopa.
Si'ri'n'ni'n' barli'g'i'n' dosti'n'a aytpa.
Dosti'n'ni'n' dosti' ko'p — wol basqa jaqta.

—dep, ayti'lg'an qatarlar da negizinen ha'dislerden ali'ng'an.

Shayi'rlar bul ha'dislerdi wo'zinin' negizgi formasi'nda qollanbag'ani' menen de, wolardi' jan'a uyqaslar tiykari'nda jetilistirgen. Sol ushi'n da ha'dislerdi teren'lestiriv bag'dari'n-da shayi'rlardi'n' da ta'siri boli'wi' itimal.

Biraq bul ma'sele totalitarizm da'wirinde qolg'a ali'nbadı'. Al, ha'zir bolsa, g'a'rezsizlik sharapati' menen ma'deniy miyraslari'mi'zdi' u'yreniw bag'dari'nda jan'asha da'wir baslandı'. Bul da'wir jan'ali'qlari' pu'tkil du'nya ta'n alg'an ha'dis iliminin' dani'shpani' bolg'an imam A'l Buxariy miyraslari'ni'n' ulli'li'g'i'n' ashi'p ko'rsetpekte. Sebebi Ku'nshi'g'i's dani'shpanli'g'i'ni'n' wo'zi Quran ta'liymatlari' tiykari'nda jazi'lg'an ha'dislerden baslang'an. Bul dani'shpanli'qlardi'n' tiykarlari'n' pu'tkil du'nyag'a tani'tqan bizin' jerlesimiz A'l Buxariy yeken, demek, biz woni'n' ulli'li'g'i' aldi'nda bas iyemiz.

Ha'dis

Ha'dis — arab tilinen ali'ng'an boli'p, «ra'wiyat» degen mag'anani' bildirip, Qurannan keyingi muqaddes kitaplardi'n' birinen yesaplanadi'. Ha'dis kitaplari' ko'p a'sirler ha'm ji'llar arali'g'i'nda jazi'lg'an. Son'g'i' da'wirlerde jazi'lg'anlari' da bar. Biraq yen' ani'q ha'm toli'q jazi'lg'an ha'dis Muhammed Payg'ambar wo'liminen keyin bir a'sir keyinirek, VII a'sirde payda bolg'an. Sebebi son'g'i' da'wirlerdegi musi'lman ma'm-leketlerinde Quran negizinde zan'lardi' ken'eytiw, Payg'ambar ra'wiyatlari' tiykari'nda Quran su'relerin tu'sindiriw u'lken da'stu'r bolg'an. Ha'dis tap sonday za'ru'rliklerden payda bolg'an kitap boli'p yesaplanadi'. Soni'n' ushi'n da Ha'dis payg'ambarlar wo'miri menen ti'g'i'z baylani'sadi'. Ha'dislerdin' yen' toli'q tu'rin do'retken *Abu Abdulla Muhammed ibn Ismayil al-Buxariy* hijriy 194-ji'li' Buxarada tuwi'li'p, ha'dis ilimin iship alg'an ulama. Wol wo'zinin' pu'tkil du'nyag'a belgili bolg'an «Ha'dis» (Al-Jami as-Saxix), dep atalg'an to'rt tomli'q kitabi'n' tayarlag'an. Kitapti'n' bas betinde avtor iymanni' boli'wdi'n' bes sha'rtleri haqqi'nda so'z yetedi:

1. Kaliyma sha'da'a't qaytarmaq;
2. Namaz woqi'maq;
3. Maldan, bastan za'kat bermek;
4. Qu'direti kelse, Kaabag'a bari'p haj yetpek;
5. Woraza tutpaq.

Ha'distin' wo'zgesheligi sonda, bundag'i' so'zler Quran su'resi yaki ayatlari' si'yaqli' birinshi bet penen ayti'lmaydi'. Bundag'i' ko'pshilik so'zler Quranda ayti'lg'an bolsa da

Muhammed payg'ambardi'n' na'siyatlari' si'pati'nda berilgen. Buni'n' basli' qaharmanlari' payg'ambarlar ha'm sahabalar boli'p, wo'z ara sa'wbetlesip, Islam qag'i'ydalari' haqqi'ndag'i' ulli' so'zlerdi aytadi'. Ma'selen, kitapta: «Allataala Qurani' Ka'rimde sonday dep aytqan», «Rasullilah sallallahu alayhissalam — dedi», «Xalifa Womar ibn Adbula'ziz, ibn A'liyge bunday dep aytти'», — dep ayti'lg'an ra'wiyatlar bar. Ma'selen, «Ha'dis» tin' besinshi babi'nda: Rasullilah sallallahu alayhissalamnan soradi':

— Islamni'n' qaysi'nday belgileri jaqsi'?

Aytти':

— Ash adamlarg'a awqat berip, tani'g'an ya tani'mag'an adamlarg'a sa'lem beriw.

Ja'ne aytти':

— Wo'zin' jaqsi' ko'rgen na'rseni dosti'n'a rawa ko'r. Bul na'rse tek, ta'nha' menin' wo'zime g'ana tiyisli, — dep wo'zin'di basqalardan aji'rati'p qaramaw kerek.

Muhammed payg'ambardi'n' ayti'wi'na qarag'anda, adam to'rt na'rseni wo'zinde saqlasa a'dalatli' boladi'.

1. Amanatqa qi'yanet yetpew;

2. Wo'tirik so'ylemew;

3. Sha'rt qoysa wori'nlaw;

4. Birew menen uri'si'p qalsa kek saqlamaw.

Ha'distin' tu'rleri ko'p. Wolardi'n' ayi'ri'mlari' «Muhammed payg'ambardi'n' wo'miri, do'retiwshiligi» degen at penen tu'rli ji'llarda kitap si'pati'nda basi'lg'an.

Bul ha'disler «Danali'q so'zler» si'yaqli' woqi'wshi'lardi'n' u'yreniwi ushi'n wog'ada qolay. Mi'sali':

1. Awi'rg'ani'n'da seni ko'rmege kelmegen adamdi' sen bari'p ko're ber. Birewdin' qayi'r ko'rsetpegeni ushi'n azarlama, millet yetpe.

2. Birewdin' qoli'ndag'i' na'rseden u'mit qi'lma. Da'mego'y-likten saqlan.

3. Ha'rqanday iste joldasli'q jaqsi'.

4. Joldan tikendi ali'p taslag'an adamdi' Alla alg'i'slaydi'.

5. Mo'min adamlardi'n' bir-biri menen uri'si'p qali'wi' ka'pirlik.

6. Yesitken ha'rbir so'zdi ayta bergen adam gu'nakar yesaplanadi'.

7. Adamlarg'a jamanli'q islemesen' sadaqa menen barabar.

8. Haramli'q penen wo'sip-wo'ngen ha'rbir dene dozaqqa i'layi'q.

9. Wo'zin' ati'p wo'ltirgen awdi' je. Wo'zi wo'lgenin jeme.

10. Ilim joli'nda shopan si'yaqli' qi'rag'i' boli'n'.

Biraq ilimdi ra'wiyatqa aylandi'ri'wshi' bolman'.

11. Qari'zg'a ali'p kiygennen go're, qi'rq jamaw bolsa da wo'zin'nin' kiyimin'di kiygenin' jaqsi'.

12. Para ali'wshi' ha'm beriwshi, sonday-aq, yekewinin' arasi'nda turg'an adam da Allataala ta'repinen na'letlenedi.

13. Adamni'n' ju'regi qazanni'n' qaynawi'nan da wo'zgeshe-
rek.

14. Ku'shlilikтин' ma'nisi gu'reste ji'g'i'w yemes, al worni' kelgende wo'zin basi'w.

15. Bayli'q mal-mu'likтин' ko'pliginde yemes, al qanaat penen baylani'sli'.

16. Heshkim heshkimnen arti'q yemes. Arti'qli'q adamzat-ti'n' hadal ta'rbiya ali'wi'nda.

17. Kishkenelerge rehimli, u'lkenlerge izzetli bola almag'an adamlar mo'min bola almaydi'.

18. Bendenin' mal-du'nyag'a qi'zi'g'i'wi' ash bo'rinin' qoylar padasi'na qi'zi'qqani' menen barabar.

19. G'a'rip, mu'sa'pirlerge ja'rdem qoli'n'di' soz.

20. Ta'n'iri ushi'n tuwri' so'zden arti'q sadaqani'n' keregi joq.

21. Qi'zlardi' turmi'sqa shi'g'ari'w ushi'n analari' menen ma'sla'ha'tlesin'.

22. Shaqi'ri'lg'an jerge bar, shaqi'ri'lmag'an jerge barma.

23. Qoy baqqan adamda bereket bar.

24. Wo'zimnen keyingi u'mmetlerime u'sh na'siyat aytaman:

1. Keypi-sapag'a berilip, joldan adasi'wdan, 2. Bolmas islerge qi'zi'g'i'wshi'li'qtan, 3. Ilim ha'm ta'limge iye boli'p, wog'an a'mel qi'lmasli'tan saqlan.

25. Ka'siptin' yen' jaqsi'si' adamlardi'n' wo'z qoli' menen wori'nlanatug'i'n is.

26. Heshbir ata wo'z balasi'na a'deplilikten zi'yati'raq miyras bere almaydi'.

27. Awi'r jumi'stan sharshap uyqi'lag'an adam gu'nalari' keshirilgen halda tu'neydi.

28. Ta'wbe yetsen' Ta'n'ri keshiredi.

29. U'sh qi'z perzentti a'dep-ikramli'li'q penen ta'rbiyalap, ka'malg'a jetirse, men sol adam menen beyishte birge bolarman.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar

1. Quranda ne haqqi'nda so'z yetiledi?
2. Ha'dis iliminin' dani'shpani' — Al-Buxariy haqqi'nda qanday mag'luwmatlar menen tani'sti'n'i'z?
3. Ha'dislerdi yadlan'.

SHI'GI'S A'DEBIYATI' U'LGILERI

SAADIY SHERAZIY

Saadiy Sheraziy Shi'g'i'sta wog'ada ken' taralg'an shayi'rlardi'n' biri boli'p, a'sirese, woni'n' «Gu'listan» ha'm «Bostan» shi'g'armalari' pu'tkil jer ju'zi a'debiyati'ni'n' alti'n' g'a'ziynesine aylang'an yedi. Shayi'rdi'n' «Gu'listan» shi'g'armasi' XIV a'sirdin' wo'zinde-aq Sayfi Saraiy ta'repinen «Gu'listan bit tu'rkiy» — degen at penen yeski tu'rkiy tiline awdari'li'p, bul dani'shpanli'q shi'g'arma barli'q tu'rk tilles xali'qlardi'n' arasi'na tezden tarqali'p ketti. «Gu'listan», shi'ni'nda da, a'dep-ikramli'li'q kitabi' boli'p, 1900-ji'llari' mekteplerde sabaqli'q worni'nda qollang'an qunli' shi'g'arma-lardi'n' biri yedi. Shayi'rdi'n' wo'zi bayanlag'anday-aq: Bir ku'ni keshte bosqa wo'tken ku'nlerimdi yeske ali'p, biykar wo'tip barati'rg'an wo'mirime ashi'ni'p, wo'zimnen-wo'zim pushayman jedim. Sel boli'p aqqan ko'z jaslari'm kewlimdi almastay kesip jiberdi. Wo'zime mu'na'sip keletug'i'n usi' bir ba'yitlerdi woqi'y basladi'm.

Ha'r demde wo'mirden bir ji'l wo'tedi.
Bir qi'ya baqqansha wo'tip ketedi.

Uyqi'da wo'tkendey, wo'tti yelli ji'l,
Qalg'an bes ku'nin'nin' a'njami'n qi'lg'i'l.

Isti pitirmegen uyatqa qalar,
Ha'reketsiz ka'rwan di'm artta qalar.

Geyde adamdi' uyqi' basi'p qaladi'.
Ma'nzilge jetiwge tosi'q boladi'.

Tirisinde birew bir bina' saldi',
Wo'zi wo'lip ketti, wo'zgege qaldi'.

Birewler qi'lsa da sonshelli ha'wes,
Imarat pitpedi, pitpedi na'pes.

Bul wopasi'z du'nya kimdi almag'an,
Bul du'nyada hesh kim ma'n'gi qalmag'an.

Wo'ledi ba'ri bir, jaqsi' ya jaman,
Baxi'tli'dur ati'n qaldi'rg'an adam.

Tirin'de go'rin'e gu'ller yegip qal,
Keyin qozg'ali'wg'a bolmaydi' ma'da'r.

Da'wranlari'n' quyash, al wo'mirin' qar,
Tirilikte buni' umi'tpa zinhar.

Pul bolmasa bazarda ne qi'lasan',
Ha'tte bari'n'nan da ayri'li'p qalasan'.

Jey baslasan' pispey turi'p yeginin',
Gu'zde masaq terip shi'g'ar sebinin'...

Dani'shpan shayi'r, bul qosi'q qatarlari'n wo'zinin' danali'q shi'g'armasi'ni'n' betashari' si'pati'nda bayanlap: «Woqi'g'anlarga wopa, ti'n'lag'anlarga shi'pa bag'i'shlaytug'i'n «Gu'listan» atli' kitap jazbaqshi'man», — dep aytqan yedi.

Saadiy adamlardi'n' jaqsi' ha'm jamanli'g'i'n woni'n' so'zi arqali' an'lawg'a boladi', — dep tu'sindiredi.

Yeger de u'ndemey woti'rsa adam,
Jaqsi'-jamanli'g'i' bilinbes mudam.

Hesh kemisin tappasan' da ju'zinen,
Jaman adam tuti'ladi' so'zinen.

Saadiy ha'mme waqi't a'dillik ta'repdari' boldi'. Soni'n' ushi'n da woni'n' poeziyasi'nda patshalardi'n' a'dillik ha'm zuli'mli'q temasi' yen' basli' ma'sele boladi'. A'dil patsha ha'mme waqi't xali'q alg'i'si'na sazawar bolatug'i'ni'n yeskertti. Mi'sali':

Wo'z xalqi'na ja'bir-zuli'm ko'p ko'rsetken patshani'n',
Doslari' dushpan bolar son'g'i' ma'wlet kelgende.

Yeldi umi'ti'p, qi'zi'g'i'na tu'sse Sultan aqshani'n',
Puqarasi' qarsi' shi'g'i'p, izi bolar Shermende.

Saadiydin' pikirinshe, ha'rqanday adam ha'ddinen aspawi' kerek. Birikken waqti'nda ku'shsizler de ku'shli boladi'. «Qumi'rsqalar ja'mlenip ari'slandi' pi't-shi't yetken», — dep jazadi'.

Men zorman, ku'shlimen, quwati'm bar,—dep,
Ku'shsizdin' ti'rnag'i'n si'ndi'ri'w ayi'p.

Zuli'mli'qqa qarsi' umti'lsa, ha' dep,
Ti'shqan da pi'shi'qti' yetedi mayi'p.

Shayi'r aytqanday: «Heshqanday adam anadan axmaq boli'p tuwi'lmaydi'. Jaqsi' boli'w da, jaman boli'w da adamni'n' wo'zine baylani'sli'. Jaman adamnan bala-shag'asi' da, xali'q ta beze baslaydi'».

Mi'sali':

Aqmaqlarg'a ta'sir yetpes so'z degen,
Miyetsiz kir bolg'an woni'n' jag'asi'.

Tek wo'zinin' ti'ni'shli'g'i'n go'zlegen,
Izinde shuwlaydi' bala-shag'asi'.

Dos tan'laytug'i'n adam heshqanday aljaspawi' kerek. Bul du'nyada haqi'yqi'y dos ha'm jalg'an doslar da toli'p ati'r. Birewler tek senin' da'wletin'e sherik boli'w ushi'n da jalg'annan dos boladi'. Bul haqqi'nda shayi'r to'mendegishe pikir bildiredi.

Yeger birew a'mel ali'p, atag'i'n jaysa,
Geyparalar ta'jim berip, kirip keler qasi'na.

Sa'l jerde Sultanni'n' da'wleti taysa,
Sol tabaqlas joralari' tewip keter basi'na.

Saadiy shi'ni'nda da xali'qqa hadal miynet yetiw ta'repdari' boldi'. Ha'rqanday adam wo'z miyneti menen ku'n ko'riwi kerekligin uqti'rdi'. Mi'sali':

Wo'mir ketip ishiw menen kiyiwge,
U'yrenbe retsiz basti' iyiwge.

Jamandi' maqtawg'a seni ja'birlep,
Qi'yanet yetedi ba'rha kegirdek.

Yeger senin' bolsa hu'jdani'n'-ari'n',
Miynetten nan jewge u'yrensin qari'n.

Mine, bul dani'shpan pikirler neshe a'sirlerden beri Saadiydin' dan'qi'n pu'tkil du'nyag'a tani'tpaqta.

A'BU RAYXAN BERUNIY

A'bu Rayxan Muhammed ibn Axmed Beruniy 973-ji'ldi'n' 4-sentyabrinde a'y-yemgi Xorezmnin' Kat qalasi'nda ha'zirgi Qaraqalpaqstanni'n' Beruniy qalasi' a'tirapi'nda du'nyag'a keldi.

Wol yen' ko'rnekli ali'm boli'p, wo'z zamani'ni'n' yen' talantli' astronomi', geologi', farmokologi', tariyxshi', filosofi' ha'm filolog ali'mi' bolg'an. Bir neshe qosi'qlar da jazg'an. Bizde woni'n' arab tilinde jazilg'an

qosi'qlari' menen bir qatarda, «Muxtar-ul ashor» (Tan'lamali' qosi'qlar) dep atalg'an miynet-leri saqlani'p qalg'an.

Wo'miri ko'p quwg'i'nli'qta ha'm qi'yi'nshi'li'qta wo'tken Beruniy Xorezm oazisi xali'qlari' menen bir qatarda, Iran, Awg'anstan ha'm Hind xali'qlari'ni'n' turmi'si'n da jaqsi' bilgen.

Wol 1048-ji'li' G'azna qalasi'nda qayti's boldi'. Beruniy wo'z wo'mirinde 150 den aslam iri ilimiy miynetler do'retken. Wo'z zamani'ni'n' dani'shpan ali'mlari'ni'n' biri yesaplang'an.

Wol astronomiya, gidrostatika ha'm geografiyali'q ta'lyimatlari jag'i'nan Kopernik ha'm Leonardo da Vinshi ko'rsetpelerinen de a'dewir aldi'n boljag'an yedi.

Woni'n' 27 jasi'nda jazi'p qaldi'rg'an «Al asar albakiya al alkuran al xaliya» («Wo'tmish a'wladlari'nan qalg'an yestelikler») kitabi' ayri'qsha wori'ndi' iyeleydi. Bul kitap Wortu Aziyadan tarti'p, tap Kishi Aziyag'a shekem tu'rli taypadag'i' xali'qlardi'n' u'rp-a'detleri ha'm wolardi'n' wo'tmish tariyxi' haqqi'ndag'i' an'i'zlardan quralg'an.

Beruniy soni'n' menen birlikte Grek mifologiyasi'n da jaqsi' u'yrengen. Soni'n' ushi'n wol Zevs haqqi'nda da ha'r qi'yli' an'i'zlardi' keltirgen.

Buni'n' menen biz Beruniydi pu'tkil du'nya ma'deniyati' iliminen xabardar dep tani'saq, yekinshi jag'i'nan wol da'wirdegi Ku'nshi'g'i's ma'deniyati'ni'n' to'rkinlerin ilimiy tiykarda tekserip ko'rmekshi bolg'an. Shi'g'i'sta ken' tarqalg'an Zorastrizm ha'm wog'an tiykar salg'an Zardusht, ja'ne woni'n' ataqli' kitabi' «Avesto» haqqi'nda teren' pikir ju'rgizedi.

Ja'ne bir an'i'z Dawi'tti'n' uli' Sulayman patsha haqqi'nda so'z boli'p, Nawri'z bayrami'ni'n' payda boli'wi'n Sulayman patshani'n' wo'zinin' yel biylewshi ju'zigin joyti'p, qaytadan tawi'p alg'an ku'ni «Nawri'z amad» (Jan'a ku'n) waqi'yalari' menen baylani'sti'radi'.

Biraq Nawri'z negizinde de jan'a ji'l bayrami'. Buni' Beruniy de biykarlamaydi'. Pu'tkil du'nyadag'i' janli' maqluqlardi'n' woyang'an ku'ni dep ta'riyipleydi. Bul ku'ni qurt-qumi'rsqa woyani'p ininen shi'g'adi'. Ko'k sho'p boyi'n tikleydi. Ag'ashlar bo'rtik jaradi'. Bir so'z benen aytqanda ba'ha'rdin' birinshi ku'ni baslanadi'. Bul mart ayi'ni'n' 21-sa'nesine tuwra keledi. Bul ku'n — Nawri'z, yag'ni'y shi'g'i's kalendari' boyi'nsha jan'a ji'ldi'n' birinshi baslang'an ku'ni. Soni'n' ushi'n da ko'pshilik yellerde bul bayram si'pati'nda ni'shanla-nadi'. Qaraqalpaqlarda bul ku'ni nawri'zli'q go'je pisirilip, su'melek qaynati'ladi', «ji'ldan ji'lg'a aman jettik», — dep bir-birin qutli'qlaydi'.

Beruniy shi'g'armalari'nda bunday milliy da'stu'rlerdi so'z yetetug'i'n qatarlar wog'ada ko'p. Biraq ta bulardi'n' ha'mmesin ta'riyiplep beriw mu'mkin yemes. Wol negizinen bilimdan ali'm boli'p, jerdin' quyash a'tirapi'nda aylani'wi' haqqi'nda isenimli da'liller keltire alg'an bilimpaz yedi.

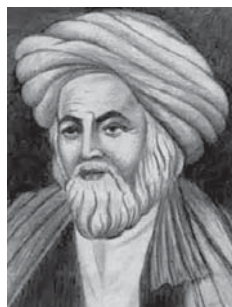
Soni'n' ushi'n da biz bunnan mi'n' ji'llar buri'n jasap, pu'tkil du'nya ilimine salmaqli' u'les qosqan dani'shpan jerlesimizdin' ismi menen maqtana alami'z.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Saadiy Sheraziy waqi'tti'n' qa'diri haqqi'nda qanday pikirler bildiredi?
2. Abu Rayxan Beruniy wo'z miynetinde "Nawri'z bayrami'" haqq'nda qanday mag'luwmatlar beredi?

ZAMAXSHARIY

A'yyemgi Xorezmnin' ko'rkem so'z dani'shpanlari'ni'n' biri, tilshi ha'm a'debiyatshi' ali'm A'bilqasi'm Maxmud A'z Zamaxshariy 1075-j'i'li Xorezmnin' Zamaxshar awi'li'nda tuwi'lg'an. A'kesi Womar Axmad wo'z da'wirinin' bilimli adamlari'ni'n' biri bolg'an. A'bilqasi'm jas waqti'nda za'n'giden ji'g'i'li'p, bir ayag'i' si'ni'p wo'mirlik mayi'p boli'p qalg'an. Sol ushi'n da wol barli'q wo'mirin ilimge ba-g'i'shlag'an.

Jaslayi'nan U'rgenish medre-sesine kirip woqi'p, woni' joqari' bahalar menen pitkeren. Kitap ko'shiriw (ka'tiplik) wo'neri menen shug'i'llang'an. Wol waqi'tlarda poligrafiya bolmag'ani' ushi'n da jas waqti'nan baslap ko'p g'ana kitaplardi' ko'shirip xali'qqa tarqatqan. Bul jag'day da, woni'n' ilim menen teren' shug'i'llani'wi'na mu'mkinshilik jaratqan. Sol tiykarda wol parsi', arab ha'm tu'rkiy tillerin puqta u'yrengen.

Jas A'bilqasi'm ilimge bolg'an qi'zi'g'i'wshi'li'g'i'n quwatlag'an, sol da'wirdin' belgili ali'mlari'nan bolg'an A'bu Muzar Isfaxaniy wog'an ustazli'q yete baslaydi'.

Ko'p g'ana kitaplardi' ko'shirip, woni' xali'qqa sati'p a'dewir pul toplag'an Zamaxshariy Buxara, Xorasan ha'm Isfaxan qalalari'na baradi'. Wol jerlerdegi medreseler ha'm ustazlar ta'limi menen tani'si'p, bilimin wog'ada teren'lestiriw ushi'n Bag'dad, Damask, Ma'kke, Ma'dina qalalari'na baradi'. Sol tiykarda, wol 1132—1135-j'i'llar arali'g'i'nda to'rt ji'l Ma'kke

qalasi'nda bolg'an. Quran ta'liyatlari' haqqi'nda «Al Kashshaf»—dep atalg'an miynetin jazg'an. Bul kitap du'nyani'n' ju'zden aslam ma'mleketlerine tarqati'li'p ketken.

A'z Zamaxshariy bul da'wirde Ma'kkede wo'zin sha'kirt si'pati'nda ko'rsetkeni menen de, son'i'nan belgili Muddarrisler qatari'na yerisedi. Son'i'nan Xorezmge qayti'p kelip ilim menen teren' shug'i'llanadi'. Wol 1144-ji'li' 71 jasi'nda tuwi'lg'an awi'li' Zamaxsharda qayti's bolg'an.

A'bilqasi'm Zamaxshariydin' 50 den aslam ilimiy miynetleri kelip jetti. Woni'n' til bilimine baylani'sli' jazi'lg'an yen' u'lken miyneri «Asas albolog'a» (So'z tiykarlari') arab tilin u'yreniw bag'dari'ndag'i' yen' qunli' sabaqli'qlari'ni'n' biri. Ha'zirgi ku'nde du'nyani'n' ko'p g'ana ma'mleketlerinin' ali'mlari' bul kitaptan paydalanadi'.

A'z Zamaxshariy soni'n' menen bir qatarda, shi'g'i's yellerinde birinshi ma'rtebe a'debiyat teoriiyasi' bag'dari'nda sabaqli'q jazg'an ali'mlardi'n' biri. Woni'n' «Muqadamat A'l adab» (A'debiyattani'wg'a kirispe) kitabi' arab yellerinin' ko'pshiliginde sabaqli'q si'pati'nda qollani'ladi'.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Zamaxshariy qaysi' qalalarda bolg'an?
2. Zamaxshariydin' ilimiy miynetleri qays' ilimge bag'darlang'an?
3. Arab yellerinin' ko'pshiligine sabaqli'q si'pati'nda qollani'latug'i'n qaysi' miyneri?
4. Zamaxshariydin' quran ta'liyatlari' haqqi'nda jazi'li'p du'nyani'n' ju'zden aslam ma'mleketlerine tarqag'an miyneri qaysi' miyneri?

PARSI'-TA'JIK A'DEBIYATI'NI'N' U'LGILERI

Parsi' tili ha'm a'debiyati' Shi'g'i'sta yen' rawajlang'an til ha'm a'debiyat qatarlari'na kiredi. Biz joqari'da so'z yetken bizin' erami'zdan buri'ng'i' jazba yestelikler «Avesto» ha'm «Xvaday namak» (Patshanamalar) negizinen parsi'-ta'jik tilinin' yesteliklerine jatadi'. Parsi' tilindegi a'debiyat bunnan keyin de u'lken pa't penen rawajlandi'. A'sirese, pu'tkil du'nya ma'deniy tariyx'i'nda yen' a'jayi'p kitap A'bilqasi'm Ferdawsiydin' (940—

1030) «Shaxnama» kitabi buni'n' yen' ayqi'n da'lilli. Ha'tte parsi'-ta'jik tilindegi a'debiyat X—XV a'sirlerde sonday bir shi'n'g'a ko'terildi. Ali'mlar bul da'wirdi «Shi'g'i's woyani'w da'wiri» dep te ataydi'. Bul da'wirdegi parsi'-ta'jik a'debiyati'ni'n' yen' wo'zine ta'n ta'repi sonda, parsi' tili sol da'wirdin' ma'mleketlik tillerinen yesaplani'p, du'nyani'n' yen' kerekli shi'g'armalari' usi' tilge awdari'lg'an.

Worta Aziyada ha'm Qazaqstanda jasawshi' ko'p g'ana xali'qlar, parsi' tilinde jetip kelgen biybaha kitaplar tiykari'nda ta'lim alg'an. Parsi' ali'mlari' grek, hind, qi'yat, arab ha'm tu'rk tillerin jaqsi' wo'zlestirgen. Tu'rkiy tilinde kitap jazg'an ali'mlardi'n' wo'zleri de parsi' ta'jik tillerin jetik biletug'i'n bolg'an.

X a'sirdin' wo'zinde-aq wo'z shi'g'armlari'n parsi' tilinde jazg'an A'bu Abdulla Rudakiy, A'bilqasi'm Ferdawsiy, A'bu A'li ibn Sina si'yaqli' belgili dani'shpanlar payda bola basladi'. Bular menen birlikte, sol da'wirdegi parsi' a'debiyati'nda u'lken iz qaldi'rg'an Daqiqiy, Unsuruiy, Asadiy, Tusiy, Salmon Savojiy, Zamaniy kibi shayi'rlar wo'sip shi'qti'.

Son'i'nan, Womar Hayyam, Saadiy Sheraziy, hafiz A'bdiraxman Ja'miy, mi'rza Bedil si'yaqli' dani'shpanlardi'n' wo'sip shi'g'i'wi', parsi'-ta'jik a'debiyati'n pu'tkilley ko'klerge ko'terdi.

Parsi' tilinde tek iranli'lar g'ana jazbastan, soni'n' menen birge wo'zleri hind, tu'rk, a'zerbayjan, wo'zbekler arasi'nan shi'qqan ataqli' shayi'rlar da jazi'p, ko'pshilikke tani'la basladi'. Bulardan, XII a'sirde jasag'an a'zerbayjan shayi'ri' Nizamiy Ganjawiyy, XIV a'sirde jasag'an hind shayi'ri' Xi'sraw Dehlewiy wo'z shi'g'armalari'n negizinen parsi' tilinde jazg'an bolsa, XV a'sirde jasag'an ulli' wo'zbek shayi'ri' Alisher Nawayi' «Diywani' Faniy» kitabi'n parsi' tilinde jazi'p qaldi'rdi'.

Usi'nday sebepler menen X—XV a'sirlerdegi parsi' tilindegi a'debiyat pu'tkil du'nya ma'deniyati' tariyx'i'nda u'lken iz qaldi'rdi'.

ABI'LQASI'M FERDAWSIY

Abi'lqasi'm Ferdawsiy shama menen X a'sirdin' aqi'ri' XI a'sirdin' baslari'nda 934-ji'li' Tus qalasi'ni'n' a'tirapi'ndag'i' Baj awi'li'nda tuwi'lg'an. Soni'n' ushi'n da wol Abi'lqasi'm Ferdawsiy Tusiy dep atalg'an. Ferdawsiy a'piwayi' wo'nerment balasi' boli'wi'na qaramastan bir neshe a'sirlik folklori'n u'yrenge. G'aznadag'i' shayi'rlar ayti'si'na bari'p, saray shayi'rlari'n jen'gen.

Woni'n' yen' u'lken miyrasi' "Shaxnama" (Shaxlar kitabi' yamasa "Shaxlar tariyxi") dep atalg'an kitabi' 120 mi'n'nan aslam qosi'q qatari' menen jazi'lg'an. Qi'rq a'sirden aslam da'wir ishinde jasag'an yeliw patshani'n' wo'mirin wo'z ishine alg'an, pu'tkil du'nyadag'i' kitaplardi'n' yen' ulli'si' boli'p, shayi'r woni' jazi'wg'a wo'zinin' 35 ji'l wo'mirin sarp yetken. Sonday-aq, "Shaxnama"ni' XIX a'sirde Molla Moyi'n degen kisi qaraqalpaq tiline awdarg'an. Biraq Molla Moyi'n awdarma-si'ni'n' tiykarg'i' nusqasi' tabi'lmag'an. Bizde Qadirimbet degen kisiden ali'ng'an XIX a'sirde ko'shirilgen qoljazba nusqasi' bar. Bul da tiykari'nan toli'q yemes. "Shaxnama"ni'n' "Zal, Rustam, Suhrab" degen bo'limlerinen g'ana ibarat. Ha'zirgi qaraqalpaq imlasi'na tuwra keledi. Biraq kim ta'repinen awdari'lg'anli'g'i' jazi'lmag'an. Woni'n' u'stine qosi'q yemes, qara so'z benen awdari'lg'an. Solay bolsa da, "Shaxnama" si'yaqli' pu'tkil du'nyag'a ma'lim bolg'an bunday u'lken shi'g'armani'n' qaraqalpaq tiline awdari'lg'anli'g'i' u'lken jan'ali'q.

Hu'kimet basi'na kelgen Maxmud G'aznawiy ilim, pa'n ha'm ko'rkem-wo'nerdi quwatlag'an adam si'pati'nda, Shaxnama jazg'an adamg'a ko'p sandag'i' alti'n beretug'i'nli'g'i'n dag'azalaydi'. Woni' yesitken Ferdawsiy aldi'na u'lken maqset qoyi'p 35 ji'l wo'mirin bir kitapqa sarp yetip pitkeredi. Biraq saray shayi'rlari'ni'n' qi'zg'anshaqli'g'i' sebepli "Shaxnama"ni' Maxmud G'aznawiyge jamanlap, patsha wa'de yetken alti'ndi' bermegen. Na'tiyjede shayi'r miynetleri zaya ketip, xorlanadi'. Sebebi Ferdawsiy "Shaxnama" ushi'n ali'ng'an pulg'a Tus

qalasi'ni'n' wortasi'nan kanal qazdi'raman, — dep xali'qqa wa'de yetken yedi. Taralg'an an'i'zlar ju'da' ko'p. Bir ra'wiyatta G'aznawiy patsha Ferdawsiydin' "Shaxnama"si'n woqi'p ko'rip, ta'wbege keledi. "Usi'nday dani'shpan adamdi' biykar renjitip-pen", — dep shayi'rg'a qi'rq ka'rwang'a artti'ri'lg'an inam jiberedi. Biraq bul jag'dayda u'lken mu'siybet boladi'. Sebebi Tus qalasi'ni'n' bergi da'rwazasi'nan patshani'n' ka'rwani' kirip kelse, al arg'i' da'rwazadan Ferdawsiydin' tabi'ti'n ali'p shi'qti', — dep aytadi'.

"Shaxnama" u'sh bo'limnen ibarat:

1. An'i'zlar
2. Qaharmanli'q epos
3. Tariyxi'y bo'lim

Birinshi bo'limde shayi'r Iran ha'm Ta'jik xali'qlari' arasi'nda payda bolg'an an'i'zlar "Shaxnama"dag'i' yerkinlik ta'repdarlari' Kayumars, Xushang, Jamshid, Kova obrazlari' tiykari'nda su'wretlengen. Mazmuni' to'mendegishe: Temirshi Kova jasap turg'an da'wirde jawi'z patsha Zahxad hu'kimranli'q qi'lg'an. Woni'n' yeki jelkesinen yeki ji'lan wo'sip shi'g'i'p, ku'nde yeki adamni'n' miyi menen awqatlani'wi' tiyis yeken. Saray adamlari' ji'landi' qi'li'sh penen de shawi'p ko'redi. Biraq ji'lan shapqan sayi'n ko'beye beredi. Soni'n' ushi'n Zahxad wo'z yelindegi adamlardi'n' ko'pshiligin qi'ri'p boladi'. Solardi'n' ishinde Kovani'n' won alti' jasar balasi' da ji'lanlarg'a jem boladi'. Kova balasi'nan ayi'ri'lg'annan son' xali'qti' ko'teriliske baslaydi' ha'm adamxor patshani' joq yetedi. Kitapti'n' bul bo'limi qaraqalpaqlar arasi'nda "Yeki iyninen ji'lan shi'qqan patsha" degen at penen belgili. Shaxnamani'n' yekinishi bo'limi Zal, Rustam, Suhrab haqqi'ndag'i' qaharmanli'q epos. Bul bo'lim qaraqalpaqlar arasi'nda yen' ko'p tarqalg'an bo'lim boli'p, XIX a'sirde ko'shirilgen jazba nusqasi' da bar.

Qi'sqasha mazmuni' to'mendegishe:

Bir ku'nleri Rustem Turan sho'llerinde kiyik quwi'p, hal-dan ketip sharshap, bir qulanni'n' go'shin ka'bp yetip jep, uyqi'lap qaladi'. Woyansa Raxsh atli' ati' joq yeken. Bati'r ati'n izlep, Samangan sha'ha'rine baradi'. Sha'ha'rdin' patshasi' woni' jaqsi' ku'tip aladi'. Patshani'n' qi'zi' Taxmina xani'mg'a u'ylenedi ha'm Raxsh ati' tabi'ladi'. Aradan qi'rq ku'n wo't-kennen keyin Rustem wo'z ana jurti' Irang'a ketpekshi boladi'.

Rustem Taxminag'a ga'whar shamshi'raq berip, yeger qi'zli' bolsa shashi'ni'n' arasi'na, yeger ul tuwi'lsa bilegine baylawi' tiyis boladi'. Rustem wo'z jurti'na ketedi. Taxmina balali' bo-li'p, woni'n' ati'n Suhrab qoyadi'. Bala won jasi'na shi'qqan-da-aq Turanni'n' barli'q bati'rlari'n ji'g'adi'. Iran menen Turan arasi'ndag'i' kelispewshilikler sebepli, Rustem Turang'a qayti'p kele almaydi'. Soni'n' ushi'n Suhrab atasi'ni'n' kim yekenligin bilmeydi. Anasi' a'kesinin' Rustem yekenligin aytadi'. Iran menen Turan arasi'nda uri's baslanadi'. Uri'sta Rustem menen Suhrabti'n' tani'si'wi'nan qorqqan Afrasiab a'skerlerge Barman ha'm Xuman degen yeki a'skerbasi'ni' qosip jiberedi. Taxmina Rustemdi tani'ytug'i'n adam qosadi'. Suhrab Aq qalani' jen'ip aladi'. Patsha Kayqawus Rustemdi Suhrabqa qarsi' sawashqa atlandi'radi'. Taxminani'n' jibergen adami'n Rustem wo'ltiredi. Solay yetip, wolardi'n' atali'-balali' yekenligin biletug'i'n adam qalmaydi'. Suhrab Rustem menen ali'sadi'. Suhrabqa wo'zinin' atasi' menen ali'si'p ati'rg'anday sezile beredi.

Yekinshi ku'ni ali'si'wda Suhrab Rustemdi ji'g'adi', biraq Rustem balani'n' jasli'g'i'nan paydalani'p: "Bizdegi bati'rlardi'n' a'deti boyi'nsha birinshi ma'rtebe ji'qqanda qi'li'sh salmaydi'", — deydi. Suhrab bosati'p jiberedi. Biraq Rustem tu'ni menen qudayg'a jalbari'ni'p, wo'zinin' ku'shinin' jarti'si'n qaytari'p beriwdi soraydi'. Sebebi, Rustem wo'zinin' toli'q ku'shi menen ju'rgende basqan izinen jer woyi'li'p, ju're almay qalatug'i'n yedi. Rustem toli'q ku'shine iye bolg'annan keyin Suhrabti' bi'lg'ap tasqa uradi'. Wo'lim hali'nda jati'rg'an Suhrab: "Yeger de a'kem menin' wo'limimdi yesitse, tiri qoymaydi'", — deydi.

— A'ken' kim? — dep soraydi' Rustem

— Rustem! — dep juwap beredi Suhrab.

Rustem uli'n tani'p, wo'z basi'na topi'raq shashi'p ji'laydi'. Balasi'n aman ali'p qali'w ushi'n Kayqawustan balzam soraydi'. Biraq Kayqawus ata-balani'n' birigip ketiwinen qorqi'p, balzam bermeydi. Suhrab qaza tabadi'. "Shaxnama"ni'n' barli'q ideyasi' basi'p ali'wshi'li'q, qaraqshi'li'qqa, tonawshi'li'qqa qarsi'. Ko'p ji'lli'q uri'slar na'tiyjesinde neshshe dani'shpanlardi'n' wo'limin wo'z ko'zi menen ko'rgen uri'sqa na'let aytadi'. Ilaji' bolg'a-ni'nsha uri'sti' kelisim, paraxatshi'li'q joli' menen toqtati'n' degen pikirge keledi.

Uri'sta kelisim jaqsi', men aytsam rasi'n,
Hesh bolmasa aman qalar, u'y-jayi'n' ha'm basi'n'.

Bunnan ti'sqari' shayi'r ku'shlilerdin' ku'shsizlerdi wo'lti-
riwi gu'na', -dep yesaplaydi'.

Birewler wo'zi sezbey wo'ltirer qumi'rsqani',
Aqi'ri' wol tiri maqluq, ko'kireginde bolar jani'.

Bul du'nya siyreksip qalar deymen usi' bari'stan,
Yelde tek te tiri qali'p, Jolbari's ha'm Ari'slan.

Abi'lqasi'm Ferdawsiy wo'z shi'g'armasi'ni'n' xalqi' ushi'n
da, wo'zi ushi'n da u'lken yestelik boli'p qalatug'i'nli'g'i'n
sezedi. Soni'n' ushi'n da shayi'r "Shaxnama"ni'n' son'i'nda:

Ku'n nuri' ha'm samal diywali'n jalap,
Yen' ulli' saray da boladi' qa'rep.

Biraq ta kitapqa ka'r yetpes boran,
Wol ma'n'gi jasaydi' dosti'm, sen inan!

Ba'lki ha'zir iske aspas muradi'm,
Wo'lgennen son' yelde jan'laydi' ati'm!

Shi'ni'nda da solay boldi', Ferdawsiydin' ati' pu'tkil jer
ju'zinde ma'n'gilik boli'p qaldi', shayi'r wo'zi aytqani'nday;
sonsha quwang'an bolsa, senin' kewlin'de de wonnan ko'birek
shadi'-qurramli'q boladi'. Yeger birewge jamanli'q qi'lsan', wol
qapa bolsa, sen de wonnan arti'g'i'raq qapa bolasan'. Sen
birewge jamanli'q qi'lsan', sag'an da jamanli'q keledi. Demek,
bul zamanda jaqsi'li'q ha'm jamanli'qti'n' si'yli'g'i' a'llette
boladi'. Wo'zin nadan ha'm a'zzi bilgen adam haqi'yqi'y
danadur. Ma'selen Suhrab ha'kim ayti'pti': yeger birew
Suhrab ha'kim dani'shpan ha'm pu'tkil ja'ha'n woni'n'
dani'shpanli'g'i'n biledi dese, men a'zzimen ha'm men hesh
na'rse bilmeymen dep da'rhal juwap qaytarar yedim. Biraq men
bul so'zdi de aytpawi'm kerek, sebebi bul so'z de men
ta'repimnen ayti'lg'an u'lken dawadi'r.

Ha'rbir iste wo'z dos-yaranlari'n'a ma'sla'ha'tles sen bilgil bir adamni'n' pikiri yeki adamni'n' pikirindey bolmaydi', bir ko'z yeki ko'z benen ko'rgenindey ko're almaydi'.

Sheber so'zli adamlar seni ko'riwge kelse, wolardi' hu'rmet yet, wolardi' jaqsi' na'rse menen quwant, buni'n' menen wolar sennen kewli xosh ha'm minnetdar boladi' ha'm ha'mme waqi't seni ko'riwge keledi. Na'kes adamdi' heshkim ko'riwge kelmeydi ha'm sheber so'zli adamlar menen sa'wbetles bol ha'm qalay so'ylew sha'rtlerin u'yren.

Woti'z bes ji'lli'q miyneti joqqa shi'qqannan keyin Ferdaw-siy Tusti' taslap, Bag'dadqa ketedi. Wol jerde joqshi'li'qta, da'rwish awhali'nda ku'n keshirip, shayi'r ju'regin woyran qi'lg'an si'qmar ha'm topas patsha Maxmud G'aznawiyge satira jazadi':

Bul hiyleker shaxti'n' zati' pa's yeken,
Wo'zi topas, ju'rekleri tas yeken.

Ulli' adam bolg'anda ata-anasi'.
Bunday boli'p shi'qpas yedi balasi'.

Yeger bag'di'n' ashshi' bolsa miywesi,
Za'ha'r dep yesapla woni'n' da'nesi.

Qanxor qaraqshi'g'a itibar berin' siz,
Woni'n' balasi' da bolar ko'rgensiz.

Azamat tuwi'lar Alp yeneden,
Jaqsi' tuqi'm wo'nbes ashshi' da'neden.

Heshkim tappay qi'yi'nli'qti'n' sazasi'n,
Bilmes ha'tte bul wo'mirdin' mazasi'n.

Miynetsiz awqatqa ko'p toyg'an qari'n,
Woylamas wo'zgenin' ahi'w ha'm zari'n.

Zati' pa's adamg'a heshbir jali'nba,
Sebep wol tuwi'lg'an haywan hali'nda.

Haywang'a ne kerek danali'q so'zler,
Wol ba'rha wo'mirden wo'limtik izler.

Usi' satirani' jazi'p, wol tuwi'lg'an jerinen pu'tkilley ketip qali'wg'a ma'jbu'r boladi'.

WOMAR HAYYAM

Parsi'-ta'jik a'debiyati'ni'n' yen' ko'r-nekli wa'killerinin' biri Womar Hayyam 1048-ji'li' 18-mayda Nishapur qalasi'nda tuwi'lg'an. Atasi' shati'r tigiwshi bolg'ani' ushi'n da Hayyam — degen ataq a'kesi-nen miyras boli'p qalg'an.

Womar Hayyam rubayi'lari'ni'n' wo'zi jasag'an da'wirde a'dewir ko'shirmeleri boli'wi' itimal. Biraq wol qayti's bolg'annan keyin 85 ji'l wo'tkennen keyingi ko'shirilgen bir nusqa 1946-ji'li' g'ana tabi'ldi'. Womar Hayyam rubayi'lari' ha'zirge shekem yeki ma'rtebe qaraqalpaq tiline awdari'ldi'. Wolardi'n' birinshisi 1961-ji'li' Ma'den Ma'tnazarov ta'repinen awdari'ldi'. Yekinshi toli'g'i'raq nusqasi' 1980-ji'li' Wo'zbekstan xali'q shayi'ri' Tilewbergen Jumamuratov ta'repinen awdari'ldi'.

Womar Hayyam rubayi'lari'ni'n' negizi, du'nyani' filoso'fiyali'q ug'i'mda tani'w boli'p, adamni'n' tuwi'li'wi', wo'limi ha'm qaytadan topi'raqqa qayti'wi' ma'seleleri menen baylani's-ti'radi'.

Womar Hayyam adamlardi'n' pu'tkil du'nya aldi'ndag'i' worni'n jaqsi' belgileydi. Mi'sali':

Du'nyani'n' maqsetli ga'whar tasi'mi'z
Aqi'ldi'n' ko'zinin' aq-qarasi'mi'z.
Ja'ha'ndi do'n'gelek saqi'yna desek,
A'ne soni'n' jalt-jult yetken qasi'-biz'.

Hayyamni'n' pikiri boyi'nsha, adamzatti'n' du'nyag'a kelip ketiwinin' ma'nisi misli bir tamshi' suw si'yaqli' da'rya ag'i'si'na qosi'ladi', waqit wo'tiwi menen parg'a aylani'p joq boli'p ketedi. Biraq, adamlardi'n' ha'mmesi du'nyag'a birqi'yli' boli'p kelmeydi. Birewler dani'shpan boli'p, ja'miyettin' rawajlani'wi'na a'dewir u'les qosadi'. Al, geyparalar bolsa, tuwi'li'p ha'm wo'lip ketken shi'bi'n si'yaqli' du'nyada worni' belgisiz boli'p ketedi.

Du'nyag'a kelgenler tamshi' suwi'nday,
Ati' menen dan'qi' bolmas jug'i'mday.
Birewlerdin' wo'mirindegi wori'ni',
Tuwi'li'p ha'm wo'lip ketken shi'bi'nday.

Shayi'r shi'ni'nda da du'nyada boli'p ati'rg'an zuli'mlardan qatti' nali'ydi'. «Bul du'nyag'a u'lken shadli'qlar menen kelesen', son'i'nan wondag'i' wopasi'zli'qlardi' ko'rip, tuwi'lg'ani'n'a pushayman jeysen'»,— deydi. Mi'sali':

Bul pa'lektin' isi ba'rha' uwayi'm,
Birinен quti'lsan', basqasi' tayi'n.
Kelmegenler sira' bunnan xabarsi'z,
Yesitkende kelmes yedi ha'r dayi'm

Womar Hayyam du'nyadag'i' ten'sizliklerdi ko'rip qatti' nali'ydi'. Jamanlardi'n' jaqsi'lar, topaslardi'n' danalar u'stinen hu'kimranli'g'i'n ko'rip, wopasi'z wo'mir zuli'mli'qlari'n qatti' a'shkaralaydi'. Mi'sali':

Sen bilesen' kewlin'degi haramdi',
Kewlin' kibi shati'ri'n' da qaran'gi'.
Jamanlar joq, jaqsi'lar ju'r jas to'gip,
Ko'rgensizler ayamadi' adamdi'.

Du'nyada adam tuwi'ladi', wo'sedi, wo'nedi, wo'ledi, topi'raqqa aylanadi'. Jerde biz ayaq basi'p ju'rgen topi'raqta patshani'n' basi', shopanni'n' barmag'i' aralasi'p jatpag'ani'na kim kepil boladi'. Ha'tte, «ma'y quyi'lg'an mi'na gu'ze de bir waqi'tlari' suliw qi'z bolg'an shi'g'ar»— degen pikirge keledi.

Womar Hayyam XI a'sirde jasag'an shi'g'i'sti'n' yen' ulli' shayi'rlari'ni'n' biri, woni'n' shi'g'armalari' qaraqalpaq xalqi' arasi'nda ken' taralg'an.

Rubayi'lar

Du'nya ko'rgen qansha dana jetikti,
Quday desip, talay qi'yal yetipti,
Jarati'li'w si'r tu'yinin sheshe almay,
A'rman menen basti' shayqap wo'tipti.

Wo'z-wo'zin'di bostan-bosqa qi'ynama,
U'lesin'nen zi'yat qi'zba du'nyag'a,
A'zelinde ati'n'a ne jazi'lsa,
Ra'ha'tin' sol, arti'q kem dep woylama.

Jap ka'nari' tu'rli sho'pler, aralas,
Ha'rbir giya—suli'w ju'zli qa'lemqas,
Mi'naw shalg'i'n—gu'lju'zliler topi'rag'i',
Jasi'l sho'pke ayag'i'n'di' an'lap bas.

Keshegi ku'nin'di yadi'n'a salma,
Aldi'mda ne bar dep ji'layman bolma,
Jasli'q qayti'p kelmek, qayg'i'rg'andi' qoy,
Quwnaq bol, wo'mirin'di qulati'p alma.

Bir toraqqa g'arg'a sheri tarqag'an,
Saran'g'a di'm telmirmegil ha'r zaman,
Si'qmardi'n' mol as-suwi'nan arti'qmash,
Wo'zin' tapqan jalg'i'z bo'lek arpa-nan.

Beyish, dozaqlardi' adam ko'rmegen,
Wol du'nyadan heshkim xabar bermegen,
Qorqi'w menen u'mitleniw demesen',
Yen' maquli' jalg'an so'zge yermegen.

Qi'zi'g'i'na beriliwshi du'nyani'n',
Yeserlenip, qulqi'ni'n'di' ti'ymadi'n',
Shaljan'lamay yesin'di ji'y, abayla,
Minnet yemes senin' bayli'q ji'yg'ani'n'.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Zamaxshariy til ha'm a'debiyat ilimi haqqi'nda qanday miynetler do'retken?
2. Abi'lqasi'm Ferdawsiydin' "Shaxnama" shi'g'armasi'ni'n' jazi'li'w tariyxi' haqqi'nda nelerdi bilesiz?
3. Womar Hayyamni'n' rubayi'lari'nan yadqa ayti'p berin'.

QOSI'MSHA WOQI'W USHI'N

JA'HA'N A'DEBIYATI'NAN

XOREZMIY

Muhabbatnama

Ulug' tan'rinin' ati'n yad qi'ldi'm,
Muhabbatnamani' bunyad qi'ldi'm.

Iki yaqtu gewher alamg'a bergen,
Muhabbat genjini adamg'a bergen.

Fa'leknin' da'pteridin tunni yug'an,
Jehan buni adi'ni' su u'zre qoyg'an.

Yeti qat za'r-nigar ayvani mine,
Yaratti' alti' ku'nde haq taala.

Xava u'zre berur shunqarg'a ku'ni,
Tulun aydeg kelur bir katra suni.

Anin' kim al yelinde men yaratti',
Boyi' birle sachi'ni' ten yaratti'.

Qara topi'raqti'n' su'mbil yaratti',
Tikenler arasi'nda gu'l yaratti'.

Qati'q tasgi'n qi'lur gebherni payda,
Quruq naydi'n qi'lur shekerni payda.

Yer u'zre qu'direti daria yaratti',
Sadafti'n lug'lug'ya lala yaratti'.

Ari'q gu'lin yerninin' ashi' qi'ldi',
Seba yemin' chaman farsashi' qi'ldi'.

Bulutlat fildeg ko'kreb yururlar,
Qayi'w yerge buyi'rsa su ururlar.

Berer yari'm sin'ek yeline satur,
Kim wol naurdin' mag'zi'n ushatur.

Qi'lur yelni Suleymanni'n boraqi',
Kim oy yeyldur jehanni'n' tum turaqi'.

SAADIY SHERAZIY

A'dillik, insap haqqi'nda

Ha'r waq panan'a al g'a'rip, mu'ta'jdi,
Bilgil, xali'q kiygizer basi'n'a tajdi'.

Sultan daraq bolsa, tami'ri' xalqi,
Daraq tami'ri'nan ku'sh alar ha'r ku'n.

Xali'qti' renjitpe tabi'lsa imkan,
Tami'ri'n'di' shawi'p bolma pushayman.

Tami'ri'n'a balta urmag'il hasla,
Xali'q haqqi'nda jaman pikirin' tasla.

Tuwri jol qi'di'rsan' woti'rma ti'ni'sh,
Jaqsi'lar wo'miri u'mit , qorqi'ni'sh.

Ma'rtlerdin' a'deti aqi'l is baslaw,
Jaqsi'li'qtan u'mit, jamang'a jantaspaw.

Sol yeki na'rseden bolsa xabardar,
Patshani'n' mal-mu'lki bek qorg'an tabar.

Qorqpaydi' kisiden jamanli'q kelse,
Qorqadi: netemen yelim bu'linse?

Bilgil, ta'biyati' bunday azada,
Yelinen tabi'lmas bir hasi'lzada...

Jurti'n insap penen basqarmaq isi,
Tabi'larma wonnan baxi'tli kisi.

Hesh kim mi'n' jasamas wo'mirde qali'p,
Ketkenin' yaqshi'dur jaqsi' at ali'p.

Yen' jaqsi' adamdi' dushpani'm degil,
Payda dep ji'latsa xalqi'n wo'zinin'.

Jaqsi'li'q qi'lg'an hesh ko'rmes jamanli'q,
Jaman wo'z jani'na tappas amanli'q.

Ulli'lar qa'dirlep g'a'rip adamdi',
Dan'qi' aylandi'rar pu'tkil ja'ha'ndi.

Ma'rt bol, rehimli , kishipeyil bol,
Haqg'aniy ko'rsetkil bendelerge jol.

Kim jaqsi', kim jaman a'lemnem wo'ter,
Jaqsi' ati' qalsa boli'pti', jeter.

Ati' wo'spes kimnen yestelik qalsa,
Ka'rwan saray, ko'pir, ya minar qalsa.

Sadiqli'q iymang'a bayla belin'di,
Laptan, wo'tirikten tiyg'i'l tilin'di.

Kim wo'zgege qi'lsa qayi'r-saqawat,
Woni'n' ha'mmelerden wo'miri zi'yat.

Pa'ndim alsan' izle, mazmun ma'nini,
Forma umi'ti'lar, mazmun ma'n'gilik.

Mazmun de aqi'li'n' bolsalar ziyrek,
Mazmun go'nermeydi, go'nerer su'wret.

Sarpla bayli'g'i'n'di' bu'gin seniki,
Yerten' ko'z jumi'lsa, wol wo'zgeniki.

G'a'ripti yesikten quwma biynesip,
Yerten' ku'n g'a'riplik bolmasi'n nesip.

Jetimlar basi'na salg'i'l sayan'di',
Ayaqta tikenin alg'i'l ayanba.

Jetim basi'n iyip tursa aldi'n'da,
Su'yime perzentin'di woni'n' aldi'nda.

Maqtanba birewge sawg'a berdim dep,
«Qayi'r saqawatli' jalg'i'z wo'zim» dep.

Qoli'mnan kelgenshe miynetten qashpa,
Miyinet bo'ler seni bir ku'n alg'i'sqa.

Ti'nsal

Qi'zi'na uqti'rar diyqan hayali',
Pisik payi't woyla yerten'nin' g'ami'n.

Mudam toli'p tursi'n suw i'di'slari'n',
Salmadan suw ag'i'p turmaydi' ha'r ku'n.

Birden dosti'n'a da shashpa bari'n'di',
Dushpan qi'yi'n yeter bir ku'n hali'n'di'.

Yeger kim sarplasa barli'g'i'n birden,
Kerenginde tappas, quri' qol yerten'.

Gada bergenin'nen bayi'p ketpeydi,
Biyparq saqi'yli'qtan qorqaman geyde.

Azada jaqsi'lar joli'n tuta bil,
Ji'g'ilg'an, sharasi'z qoli'n tuta bil.

A'L-BERUNIY

Sayran yetsem

Men mi'sali' ashi'qpan qoyarsi'z ba yerkime,
Sayran yetsem won'asha wo'zime si'rlas penen.

Yel-jurt ku'ni yer menen, yel menendur yer ku'ni,
Sizler bassi'z, sol ushi'n insan ku'ni bas penen.

Siz abi'ray shoqqi'si'na miynet penen barsan'i'z,
Wo'zgelər a'weredur ga'p-so'zdi g'awzas penen.

Bundaylardi'n' wo'mirinin' keshiriwinde joq man'i'z,
Qi'di'ri'mpazli'q, ma'yxorli'q biyma'ni joldas penen.

Ha'wes boli'p tu'sse yeger hiylekerlik joli'na,
Ra'him ku'tpes ta'n'irinen ko'zinen aqqan jas penen.

Yeske tu'siriv

To'bem ko'kke jetti asti' ma'rtebem,
Hesh waqi'tta ju'zim to'men bolmadi'.
Irak u'yi baqti' meni su't penen,
Jas na'l yedim, Mansur boldi' da'rmani'm.
Tasbawi'r Bashmgir mira't a'tse de,
Mamunlardi'n' Aliy degen a'wladi',
Meni quwatladi', meni qolladi'.
Son'g'i' Mamun ko'p qaradi' hali'ma,
Mag'an g'amxor boldi' usi' sultani'm.
Maxmud berdi ne keregin jani'ma,
Bolmadi' hesh wonnan ha'rgiz nuqsani'm.
Ashi'wi'mdi' a'piw yetti hu'rmetlep,
Abi'rayi'm ba'lent, kewil qomsadi'm.
Biraq bir ku'n wol sultani'mda da shetlep,
Joqdur yendi wo'zge jaqi'n insani'm.
Ba'ri wo'tti, basqa toparlar keldi,
Tum-tusi'na shashi'p uwli' za'ha'rin.
Ha'r ku'n sayi'n quslar tu'tken yet kibi,
Ku'n ko'remen G'azna menin' ma'kani'm.
Wo'zgeshe bir toparlarga joli'qti'm,
Ko'z ko'rmesin yeldin' qarap bolg'ani'n.
Ha'tte bati'rlardan men ali'q shi'qti'm,
Mag'an ten' kelgendey insan bolmadi'.
Hindler biler shi'g'i'stag'i' qa'dirimdi,
Bati's meni woqi'r joqdur a'rmani'm.
Kete qoymadi'm men boli'p qurbani',
Minnetdar boli'si'p uqi'pli'g'i'ma,
Meni moyi'nladi' asti' abi'rayi'm.

Abdul Fatq ushun bir qadaq tolsi'n,
Wol mag'an jolbasshi' yedi sa'rdari'm.
Wonnan pu'tkil ja'ha'n minnetdar bolsi'n,
Adassam jol silter yedi aqi'ldari'm.

Abdul Hasang'a juwap

A'y meni maqtag'an a'depsiz shayi'r,
Nege wo'yteg'oydi'n' meni sonshama.
Maqtaw so'zler izlep qosi'q jazi'psan',
Dan'qi'mdi' ko'terip ko'kke wonshama.

Menin' shi'g'i'si'mdi' bilmeysen' haslan,
Ha'tte ata-babam, da'regim kimdur,
Atam Abu Lahabatay sawatsi'z g'arri',
Al anam qa'dimgi woti'nshi' kempir.

Maqtawi'n' ginalaw, a'y Abdul Hasan,
Ha'zil me, shi'ni'n' ba mag'an ba'ri bir,
Bul iske uri'ni'p ju'rme ko'p asa,
Wo'zin'di qi'ynamay wo'z jo'nin'e ju'r.

Aldanba

Kitap iqtibasta ko'rgenlerine,
Ani'q sol yeken dep aldanba hasla.
Sawash maydani'na bari'p kirgende,
Bellespey, shayqaspay turar ma bosqa.

Qalar jalan'ash

Kimler birewlerdin' dan'qi'na qarap,
Si'rti' jalti'raqqa berse i'qlasti'.
G'a'plet sayasi'nda shad bolar biraq,
Abi'ray, kiyimsiz qalar jalan'ash.

Senin' jollaman'

Ayrali'q sebepli keypim buzi'ldi',
Kewlim ti'nshi'maydi' qayg'i'm moli'raq,
Jollaman' ko'zime wottay basi'ldi',
Ju'z mi'n' arbasshi'dan usi'ni'n' jaqsi'raq.

SOPPASLI' SI'PI'RA JI'RAW

Men baban'man, baban'man,
Men nelerdi ko'rmedim,
Men qaylarda ju'rmedim,
A'key xan menen Ja'key xan,
Muni' ko'rgen baban'man.
Shi'na qi'zdan tuwg'an qi'z.
Senin' baban' Shi'n'gi's xan,
Muni' ko'rgen baban'man,
Jasar jasi'm jasadi'm,
U'sh ju'z altmi'sh jasadi'm,
Shirkewli degen sha'ha'rde,
Toqqi'z xanni'n' sarqi'ti'n,
Bir meyliste asadi'm.
Bularda wo'tip ketken son',
Xan Shi'n'gi'sti'n' wag'i'nda,
Jalg'anshi'ni'n' ju'zinde,
Won bir patsha bar yedi,
Edildin' qubla jag'i'nda,
Xanni'n' alti'n sarayi'nda
Won bir patsha ja'm boldi',
Won bir patsha aldi'nda,
Oobi'z ali'p so'z so'ylep,
Tolg'aw aytqan baban'man.
Birgelesip sheshken daw,
Bulardi' ko'rgen baban'man.
Ko'rdim qali'n' yeli'n'di,
Yedige degen yeri'n'di,
Jamanli'q penen shug'i'lli'q,
Qayi'sti'rdi'-aw belimdi,
Nebir-nebir biylerin',
Ko'rgensiz boli'p ko'rindi,
Bulardi' ko'rgen baban'man.
Bularda wo'tip ketken son',
Wo'ziinin' jurti'n bu'ldirgen,
A'l-amang'a kelmegen,
Qozg'alan' salg'an jurti'na,
Jesir qati'n, jetim ul,

Ti'n'lamay dadi'n ji'latqan,
Shaytan joldan azg'i'rg'an,
Aqi'betin sorasan',
Sizlerdi ko'rgen baban'man.
Bay balasi' bayg'a usar,
Baylawli' turg'an talg'a usar
Biy balasi' biyge usar,
Biyik-biyik shi'n'g'a usar.

* * *

Men ji'rawman, ji'rawman,
Sho'p basi'nda qi'rawman,
Xan qasi'nda to'remen,
Xang'a ken'es beremen.
Biy qasi'nda biyikpen,
Yel ishinde iyikpen,
So'z bar jerde ju'yrikpen,
Sho'llep ju'rgen kiyikpen.
Til bar jerde su'yrikpen.
Qus bar jerde qanatpan,
Ku'sh bar jerde quwatpan,
Wo'sek so'zden ji'raqpan,
Ko'l bar jerde quwraqpan,
Ko'p xanlardi' men ko'rdim,
Yelin, xalqi'n ji'latqan.
Qarag'ay sapli' aq nayza,
Bati'rlardi' qulatqan.
Danalar aytqan hasi'l so'z,
Yeldin' awzi'n qaratqan.
Sari' jay atqan sansi'z woq,
Ko'p xali'qti' ji'latqan.
Allataala adamdi',
Tati'w bol dep jaratqan.
Men du'nyag'a kelgende,
A'dalatsi'z xan ko'rdim,
Biygu'na wo'lgen jan ko'rdim,
Sawg'a bolg'an dushpang'a,
Yesapsi'z ju'rgen mal ko'rdim.
Allataala ha'mmege,

Bo'lip bergin i'ri'sti'.
Soni'n' ushi'n xan iyem,
Ku'semegey uri'sti'.
Miynetten mal ji'ynag'an
Ma'rtebesi mol bolar,
Maymaq yeldin' mali' wo'ser,
Tama-tama ko'l bolar.
Juwas jurtti'n' jani' wo'ser,
Yen' izinde yel bolar.
Ja'njelkes yel jawlasi'p,
Jurt arasi' qan bolar.
Qara jer menen ten' bolar.
Baxti' taysa yelin'nin',
Qaqaman qi's bolsa da,
Muz ayri'li'p sen' bolar.
Juwas yelge tiymegil,
Kewlinde mun'li' sher bolar.
Yeregisip qoymasan',
Izali' yel birigip,
Qi'li'sh ali'p qoli'na,
Qati'ni' da yer bolar.
Senin' menen ten' bolar,
Ku'sheytip ketip wol sennen,
Yetek-jen'in' sel bolar.

ASAN QAYG'I

Suw qa'dirin kim bilsin,
Suwsi'z kelip qanbasa,
Wot qa'dirin kim bilsin,
Suwi'qqa ton'i'p ko'rmese,
As qa'dirin kim bilsin,
Qarni' ashi'p ko'rmese?
At qa'dirin kim bilsin,
Jollarda qali'p ju'rmese,
Jer qa'dirin kim bilsin,
Ko'gine mali'n jaymasa?
Yel qa'dirin kim bilsin,
Basi'nan da'wlet taymasa,
Yel qa'dirin kim bilsin,

Jawdan ayi'ri'p almasa,
Gu'l qa'dirin kim bilsin,
A'ndiyshesi bolmasa,
Wo'mir qa'dirin kim bilsin,
Qa'ste boli'p qalmasa,
Dos qa'dirin kim bilsin,
Da'rtine sherik bolmasa.

Ju'yrikpen dep maqtanba,
Ju'yrikpen dep maqtansan',
Uzi'n joldi'n' u'stinde,
Quyri'g'i' menen woynag'an,
Quba tazi' tap bolar,
Alma moyi'n so'm u'yrek,
Ko'terilip Yedilden,
Ko'ldi taslap qi'rg'a ushsa,

Tarlan qusqa tap bolar.
Yeleksiz qulan shubi'rsa,
Yegewli woqqa tap bolar.
Tu'ndi tu're qarag'an,
Ne mu'shkilge jarag'an,
Dizesin bu'gip suw ishken,
Biymezgil ji'lqi' juwsasa,
Ash qasqi'rg'a tap bolar.

JIYRENSHE SHESHEN

Bir ku'ni Ja'nibek xan menen Jiyrenshe sheshen an'g'a shi'g'i'p qus sali'p kiyati'rg'anda go'ne tamni'n' basi'nda u'sh bayi'wli'ni'n' bir-birine jaqi'n woti'rg'ani'n ko'redi. Sonda Ja'nibek xan:

—Bayi'wli'lar ne desip ati'rg'an yeken? So'ylesip kel,— dep Jiyrenshege buyi'ri'pti'. Jiyrenshe xanni'n' zuli'mli'g'i'n a'shkaralaw ushi'n bayi'wli'lar ta'repke baradi' da qayti'p kelip:

—Awa, taqsi'r so'ylestim,— dedi.

—Bayi'wli'lar ne desip ati'r? Sag'an ne dedi? — deydi Ja'nibek xan. Sonda Jiyrenshe:

—Bayi'wli'lar quda tu'sip, qali'n' mal ayti'si'p ati'r yeken.

—Qali'n' malg'a ne beredi yeken? — dep sorapti' xan. Sonda Jiyrenshe:

— Gilen' go'ne tam beredi yeken. Birewi qi'zi'ni'n' qali'-n'i'na 300 go'ne tam sorap woti'r yeken. Yekinchisi 300 go'ne tam yemes, 200 go'ne tam bereyin deydi. Wog'an wortasi'nda woti'rg'an ka'tqudasi': "sen qi'ynalma, Ja'nibek xan,xan boli'p jurt sorap tursa, 300 go'ne tam yemes, 500 go'ne tam awi'si'p qaladi'. Qi'zi'n'di' bere go'y dep woti'r," — deydi.

Bir ku'nleri xan Jiyrensheni shaqi'ri'p ali'p:

—Sheshenlikte sizden sheber adam joq. Siz ha'rqanday so'zdi de balalati'wg'a shebersiz. men sizden qi'rq qoshqardi' balalati'p beriwdi sorayman. Buni'n' ushi'n 40 ku'n ma'wlet beremen,— deпти.

Jiyrenshe 40 qoshqardi' ali'p, u'yine qapa boli'p qayti'pti'. Hayali' menen so'ylesipti. Sonda hayali':

—Sog'an da qi'ynali'p ju'rsen' be? Ha'r ku'ni birewin soyi'p jeymiz, qalg'ani'na wo'zim juwap beremen, — deпти.

Aradan 40 ku'n wo'tkennen keyin hayali' Jiyrensheni ko'rpege worap taslapti'. Xannan jasawi'l kelgende wo'zi xan aldi'na bari'pti'.

— Jiyrenshe qayda? — deпти xan.

— Taqsi'r, Jiyrenshe tuwi'p ati'r.

— Wol qalay, yerkek adam da tuwa ma yeken?

— Qoshqarlar tuwi'p ati'rg'an bul qalada, yerkek adamni'n' tuwi'wi' mu'mkin g'oy, — deпти Jiyrenshenin' hayali'.

MAZMUNI'

A'debiyat tariyxi' ha'm folklori' haqqi'nda tu'sinik	3
Qaraqalpaq folklori'. Xali'q awi'zeki do'retpeleri haqqi'nda tu'sinik	6
Qaraqalpaq folklori'ni'n' tu'rleri ha'm izertleniwi	11
Ayti'slar	12
Qi'z-jigitler ayti'si'	15
A'debiyat teoryasi'n'nan mag'luwmatlar	16
Da'stanlar haqqi'nda uluwma tu'sinik	18
«Yedige» da'stani'. Da'stan haqqi'nda tu'sinik ha'm woni'n' mazmuni'	21
“Yedige” (da'stani'n'nan u'zindi)	31
A'debi'yat teoryasi'n'nan mag'luwmatlar	72
«Qi'rq qi'z» da'stani'	73
Da'stanni'n' qaharmanlari'	76
Qi'rq qi'z (da'stannan u'zindi)	85
Jazba a'debiyat haqqi'nda tu'sinik	110
Yerte da'wirdegi a'debiyat	112
Orxon-Yenisey jazı'wlari'	113
Qultegin	115
Avesto	118
Qi'pshaqlar so'zligi «Kodeks kumanikus»	119
Qorqi't ata yestelikleri	120
Og'uznama	124
Xoja Axmet Yassawiy	126
A'debiyat teoryasi'n'nan mag'luwmat	130
Yusup Has Haji'b. «Baxi'tqa baslawshi' bilim» shi'g'armasi'	131
Maxmud Qashg'ariy	135
Axmed Yugnakiy	140
Qabusnama	143
Amanatti' saqlaw haqqi'nda	145
Qalila ha'm Dimna	146
Ari'slan ha'm wo'giz haqqi'nda	147
Ja'ne bir hikaya	150
Xorezmiy	151
Qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' payda boli'wi'	152
Tariyxi'y tolg'awlar	158
Wormambet biy wo'lgen ku'n	159
(u'zindi)	159
Soppasli' Si'pi'ra ji'raw	162
Asan qayg'i'	165
Dospanbet ji'raw	169

XVII—XVIII a'sirdegi qaraqalpaq a'debiyati'	172
Mu'yten ji'raw	172
Syujet ha'm woni'n' elementleri	177
Jiyen Amanli'q uli'	178
Posqan yel	185
Islam dini arqali' taralg'an a'debiyat. Quran	214
Imam A'l Buxariy — ha'dis iliminin' dani'shpani'	218
Ha'dis	223
Shi'gi's a'debiyati' u'lgileri	226
Saadiy Sheraziy	226
A'bu Rayxan Beruniy	229
Zamaxshariy	231
Parsi'-ta'jik a'debiyati'ni'n' u'lgileri	232
Abi'lqasi'm Ferdawsiy	234
Womar Hayyam	239
Rubayi'lar	240
Qosi'msha woqi'w ushi'n	242
Xorezmiy	242
Saadiy Sheraziy	243
A'l-Beruniy	245
Soppasli' Si'pi'ra ji'raw	248
Asan qayg'i'	250
Jiyrenshe sheshen	251

KAMAL MAMBETOV, GULBAHAR JAQSIMOVA,
RAZIYA NIETOVA

O'quv nashri

ADABIYOT

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
7-sinf o'quvchilari uchun darslik*

(Qoraqalpoq tilida)

Qayta ishlangan va to'ldirilgan uchinchi nashri

«Bilim» nasriyoti

Nukus — 2013

Redaktori' *Z. Wo'serbaeva*
Xud.redaktori' *I. Serjanov*
Tex.redaktori' *Z. Allamuratov*
Operatori' *N. Qaypbergenova*

Licenziya: Al № 108, berilgen waqti' 2008-ji'l 15-iyul.

Mu'ddeti 5 ji'l.

Original-maketten basi'wg'a ruqsat yetilgen waqti' 17.06.2013-j. Ofset qag'azi'. Kegl 11. Formatı' 60x90 $\frac{1}{16}$. «Times KRKP» garniturası'. Ofset usı'lı'nda basi'ldi'. Ko'lemi 16,0 b.t. 16,37 yesap. b.t. Buyi'rtpa № 2984. Nusqasi' 8641 dana.

«Bilim» baspasi'. 230103. No'kis qalasi'. Qaraqalpaqstan ko'shesi, 9.

«Sharq» baspa-poligrafıyali'q akcionerlik kompaniyasi'.
100000, Tashkent, «Buyuk Turan» ko'shesi, 41

**Ijarag'a berilgen sabaqli'q jag'dayi'n
ko'rsetetug'i'n keste**

№	Woqi'wshi'ni'n' ati' a'kesinin' ati'	Woqi'w ji'li'	Sabaqli'q-ti'n' ali'ng'an-dag'i' jag'dayi'	Klass basshi'-si'ni'n' qoli'	Sabaqli'qti'n' tapsi'ri'lg'an-dag'i' jag'dayi'	Klass basshi'-si'ni'n' qoli'
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Sabaqli'q ijarag'a berilip, woqi'w ji'li' aqi'ri'nda qaytari'p ali'ng'andajoqari'dag'i' keste klass basshi'si' ta'repinen to'mendegi bahalaw wo'lsheplerinetykarlani'p tolti'ri'ladi'

Jan'a	Sabaqli'qti'n' birinshi ret paydalani'wg'a berilgendegi jag'dayi'
Jaqsi'	Muqabasi' pu'tin, sabaqli'qti'n' tiykar'gi' bo'liminen aji'ralmag'an. Barli'q betleri bar. Ji'rti'lmag'an, betleri almas-ti'ri'lmag'an, betlerinde jazi'w ha'm si'zi'qlar joq.
Qanaat-landi'rarli'	Muqaba jelingan, bir qansha si'zi'li'p, shetleri qayri'lg'an, sabaqli'qti'n' tiykar'gi' bo'liminen ali'ni'p qali'w jag'dayi' bar, paydalani'wshi' ta'repinen qanaatlanarli' qa'lpine keltirilgen. Ali'ng'an betleri qayta jelimlengen, ayi'ri'm betlerine si'zi'lg'an.
Qanaat-lanarsi'z	Muqabag'a si'zi'lg'an, ji'rti'lg'an, tiykar'gi' bo'limnen aji'ralg'an yamasa pu'tkilley joq. Betleri ji'rti'lg'an, betleri toli'q yemes, si'zi'p, boyap taslang'an. Sabaqli'qti' qayta tiklew mu'mkin yemes.